

İNSAN HAKLARI Yıllığı

Cilt 40 - 2022

Dr. Omca ÖZDEMİR

Adil Yargılamanın Uluslararası Biçimsel Standartlarının Gacaca Yargısı Analizi İçin Yeterliliği Sorunu

Dr. Adem ÖZER
Rüştü KAYA

İnsan Hakları İhlalleri ve Soykırım İddiaları Bağlamında Rusya-Ukrayna Savaşında Koruma Sorumluluğu İlkesinin Uygulanabilirliği

Dr. Abdulkadir PEKEL

Evrenselliğin Sonucu Olarak İnsan Hakları Koruması : ABD ve AB Örnekleri

Dr. Ömer Can ÇEVİK

**Bir Hak Olarak
“Eğitim” ve Eğitim-Refah İlişkisi**

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ
ÜNİVERSİTESİ

İNSAN HAKLARI Yıllığı

Cilt 40, 2022

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ
ÜNİVERSİTESİ

İNSAN HAKLARI Yıllığı

ISSN 1016-7617

Sahibi

Ankara Hacı Bayram Üniversitesi Rektörlüğü
adına Prof. Dr. Yusuf TEKİN

Yazı İşleri Müdürü ve Editör

Prof. Dr. Yaşar SALİHPAŞAOĞLU

Editörler Kurulu

Prof. Dr. Yaşar SALİHPAŞAOĞLU
Dr. Öğr. Üy. Murat ERDOĞAN
Dr. Öğretim Üyesi Zeynep HAZAR

Yayın İdare Adresi

Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü
85. Cad. No: 8 Yücepete / ANKARA 06100

Yayının Türü

Yaygın Süreli Yayın

Yayın Şekli

Yıllık – Türkçe

Basımcı

Genç Ofset Matbaa Kağıtçılık
San. Ve Tic. Ltd. Şti.

Basımcı Adresi

Zübeyde Hanım Süzğün Sok. No: 18
Altındağ / ANKARA

Basım Tarihi

Ocak, 2023

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ömer ANAYURT
Prof. Dr. Abdurrahman EREN
Prof. Dr. Ece GÖZTEPE
Prof. Dr. Yaşar SALİHPAŞAOĞLU
Prof. Dr. Abdurrahman SAYGILI

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Feroz AHMAD, (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Tekin AKILLIOĞLU (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahtiyar AKYILMAZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ender Ethem ATAY (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk BİLİR (Kişisel Verilerin Korunması Kurulu)
Prof. Dr. İlyas DOĞAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman DOĞRU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Françoise DREYFUS, (Sorbonne Üniversitesi)
Doç. Dr. Ozan ERGÜL (Atılım Üniversitesi)
Prof. Dr. H. Burak GEMALMAZ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf Şevki HAKYEMEZ (Anayasa Mahkemesi)
Prof. Dr. M. Şükrü HANIOĞLU, (Princeton Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin HEPER (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Sibel İNCEOĞLU (İstanbul Bilgi Üniversitesi)
Prof. Dr. Halil KALABALIK (TİHEK)
Doç. Dr. Ulaş KARAN (İstanbul Bilgi Üniversitesi)
Prof. Dr. İoanna KUÇURADİ (Maltepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel METİN (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Bertil Emrah ODER (Koç Üniversitesi)
Prof. Dr. İzzet ÖZGENÇ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin SEBECZEK, (Cambridge Üniversitesi)
Doç. Dr. Oğuz ŞİMŞEK (9 Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Tolga ŞİRİN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf TEKİN, (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Oktay UYGUN (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ÜZÜLMEZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Engin YILDIRIM (Anayasa Mahkemesi)
Prof. Dr. Necmi YÜZBAŞIOĞLU (Galatasaray Üniversitesi)

İnsan Hakları Yıllığı iki hakemli, ulusal bir yayındır.

Ulusal veri tabanı olan TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı ve TR Dizin indekslerinde taranmaktadır. Dergide yayımlanan yazılar yazarın kişisel görüşünü yansıtır. Yayımlanan yazılar kaynak gösterilerek kullanılabilir.

İNSAN HAKLARI Yıllığı

Cilt 40, 2022

Dr. Omca ÖZDEMİR	01 - 54	Adil Yargılamanın Uluslararası Biçimsel Standartlarının Gacaca Yargısı Analizi İçin Yeterliliği Sorunu <i>Araştırma Makalesi</i>
Dr. Adem ÖZER Rüştü KAYA	55 - 94	İnsan Hakları İhlalleri ve Soykırım İddiaları Bağlamında Rusya-Ukrayna Savaşında Koruma Sorumluluğu İlkesinin Uygulanabilirliği <i>Araştırma Makalesi</i>
Dr. Abdulkadir PEKEL	95 - 114	Evrenselliğin Sonucu Olarak İnsan Hakları Koşulluluğu : ABD ve AB Örnekleri <i>Araştırma Makalesi</i>
Dr. Ömer Can ÇEVİK	115 - 149	Bir Hak Olarak “Eğitim” ve Eğitim-Refah İlişkisi <i>Derleme Makalesi</i>

İNSAN HAKLARI Yıllığı

Cilt 40, 2022

Dr. Omca ÖZDEMİR	01 - 54	The Problem of Adequacy of International Formal Standards of Fair Trial for Analysis of Gacaca's Judgment
<i>Research Article</i>
Dr. Adem ÖZER
Rüştü KAYA	55 - 94	Applicability of the Principle of Responsibility to Protect in the Russia-Ukraine War in the Context of Human Rights Violations and Genocide Allegations
<i>Research Article</i>
Dr. Abdulkadir PEKEL	95 - 114	Human Rights Conditionality as a Consequence of Universality: US and EU Examples
<i>Research Article</i>
Dr. Ömer Can ÇEVİK	115 - 149	"Education" as a Right and the Relationship Between Education and Welfare
<i>Review Article</i>

İnsan Hakları Yıllığı,
Yıllık Yayınları

Tel/Phone : +90 312 231 73 60
URL: www.yayin.hacibayram.edu.tr

ADİL YARGILAMANIN ULUSLARARASI BİÇİMSEL STANDARTLARININ GACACA YARGISI ANALİZİ İÇİN YETERLİLİĞİ SORUNU

Araştırma Makalesi

Dr. Omca ÖZDEMİR*

ÖZET

Ruanda soykırımı faillerinin yargılanmasında olağan mahkemeler yanında işlerlik kazandırılan Gacaca yargısı, özellikle halkın katılımına dayanan işleyişiyle Batılı liberal yargı modelinden farklı bir sistem olarak adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları temelinde eleştirilere tabi tutulmuştur. Bu eleştirilerde, hükümeti olağan mahkeme sistemini destekleyecek arayışlara sürüklemiş olan mevcut koşulların göz ardı edildiği görülmektedir. Bu koşullar hem devletin maddi imkansızlıklarını hem de soykırım vahşetiyle parçalanmış sosyal dokunun yeniden inşası ihtiyacını içermekteydi. Bu eleştiriler aynı zamanda da Gacaca yargısının dayandığı değer, amaç ve mantığı temelinde sanıklara sunduğu güvenceleri ihmal etmekteydi. Gacaca geçiş süreci adaletin sihirli bir değneği olmasa da, göz ardı edilen bu hususlar, pratiğinde ortaya çıkan sorunların Gacaca'nın Batılı liberal yargı modeline dönüştürülerek çözülmesinin hem koşullar itibarıyla olanaklı olmadığını hem de Ruanda'nın soykırım sonrası ihtiyaçlarına karşılık veremeyeceğini göstermektedir. Bu durumda Gacaca pratiğinde ortaya çıkan sorunların kaynaklarının belirlenmesi ve bu şekilde gelecekteki geçiş süreci adaleti uygulamalarına yol gösterilmesi isteniyorsa, Gacaca analizinin Gacaca'nın temellerini oluşturan koşullar, amaçlar ve yapısal özellikleri

* Araştırma Görevlisi Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku ABD

ORCID ID: 0000-0002-0168-768X, **e-posta:** omca.ozdemir@hbv.edu.tr

Makalenin Geliş Tarihi: 24.11.2022

Makalenin Yayımlanmasının Uygun Bulunduğu Tarih: 02.01.2023

arasındaki bağlantılar ile içerisinde işlediği siyasal durum esas alınarak yapılması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Ruanda Soykırımı, geçiş süreci adaleti, Gacaca, adil yargılanma hakkı, uzlaşma.

THE PROBLEM OF THE ADEQUACY OF INTERNATIONAL FORMAL STANDARDS OF FAIR TRIAL FOR THE ANALYSIS OF THE GACACA COURTS

ABSTRACT

The Gacaca judiciary which was functionalized along with ordinary courts in the trials of the perpetrators of the Rwandan genocide as a system differing particularly with its operation based on the participation of the people from the Western liberal judiciary model, was subjected to criticism based on international formal standards of fair trial. It is observed in these criticisms that the existing conditions, which led the government to pursuits aiming to reinforce the regular court system, are ignored. These criticisms were, at the same time, neglecting the guarantees that the defendants were provided with before the Gacaca courts on the basis of the values, purpose and logic on which they were based. Even though the Gacaca might not be the magic wand of transitional justice, these neglected points demonstrate that solving the problems that have arisen during its practice by transforming Gacaca into a Western liberal judiciary system was not possible considering the circumstances, and it could not respond to Rwanda's post-genocide needs. In this case, if one wishes the sources of the problems that emerged within the practice of Gacaca to be determined and in this way transitional justice practices in the future to be guided, the analysis of Gacaca needs to be carried out by grounding it on the connections between the conditions, purposes and structural properties that constitute its base, and the political context within which it has functioned.

Keywords: Rwandan genocide, transitional justice, Gacaca, right to a fair trial, reconciliation

GİRİŞ

1994 yılında, genel olarak Tutsi azınlığa mensup yüzbinlerce Ruandalının Hutu çoğunluğa mensup Ruandalılar tarafından kitlesel ve vahşi şiddet hareketlerine maruz bırakıldıkları Ruanda soykırımı ardından yeni Hükümet, sayıları yüzbinlerle ifade edilen soykırım faillerinin yargılanması sorunuyla karşı karşıya kaldı. Ruanda'nın olağan yargı sistemi, hem kapasitesi hem de potansiyel çıktıları itibarıyla soykırım sonrası ihtiyaçları karşılayabilecek

durumda bulunmamaktaydı. Bu koşullarda Hükümet, soykırım faillerinin yargılanmasında olağan mahkemeler yanında faaliyette bulunmak üzere, Ruanda'nın geleneksel uyuşmazlık çözüm mekanizması olan Gacaca mahkemelerini mevcut ihtiyaçlar çerçevesinde yeniden şekillendirerek uygulamaya koydu. Gacaca yargısı¹ her ne kadar tamamen geleneksel bir mekanizma olmasa ve özellikle bazı temel noktalarda devlete ve yazılı hukuka dayalı bir sistem olması itibarıyla kısmen modernleştirilmiş de olsa, yöneldiği amaçlar bakımından olduğu gibi, bu amaçlara ulaşmayı mümkün kılmak üzere içerdiği usuller itibarıyla de, Batılı liberal yargılama sistemlerinden farklılık göstermekteydi. Yargıçların seçiminden delil tedarikine ve tartışmasına kadar sürecin neredeyse her düzeyinde halkın katılımına dayalı olan Gacaca yargısı bu özelliğiyle, soykırım faillerinin cezalandırılmasının ötesinde, korkunç bir vahşetle zedelenmiş sosyal dokunun yeniden inşa edilerek demokratik Ruanda'nın temelini oluşturulması, diğer bir deyişle uzlaşma vaadini de içermekteydi.

Dönemin hakim yargı paradigmasından ayrılan yapısal özellikleri, dayandığı değerler ve vaatleri ile Gacaca kuruluşu ardından, kitlesel katliamlardan çıkan toplumlara ilham olmuş, bu alanda çalışan bilim insanları ve uygulamacılar tarafından da ilgiyle karşılanmıştır. Gacaca'ya ilişkin literatürde hakim iki eğilim ortaya çıkmıştır. Bir grup, bir geçiş süreci adaleti mekanizması olarak Gacaca'yı hayranlıkla karşılamış, Gacaca'nın özgül katkılarını vurgulamış görünmektedir. Bazı uluslararası insan hakları örgütlerinin de dahil olduğu diğer grup ise, Gacaca'nın adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartlarıyla farklılıklarının ve bu kapsamdaki kusurlarının altını çizirken, adil yargılamanın amaçsal değil uluslararası insan hakları metinlerine dayalı biçimsel yorumunu benimsemiştir. Bu kapsamda adil yargılamanın Batılı liberal yargı modeli dışında sağlanması mümkün görülmezken, Gacaca'nın uygulamada ortaya çıkan kusurlarının ancak, Gacaca'nın liberal yargı modeline uydurulması ile giderilebileceği varsayılmaktaydı. Bu noktada Gacaca'nın özellikle demokratik yapısı ve katkısının değeri olmak üzere, birçok unsur ve amacının göz ardı edildiği dikkati çekmekteydi. Bu hakim değerlendirme pozisyonları karşısında Gacaca'nın geçiş süreci adaletine özgül katkılarının, uygulamada ortaya çıkan yetersizlikleri de ihmal edilmeden analize tabi tutulması, gelecekteki geçiş süreci adaleti deneyimlerine mevcut ihtiyaçları karşılayabilecek, gerçekçi bir temel sağlanması bakımından gereklilik arz etmektedir. Bu kapsamda çalışmamız, Gacaca yargısını idealize etmeden, soykırım sonrası ihtiyaçlar için sihirli bir

¹ Buradan itibaren, Gacaca kelimesinin “geleneksel” ifadesiyle nitelendirilmemiş tüm kullanımları, geçiş süreci adaleti mekanizması olarak uygulamaya konulan Gacaca yargısını ifade edecektir.

değnekmiş gibi tümüyle olumlamadan, ve fakat liberal yargılama standartlarına aykırı olmakla da tüketmeden değerlendirmektedir. Bu tür bir analiz, insan haklarının uluslararası standartlarının adil yargılama bağlamında olduğu gibi, ulusal politika ve uygulamaların değerlendirilmesinde tek ölçüt olarak yeterliliğinin Gacaca bağlamında sınanması anlamına da geleceğinden, insan hakları hukukunun gelişimine katkı sunma potansiyeline sahip olacaktır.

Çalışmada öncelikle, Gacaca'nın adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları temelindeki eleştirileri genel hatlarıyla belirlenecek, ardından Gacaca'nın bu eleştirilerde ihmal edilen dayanak ve unsurlarını içeren argümanlar ortaya konulacaktır. Bu çerçevede hükümeti olağan mahkemeler dışında yargısal arayışlara sevk eden mevcut toplumsal koşullar, Ruanda'nın geçiş süreci adaletine ilişkin tercihlerinde temellendirilerek Gacaca sisteminin halkın katılımına dayalılığı ve sanık lehine güvenceleri açıklanacaktır. Ancak Gacaca'nın, biçimsel eleştirileri karşısında dikkat çekilmesi gereken olumlu yönleri ve katkıları, geçiş süreci adaleti bakımından bir sihirli değnek olduğu anlamına gelmemektedir. Uygulamada, Gacaca'nın potansiyelini baltalayan, ihmal edilmemesi gereken sorunları ortaya çıkmıştır. Çalışmanın sonunda bu sorunlar, ortaya konulmalarının ardından, adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları yerine Ruanda'daki otoriter yönetim pratiği ve bu pratiğin özgül dayanakları kapsamında salt hukuksal olmayan ölçütlerle tartışılmıştır.

I. Adil Yargılamanın Uluslararası Biçimsel Standartları Ölçüsüyle Gacaca Yargısı

Ruanda'da, 1994 Nisan ve Temmuz ayları arasındaki yaklaşık 100 günde, geneli Tutsi azınlığa mensup yüzbinlerce Ruandalı, ekseriyetle Hutu çoğunluğa mensup Ruandalılar tarafından öldürüldü ve çeşitli soykırım fiillerine maruz bırakıldı.² Soykırım ardından faillerin yargılanması, Ruanda'nın çözülmeyi bekleyen acil sorunlarından birini teşkil etmekteydi. Ancak sayısı yüzbinlerle ifade edilen soykırım faillerinin yargılanması, devletin mevcut koşullarında olağan işleyişi ile altından kalkabileceği kapsamın ötesinde bulunmaktaydı. Bu nedenle Ruanda Hükümeti, soykırım faillerinin yargılanması için olağan ulusal mahkemeleri destekleyecek alternatif arayışlara girmiş; Ruanda'nın geleneksel uyuşmazlık çözüm mekanizması olan Gacaca'yı soykırım sonrası toplumsal

² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir, Omca: "Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu", Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 26, S. 3, 2022, s.623-624.

ihtiyaçlara cevap verecek şekilde uyarlayarak bir geçiş süreci adaleti³ mekanizması olarak uygulamaya koymuştu.

Gacaca yargısının kuruluşundan önce insan hakları temelli eleştiriler ağırlıklı olarak, Ruanda'da cezaevlerindeki kötü yaşam koşulları, güvenlik ve adil yargılama hakları ihlallerine işaret etmekteydi. Gacaca'nın kurulması ardından bu eleştirilerin merkezine, Gacaca yargısının Ruanda'nın uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülükleriyle uyumlu olup olmadığına dair endişeler yerleşmişti. Bu kapsamda hem BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin adil yargılamanın asgari standartlarını içeren 14. maddesi, hem de Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın adil yargılama hakkını düzenleyen 7. maddesinin ihlali iddiaları bulunmaktaydı. Ruanda, hem BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin, hem de Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın tarafıydı.⁴

Uluslararası hukukta detaylandırıldığı üzere adil yargılama hakkı, yargısal süreçlerin hakkaniyetini, tarafsızlığını ve bağımsızlığını güvence altına almak üzere bir dizi garantiyi kapsamına almaktadır. Bu amaçla uluslararası antlaşmalar, sanıkların haklarıyla ilgili olarak taraf devletlerin çeşitli yükümlülüklerini, yargılamanın biçimsel standartları şeklinde kodifiye etmiştir.⁵ BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 14. maddesine göre bu haklar; yasa önünde eşitlik, suçsuzluk karinesi, yasayla kurulmuş yetkin, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme önünde adil ve aleni olarak yargılama, savunma ve temyiz haklarını içermektedir. Başta Uluslararası Af Örgütü⁶ ve İnsan Hakları İzleme Örgütü⁷ olmak üzere bazı insan hakları örgütleri⁸ ve savunucuları; Gacaca'nın

³ Geçiş süreci adaleti, adaletin siyasal değişim süreçleri ile ilişkili kavramsallaştırılmasına işaret eder ve önceki baskıcı rejimlerin haksızlıklarıyla yüzleşmek üzere verilen hukuki karşılıklarla karakterize olur. (Teitel, Ruti: "Transitional Justice Genealogy", Harvard Human Rights Journal, C.16, 2003, s.69).

⁴

<https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=145&Lang=EN>, Erişim Tarihi: 25.10.2022; <<https://achpr.au.int/en/charter/african-charter-human-and-peoples-rights>>, Erişim Tarihi: 25.10.2022.

⁵ Tully, L. Danielle: "Human Rights Compliance and the Gacaca Jurisdictions in Rwanda", Boston College International and Comparative Law Review, C. 26, S. 2, 2003, s.401.

⁶ Amnesty International.

⁷ Human Rights Watch.

⁸ Uluslararası Af Örgütü ve İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün temsil ettikleri çizgi ile Uluslararası Ceza Reformu (Penal Reform International), Sınır Tanımayan Avukatlar (Avocats sans Frontières) ve Réseau de Citoyens gibi insan hakları örgütleri arasındaki yaklaşım farkı hakkında geniş tartışma için bakınız: Chakravarty, Anuradha: "Gacaca Courts

özellikle hukuksal yardımdan faydalanma hakkı, silahların eşitliği,⁹ yargılamanın tarafsız, bağımsız ve yetkin bir yargısal merci tarafından yerine getirilmesine yönelik standartlar kapsamında adil yargılanma hakkı gereklerini yerine getirmediğini ileri sürmekteydi.¹⁰ Gacaca yargılamalarında duyuma dayalı delile yoğun olarak dayanılması da, adil yargılama bağlamında eleştirilen hususlar arasında bulunmaktaydı.¹¹

II. Biçimsel Standartlar Karşısında Gacaca Yargılamaları Lehine Argümanlar

Adil yargılamanın gereklerini uluslararası insan hakları belgelerinde ortaya konulan biçimsel standartlarda tüketen, bu anlamda liberal yargısal modeli esas alan biçimsel bir yaklaşım için Gacaca yargılamaları, söz konusu biçimsel standartları karşılamadıkları ölçüde adil olma vasfından yoksun bulunmaktalardı. Zira bu yaklaşımda, adil yargılamanın belirli liberal biçimsel standartlar dışında gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı kabul edilmekteydi.

in Rwanda: Explaining Divisions within the Human Rights Community”, Yale Journal of International Affairs, C. 1, S. 2, 2006, s.136-143. İkinci çizgide yer alan örgütlerin eleştirel pozisyonlarını korumakla birlikte, Ruanda'nın mevcut koşullarını göz ardı etmedikleri ve bağımsızlıklarını koruma konusundaki hassasiyetleriyle birlikte Ruanda Devleti ile müzakere ve işbirliği ilişkilerine önem verdikleri görülmektedir. (Chakravarty: “Gacaca Courts in Rwanda: Explaining Divisions within the Human Rights Community”, s.137-139, 141-142). Örneğin Uluslararası Af Örgütü'nün aksine Uluslararası Ceza Reformu'nun Gacaca eleştirisi, salt BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nde tanımlandığı şekliyle adil yargılama standartlarındaki eksiklere odaklanmamış; Gacaca Organik Yasası'nda yer alan adil yargılama garantileri ile hakkaniyet ve adil yargılamanın genel ilkelerine bağlılığa dayandırılmıştı. Örgüt, Uluslararası Af Örgütü tarafından işaret edildiği gibi Gacaca'nın adil yargılama bakımından eksikliklerine dikkat çekse de, bu konudaki sorunların giderilmesi için yapılması gerekenler noktasında Af örgütünden ayrılmaktaydı. Örneğin hukuksal yardımdan faydalanma imkanına ilişkin eksiklik, Uluslararası Ceza Reformu tarafından bizatihi sorun olarak değerlendirilmemiş; itham edilenin yeterli savunma ihtiyacına dikkat çekilmekle birlikte, Uluslararası Af Örgütü'nden farklı olarak yargılamanın adillliğini geliştirmek üzere, avukat ile hukuki temsili içerecek şekilde Gacaca'nın yapısının Batılı mahkemeler esas alınarak değiştirilmesi önerilmemişti. (Meyerstein, Ariel: “Between Law and Culture: Rwanda's *Gacaca* and Postcolonial Legality”, Law & Social Inquiry, C. 32 S. 2, 2007, s.483-484).

⁹ Gacaca Organik Yasası, zanlının dosyasını görme olanağı ve zanlı okuma yazma bilmediğinde etkili bir savunmanın sağlanması konularında sessizdi. (Sullo, Pietro: Beyond Genocide: Transitional Justice and Gacaca Courts in Rwanda, Asser Press, The Hague, 2018, s.170).

¹⁰ Uluslararası Af Örgütü: “Rwanda: The Troubled Course of Justice”, 25.4.2000, Index Number: AFR 47/010/2000, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/010/2000/en/>>, Erişim Tarihi: 14.3.2022, s.37-40; Meyerstein: s.468; Tully: s.402-403, Sullo: s.177.

¹¹ Thomson, Susan/Nagy, Rosemary: “Law, Power and Justice: What Legalism Fails to Address in the Functioning of Rwanda's *Gacaca* Courts”, The International Journal of Transitional Justice, C. 5, S. 1, 2010, s.17.

Ancak Gacaca yargısının bu temeldeki eleştirilerinde Gacaca sistemine ilişkin bazı hususların ihmal edildiği dikkati çekmektedir. Bu hususların bir kısmı, güvenlik hakkının ve adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartlarının bir arada sağlanmalarını imkansız kılarak Gacaca yargısının ortaya çıkışına temel olan mevcut koşulları içermektedir. Diğer hususları ise, liberal yargılama modelinden farklı birtakım güvenceler de içeren Gacaca yargısının adil bir yargılama gerçekleştirme kapasitesini ortaya koyan yapısal özellikleri teşkil etmektedir.

A. Olağan Mahkeme Sistemine Alternatif Arayışları Dayatan Koşullar

Geleneksel Gacaca'nın soykırım sonrası yargılama ihtiyaçlarını karşılamak üzere modernize edilerek benimsenmesi, Ruanda'nın mevcut durumuyla koşullu bir tercihi ifade etmekteydi. Eksiklerine rağmen temelde Batılı liberal yargı modeli üzerine inşa edilmiş olağan mahkemeleri, soykırım sonrasında hem personel hem altyapı imkanları itibariyle soykırım faillerinin yargılanmasını sağlayabilecek kapasitede olsaydı Ruanda, Gacaca sistemine belki de hiç yönelmeyebilirdi. Fakat Ruanda'da soykırımın yarattığı yıkımla artan maddi imkansızlıklar, soykırım faillerinin yargılanmalarının olağan yargılama sisteminde adil yargılamanın uluslararası standartlarına uygun olarak gerçekleştirilmesini olanaksız kılmaktaydı.¹²

Soykırım sonrası Ruanda'da hukuk camiası kriz içinde bulunmaktaydı. Mahkeme binalarının yıkımı, yargılamaların gerçekleştirilmesi için gerekli asgari maddi olanakların dahi kıtlığı bir yana; zaten hayli sınırlı sayıda olan yetişmiş hukukçuların önemli bir kısmı soykırım sırasında ya öldürülmüş, ya soykırıma katılmış ya da ülkeyi terk etmişti.¹³ Buna karşın, 1999 yılı itibariyle, kapasitesi birkaç kat aşmış cezaevlerinde kötü koşullarda tutulan, bir kısmı 1994'ten beri yargılanmayı bekleyen ve hatta bazıları hakkında dava dosyası hazırlanmamış yaklaşık 125.000 kişi bulunmaktaydı.¹⁴ Olağan mahkemeler tarafından ise,

¹² Tully: s.402.

¹³ Uluslararası Af Örgütü: "Gacaca: A Question of Justice", 17.12.2002, Index Number: AFR 47/007/2002, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/007/2002/en/>>, Erişim Tarihi: 12.3.2022, s.12; Clark, Phil: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda – Justice without Lawyers*, Cambridge University Press, New York, 2010, s.20; Schabas, William A.: "Genocide Trials and *Gacaca* Courts", *Journal of International Criminal Justice*, C. 3, S. 4, 2005, s.883.

¹⁴ Drumbl, Mark A.: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", *New York University Law Review*, C. 75, S. 5, 2000, s.1286-1288; Schabas: "Genocide Trials and *Gacaca* Courts", s.880, 883-884.

1997’den Haziran 2002’ye kadar 6 yılda toplam 7.211 kişi yargılanmıştı.¹⁵ Bu durumda, gelecekte belirlenecek sanıklar hesaba katılmadığında dahi tüm tutukluların yargılanmasının on yıllar alacağı öngörülebilmekteydi.¹⁶ Diğer yandan hukuk uygulamasında elliden az avukat vardı ve bu sayıyla 125.000’den fazla tutukluya bir hukukçu tarafından temsil edilme hakkının sağlanabilmesi mümkün bulunmamaktaydı.¹⁷ Dolayısıyla mevcut durumuyla olağan mahkeme sisteminde sanıklara sadece adil yargılamanın uluslararası standartlarını karşılayan yargılamanın değil, genel olarak bir yargılanma olanağının sağlanabileceği dahi şüpheliydi. Bu koşullarda Gacaca, olağan yargı sistemini destekleyecek alternatif bir mekanizma arayışında hatırlanmıştı.

Gacaca, hukukçuların uzmanlık faaliyetlerine değil, yargıçların seçiminden delil tedarikine ve tartışmasına kadar yargılamanın birçok aşamasında halkın aktif katılımına dayanan bir yargı modeliydi. Bu özelliğiyle, tutukluların hem kapasiteleri kat kat aşılmış bulunan cezaevlerindeki mevcudun azalması ile yaşam koşullarının düzeltilmesini mümkün kılacak, hem de salıverilmemeleri durumunda tutukluluktan mahkûmiyet veya beraat aşamalarına geçişlerini makul bir sürede gerçekleştirilebilecekti. Görüldüğü üzere, Ruanda’nın soykırım faillerinin yargılanması sorununa verdiği Gacaca karşılığı, sadece soyut adalet standartlarıyla uyumlu bir mekanizma ortaya koyma çabasını değil, aynı zamanda gerçekleştirilebilir bir çözüm yolu geliştirme zorunluluğunu yansıtmaktaydı.¹⁸ Nitekim Ruanda Yüksek Mahkemesi de, Uluslararası Af Örgütü’nün eleştirilerine karşılık verirken, mevcut koşullarda Gacaca’nın en iyi mümkün çözümü sunduğuna işaret etmiş, önerilecek herhangi bir “mucizevi” çözümü memnuniyetle karşılayacağını belirtmişti.¹⁹

Elbette uluslararası insan hakları standartları, güçlerini tamamen kaybetmeksizin her ülkenin özel koşullarına uyum sağlayacak şekilde sınırsızca

¹⁵ Des Forges, Alison/Longman,Timothy: “Legal Responses to Genocide in Rwanda”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity, Cambridge University Press, New York, 2004, s.59.

¹⁶ Fierens, Jacques: ”Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality”, Journal of International Criminal Justice, C. 3, S. 4, 2005, s.899.

¹⁷ Daly, Erin: “Between Punitive and Reconstructive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda”, New York University Journal of International Law and Politics, C. 34, S. 2, 2002, s.370.

¹⁸ Daly: s.367.

¹⁹ Supreme Court of Rwanda 2003, 5, Supreme Court of Rwanda-Département des Jurisdictions Gacaca. 2003. Mise au point au sujet du rapport et différentes correspondances d’Amnesty International [Developments on the subject of the report and different correspondences of Amnesty International]’dan aktaran: Meyerstein: s.469.

tadil edilemezler. Fakat eğer uluslararası standartların uygulanmaları isteniyorsa, gerçekleştirilmeleri mümkün nitelikte olmaları gerekmektedir.²⁰ Bu kapsamda Ruanda Yüksek Mahkemesi, BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nde ifade edilen adil yargılamanın katı yasacı uygulanmasını reddederek uluslararası kurallara uyumun ilgili uluslararası metinlerde öngörülen standartların kör bir uygulaması anlamına gelmediğine, her şeyden çok esasen insan onuru ve değerine saygı gösterilmesini gerektirdiğine işaret etmekteydi. Mahkeme'ye göre Gacaca tarafından sunulan yargılama, doğası gereği gayrı-adil bulunmaktaydı.²¹ Zira Gacaca yargısı, uluslararası metinlerdeki adil yargılamaya yönelik bazı biçimsel standartları birebir karşılama da, insan onuru ve değerine saygı temelinde şekillendirilmişti. Bir başka deyişle, uluslararası biçimsel standartlarla farklı araç ve temellerle de olsa aynı değerlere, insan onuru ve değerini koruyan adil bir yargılamayı gerçekleştirilmeye yönelmişti.

B. Halkın Yargılamaya Aktif Katılımı Tartışması

Gacaca yargısının adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartlarına dayalı eleştirilerinde değeri ve işlevi en fazla göz ardı edilen özelliği, halkın aktif katılımına dayalı oluşuydu. Zira adil yargılamayı uluslararası insan hakları belgelerindeki standartlarda tüketen biçimsel bir perspektif için, dikkate değer komünal diyalog süreçlerini içeren herhangi bir ceza adaleti sistemi kaçınılmaz olarak bireyin haklarını garantileyemeyen, taraflı, adil olmayan bir mekanizma teşkil edecektir. Nitekim Gacaca yargısı da biçimsel perspektifte, doğası gereği denetimsiz bir kitle adaleti pratiği olarak nitelendirilmekten kurtulamamıştır.²² Halk katılımının değeri o kadar gözden uzak tutulmuştur ki; İnsan Hakları İzleme Örgütü, Gacaca ile Amerika Birleşik Devletleri'nin Guantanamo Körfezi'ndeki askeri komisyonları arasında paralellik kurabilmiştir.²³ Aslında adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları ile, içerisinde kolektif diyaloga yer açan bir yargılama pratiği arasındaki uyumsuzluk; hukuk, siyaset ve sosyalliğin birbirinden ayrı özerk alanlar olarak inşa olabileceğine ve özgürlüğün

²⁰ Tully: s.414.

²¹ Supreme Court of Rwanda 2003, 2, Supreme Court of Rwanda-Département des Jurisdictions Gacaca. 2003. Mise au point au sujet du rapport et différentes correspondances d'Amnesty International [Developments on the subject of the report and different correspondences of Amnesty International]'dan aktaran: Meyerstein: s.469, 481.

²² Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.165.

²³ Benzetme duyuma dayalı delil bakımından yapılmıştır. (İnsan Hakları İzleme Örgütü, "US: Revival of Guantanamo Military Commissions a Blow to Justice", 15.5.2009, <<https://www.hrw.org/news/2009/05/15/us-revival-guantanamo-military-commissions-blow-justice>>, Erişim Tarihi: 18.3.2022).

ancak bu şekilde sağlanabileceğine dair modern varsayımı, daha genel olarak da siyasal liberalizm ile demokrasi arasındaki daha derin gerilimi²⁴ yansıtmaktadır. Ancak konumuz, tartışmayı Gacaca yargısının halkın aktif katılımına dayalı niteliği üzerine odaklamayı gerektirmektedir. Böylece bu tür bir yargılama pratiğinin uluslararası belgelerdeki standartların son kertede yöneldiği değer ve amaçlar kapsamında durumunu belirlemek ve ardından bu standartlara dayalı eleştirilerin işlevselliği üzerine değerlendirmelerde bulunmak mümkün olabilecektir. Bu yolda öncelikle ortaya konulması gereken, Ruanda'nın soykırım faillerinin yargılanmasına halkın aktif katılımını dahil edişini temellendirmiş olan temel geçiş süreci adaleti tercihleri ve ihtiyaçları olacaktır.

1. Geçiş Süreci Adaletinde Uzlaşma ve Cezalandırma İkileminde Gacaca

Ruanda'da soykırım sonrası toplumsal yıkımın boyutları, soykırım sonrasında geçiş süreci adaleti arayışının, bir yandan cezasızlıkla savaşmaya, fakat aynı zamanda da toplumsal uzlaşmayı geliştirmeye yöneltmesine neden olmuştu.²⁵ Gacaca Organik Yasalarının başlangıç kısımlarında da belirtildiği üzere, Gacaca yargısı ile bir yandan soykırım faillerinin cezalandırılması ile cezasızlık kültürünün yok edilmesi, diğer yandan da uzlaşma sürecinin desteklenmesi amaçlanmıştı. Böylece Gacaca'da uzlaşma ve cezalandırma özgül bir biçimde ilişkilendirilerek birlikte takip edilmiş bulunmaktaydı. Bu şekilde Gacaca; ceza kovuşturma ile, cezalandırma yerine uzlaşmayı ön plana alan hakikat komisyonu uygulamaları arasında bir orta yol olarak tasarlanarak²⁶ geçiş süreci adaleti sistemlerinde farklı kurumlarla ulaşılmaya çalışılan amaçları bir arada kapsamına almıştı.²⁷

a. Cezalandırma ve Gacaca

Gacaca'nın yüzbinlerce soykırım davasında delilleri tartarak, suçlu bulunanları mahkûm ederek büyük ölçüde yerine getirmiş bulunduğu cezalandırmaya yönelik amacı, Ruanda soykırımına yol açan nedenlerden

²⁴ Bakınız: Özdemir, Omca: Demokrasi ve Hukuk Devleti İlişkisinin Liberal Kavranışı – Siyasete Karşı Hukuk, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, 2018, s.215-237, 260-297.

²⁵ Karekezi, Urusaro/Nshimiyimana, Alphonse/Mutamba, Beth: “Localizing Justice: Gacaca Courts in Post-genocide Rwanda”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.71.

²⁶ Schabas: “Genocide Trials and *Gacaca* Courts”, s.881.

²⁷ Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.48.

önemli birinin cezasızlık kültürü olduğu kabulüne dayanmaktaydı.²⁸ Zira 1994 soykırımını önceleyen 1959, 1963, 1964, 1973, 1990, 1992 ve 1993 yıllarında gerçekleşen bir katliamlar dizisi bulunmaktaydı.²⁹ Bu katliamlardan kimsenin sorumlu tutulmamış³⁰ ve bunlara devletten herhangi bir tepki gelmemiş olması, 1994'te soykırım için harekete geçilmesini destekleyen bir ortam yaratmıştı.³¹

Ancak cezalandırma yoluyla caydırıcılık, soykırım gibi suçların karmaşık siyasal ve psiko-sosyal nedenlerine tek başına cevap verememektedir.³² Zira cezalandırmaya dayalı caydırıcılık, insanların cezalandırılma olasılığı ve maliyetleri ile suçu işlemenin yararlarını tartan rasyonel aktörler oldukları varsayımına dayanır.³³ Oysa bu varsayım, cezalandırılma ihtimaline dayalı endişeden daha zorlayıcı koşullardan kaynaklanan fiiller bakımından büyük ölçüde yanıltıcıdır.³⁴ Örneğin eylemlerine karşı gerçek bir cezalandırma tehdidiyle yüz yüze gelecek olsalar bile, uç noktada korku veya etnik nefretle motive olmuş failler, suç işlemekten caydırılmayabilirler.³⁵ Bu kapsamda bireylerin, kitlesel şiddeti teşvik eden bir hükümet, önyargı, baskı, panik ve sosyal kaos ile çevrilmişken rasyonel tercih hesabı beklentisi gerçekçi görünmemektedir. Kitlesel politik şiddet girdabına girmiş toplumlar, rasyonel davranışı olanaklı kılan toplumlar değildir.³⁶ Dolayısıyla cezalandırma yoluyla caydırıcılık sağlamaya yönelik arayış tek başına, bu tür toplumsal koşullara cevap vermek bakımından yetersiz kalacağından başarısız olabilecektir.

Diğer yandan soykırımlar, çok sayıda insanın eylemlerinin birbirini etkilemesiyle ve birleşmesiyle ortaya çıkarlar. Kimi hevesli bir şekilde öldürme fiillerini gerçekleştirirken; çok sayıda insanın da sessizlik, sataşma, aşağılama ve

²⁸ Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.35, 255.

²⁹ Raper, Jessica: "The Gacaca Experiment: Rwanda's Restorative Dispute Resolution Response to the 1994 Genocide", *Pepperdine Dispute Resolution Law Review*, C. 5, S. 1, 2004, s.13.

³⁰ Des Forges/Longman: s.63.

³¹ Karekezi/Nshimiyimana/Mutamba: "Localizing Justice: Gacaca Courts in Post-genocide Rwanda", s.70.

³² Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.235.

³³ Braithwaite, John: *Crime, Shame and Reintegration*, Cambridge University Press, New York, 1989, s.131.

³⁴ Martin, Dianne L.: "Retribution Revisited: A Reconsideration of Feminist Criminal Law Reform Strategies", *Osgoode Hall Law Journal*, C. 36, S. 1, 1998, s.162.

³⁵ Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.235.

³⁶ Drumbl: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1254.

yağma türü edimlerle çok çeşitli biçimlerde³⁷ soykırımın parçası haline geldiği görülmektedir. Soykırımlar, tüm bu fiillerin toplamından ve birleşmesinden meydana gelmektedirler. Şiddet fiilleri dışındaki katılım biçimleri, mağdurlara karşı düşmanlığı toplumsal düzeyde sıradanlaştırmak suretiyle, öldürme isteği ile öldürme eylemi arasındaki uçurumun³⁸ kat edilmesi bakımından önemli bir etkide bulunmaktadır. Dolayısıyla bu tür bir toplumsal ortamda işlenen suçların cezai davranışın temelini oluşturan bireysel sapma biçiminde değerlendirilmeleri belirli güçlükler içermektedir.³⁹ Nitekim kitlesel katliamlar hakkında çok sayıda sosyal psikoloji deneyi de, bireysel özerkliğe yönelik geleneksel paradigmanın grup durumlarında sorgulanması gerektiğine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Saldırgan davranışa karar verilmesi veya müdahale etmekten çekinilmesinde sosyal güçlerin kritik öneme sahip olduğu görülmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla kitlesel şiddet hareketleri, salt bireylerin tekil yanıtları olarak ortaya çıkmadıklarından, bir başka deyişle yanlıştın hayata geçirilişi belirli sosyal etkenlerle en azından destekleniyor olduğundan, belli başlı şiddet fiillerinden bireylerin sorumlu tutularak cezalandırılmaları, gelecekte şiddetin önlenmesi bakımından tek başına yeterli olamayacaktır.

Kitlesel şiddet hareketlerinde bireysel sorumluluğun tespitine ilişkin sorunlara rağmen bunların gerçekleşmesini bireyin sapkın davranışlarına dayandıran cezalandırma yoluyla caydırıcılık sağlamaya yönelik yaklaşım, soykırım sonrası toplumun “suçlu” ve “masum” ikiliğine dayalı iki kutuplu bir motifini yaratır. Böylece bu tür şiddet fiillerinin makro düzeyde aleni olarak işlenmesinin değişen derecelerde iştirak eden birçok insanı gerektirdiği, dolayısıyla katliamın sosyal koşullara gömülü olduğu veya bir başka deyişle belirli sosyal koşullar içerisinde, bu koşullara dayalı olarak gerçekleştiği gerçeği örtülürken kitle katliamlarının çetrefilliliğine kolay çözüm cazibesi sunulur.⁴¹ Fakat suçların sorumluluğunun bireyselleştirilerek sorumluların

³⁷ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1250. Öldürme dışındaki katılım türleri için ayrıca bakınız: Daly: s.364.

³⁸ Lanzmann, Claude: “Les non-lieux de la mémoire”, Nouvelle Revue de psychanalyse, S. 33, 1986, s.20’den aktaran: Sémelin, Jacques: Arındırma ve Yok Etme – Katliam ve Soykırımın Siyasi Kullanımları, çev. Melike Işık Durmaz, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.14.

³⁹ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1252.

⁴⁰ Fletcher, Laurel E./Weinstein, Harvey M.: “Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation”, Human Rights Quarterly, C. 24, S. 3, 2002, s.610, 636. Kitlesel şiddet fiillerinde sosyal bağlamanın etkisi hakkında dikkat çeken sosyal psikoloji çalışmaları için bakınız: Fletcher/Weinstein: s.606-612.

⁴¹ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1323-1325.

cezalandırılmasıyla yaratılacak geçmişle hesabın kapandığı algısına elverişli bir ortam; kitlesel katliamların siyasal, kültürel ve ahlaki kaynaklarının kapsamlı olarak tartışılmasının önüne geçilmesine neden olabilir.⁴² Oysa toplumun anlamlı bir yeniden inşasının gerçekleşmesi için; şiddeti yaratan, kıskırtan veya pasif bir şekilde destekleyen kolektif süreçlere işaret edilmelidir.⁴³ Zira sosyal ilişkilerde değişim söz konusu olmadığında suçun tekrarlanması tehlikesi her zaman mevcut olacaktır. Bu bakımdan tek başına cezalandırmaya dayalı bir yaklaşım, soykırım şiddetine sosyal uygunluğun bireyselleşmiş, patolojik ve sapkın ihlali olarak yaklaşarak ve dolayısıyla şiddetin dayandığı toplumsal koşulları ihmal ederek şiddetin tekrarına yol açma tehlikesini barındırır.⁴⁴ Oysa şiddetin siyasal, hukuksal ve ahlaki dayanaklarını geçersizleştirerek tekrarını önlemek geçiş adaletinin özünü oluşturmaktadır.⁴⁵ Dolayısıyla cezalandırma, işlenen suçlara karşı toplumun tepkisini seslendirmek ve belki bazı faileri caydırmak için gerekli olabilirse de, kalıcı barışın sağlanması için cezalandırma aracılığıyla caydırmadan fazlasına ihtiyaç bulunduğu görülmektedir. Nitekim Ruanda'da da, tek başına cezalandırmaya dayalı bir adalet anlayışının soykırım sonrasında yüz yüze bulunulan sorunlara elverişsiz bir karşılık olacağı görülmüş⁴⁶ ve nihayetinde ceza yargılamaları ile toplumun yeniden inşası sürecini birbirine bağlayarak⁴⁷ cezalandırıcı ve onarıcı adaleti harmanlayan⁴⁸ Gacaca yargısı örgütlenmiştir. Böylece Gacaca yargısı ile, cezai sorumluluğa ilişkin süreç daha geniş ahlaki ve siyasi sorumluluk sürecini destekleyecek şekilde genişletilmiştir.

b. Uzlaşma ve Gacaca

1994 soykırımı ardından Ruanda topyekûn bir yıkım ile karşı karşıya kalmıştı. Ülkenin maddi ve ekonomik yıkımı yanında; nüfusun önemli bir kısmının soykırımı katılımı ve çok sayıda insanın korkunç bir şekilde mağdur

⁴² Sancar, Mithat: Geçmişle Hesaplaşma – Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2007 s.135.

⁴³ Fletcher/Weinstein: s.618.

⁴⁴ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1255-1256, 1324-1325.

⁴⁵ Sancar: s.139; Wierzynska, Aneta: “Consolidating Democracy through Transitional Justice: Rwanda’s Gacaca Courts”, New York University Law Review, C. 79, S. 5, 2004, s.1945.

⁴⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.235, 350-351.

⁴⁷ Daly: s.378.

⁴⁸ Meyerstein: s.468.

edilmiş olmasından kaynaklanan bir toplumsal kriz de söz konusuydu. Sosyal doku; karşılıklı korku, içerleme ve öfke ile parçalanmıştı. Bu koşullarda, çatışma ile parçalanmış ilişkilerin yeniden inşasını içeren uzlaşma, Ruanda için temel bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştı. Nitekim Longman ve Rutagengwa'nın araştırmasına göre, nasıl başarılacağı noktasında farklı görüşler mevcutsa da toplum, bu ihtiyacın varlığı konusunda mutabık görünmekteydi.⁴⁹

Soykırım ardından Gacaca bir yandan, eksiklerine rağmen temelde liberal standartlara dayalı olarak örgütlenmiş olağan ulusal mahkemeler ile Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi⁵⁰'nden oluşan mevcut yargılama olanaklarının, yapıları ve halihazırdaki durumları itibariyle yargılamaların makul bir sürede ve toplumsal ihtiyaçlara karşılık verebilecek kapsamda tamamlanabilmesi bakımından yetersiz olduğundan⁵¹ kaynaklanan bir arayışın ürünü olarak gündeme gelmişti. Ancak diğer yandan da, Ruanda'nın sosyal dokusu karşılıklı öfke, korku ve içerleme ile zedelendiğinden toplumsal onarımın ihmal edilmesi, yeniden şiddet döngüsüne girilmesi tehlikesini içermekteydi⁵² ve Gacaca bu onarımı destekleyecek uygun bir araç olarak uygulamaya konulmuştu.

Tutsilerin, özellikle 1994 soykırımı ve öncesinde gerçekleştirilmiş katliamlar dizisi deneyimlerine dayanarak yeni katliamlara maruz kalmaktan duydukları korku karşısında; Hutular arasında da kendilerinden soykırımın intikamının alınacağı korkusu yaygındı. Ruanda Yurtsever Cephesi⁵³ 1994'te soykırımı sona erdirerek savaşı kazandığında RPF'nin önünden çekilmek üzere Kongo yolunda uzun kuyruklar oluşturan Hutular⁵⁴, öldürüleceklerini

⁴⁹ Longman, Timothy/Rutagengwa, Théoneste: "Memory, Identity, and Community in Rwanda", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.172.

⁵⁰ Buradan itibaren RUCM olarak işaret edilecektir.

⁵¹ Özdemir: "Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu", s.626-636.

⁵² Ayrıntılı tartışma için bakınız: Drumbl: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1236-1241; Özdemir: "Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu", s.637-639.

⁵³ Rwandan Patriotic Front. Buradan itibaren RPF olarak işaret edilecektir.

⁵⁴ 1994 Temmuz ortalarında çoğunlukla Hutu kökenden gelen yaklaşık 850.000 Ruandalı, yenilmiş Ruanda ordusu ve paramiliter kuvvetlerle birlikte şimdiki adıyla Kongo Demokratik Cumhuriyeti sınırından kaçmıştı. (Schabas, William A.: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", *Criminal Law Forum*, C. 7, S. 3, 1996, s.524).

düşünmekteydiler. Soykırım sonrasında RPF hakimiyetindeki bazı hükümet uygulamaları da intikam beklentisini beslemişti. Örneğin soykırım ardından yapılan tutuklamaların delil toplama ve resmi ithamda bulunmaktan çok RPF askerlerinin Tutsi nüfusun soykırımda en çok katledildiği köylere girdiği, basitçe soykırım failine benzeyenleri topladığı ve yerel tesislerde hapsedtiği uygulamalara dayandığı görülmekteydi.⁵⁵ Zaten liderleri iç savaşın başından beri RPF'nin niyetinin Hutuları yok etmek olduğunu, Hutuları imha ve onlar üzerinde hakim olma planının engellenmesi için soykırımın gerekli olduğunu ileri sürmüştü.⁵⁶ 1965 ve 1972 yıllarında Burundi'de yüzbinlerce Hutu'nun Tutsilerin hakimiyetindeki ordu tarafından öldürülmesi, ardından da RPF'nin silahlı mücadelesi, Hutu yöneticilerin Hutu kitlelerini yönlendirmelerinde araçsallaştırılmıştı.⁵⁷ Ruanda dahil olmak üzere birçok soykırım örneğinde görüldüğü gibi, diğerinin kendisini imhasından korku, siyasal yönlendirme ile, diğerinin imhasına girişmeyle sonuçlanabilmekteydi.⁵⁸ Bu tür korkunun soykırım sonrasında Ruanda'daki yaygınlığı, şiddetin yeniden ortaya çıkması bakımından uygun bir ortam teşkil edebilirdi.

Şiddetin tekrarı tehlikesi karşısında uzlaşma arayışı, tarafların ayrılık uğraşında olarak basitçe birbirlerinden kaçınmalarını içerebilecek olan salt şiddet yokluğunun ötesinde⁵⁹, güvene dayalı sosyal bağların tesisi ile istikrarlı bir barışçıl toplumun inşasını hedefler. Zira ötekenden kaçınmayla sınırlı bir şiddetsizlik hali, zorunlu olarak şiddetin kaynaklarının yok edildiği ve toplumda tekrar kök salamayacağı anlamına gelmemektedir.⁶⁰ Buna karşılık uzlaşma sürecinde temel olan, insanlar arasında yeniden köprüler kurulması, bir başka deyişle karşılıklı bağlantı ve bağlılıklar inşa etmek üzere kişinin kendi grubu

⁵⁵ Tully: s.389.

⁵⁶ Chakravarty, Anuradha: Investing in Authoritarian Rule – Punishment and Patronage in Rwanda's Gacaca Courts for Genocide Crimes, Cambridge University Press, New York, 2016, s.1.

⁵⁷ Uvin, Peter: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", African Studies Review, C. 40, S. 2, 1997, s.105.

⁵⁸ Soykırımcıların harekete geçişine, "*Bizi öldürmek istiyorlar, o halde biz önce davranalım*" söylemiyle dayanak sağlama arayışı, birçok soykırımın gerçekleşmesinde etkili olmuştur. (Sémelin: s.72) Eski Bosnalı Sırp cumhurbaşkanı Biljana Plavsic duruşması sırasında, imha edilme korkusunun sonucunu şu ifadeyle ortaya koymuştu: "*Bir daha asla kurban olmama takıntısı bizi cellatlara dönüştürdü.*" (Hubrecht, Joel: "Le proces Plavsic, un succes de la justice internationale", Esprit, Şubat 2003, s. 138'denn aktaran: Sémelin: s.265, 267) .

⁵⁹ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.44.

⁶⁰ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.236.

ötesine ulaşması sürecinin gerçekleştirilmesidir.⁶¹ Ruanda'nın da zedelenmiş sosyal dokusu karşısında soykırım faillerinin tespit edilip toplum dışına çıkarılmak suretiyle cezalandırılmaları, belki şiddetin belirli bir süre önüne geçilmesini sağlayabilirse de, istikrarlı bir barış ortamının sağlanması bakımından yetersiz bir karşılık teşkil edecekti. Aynı neden, üst düzey soykırım faillerinin yargılanmasıyla yetinilmemesini de gerektirmekteydi. Gacaca'nın kolektif diyaloga dayalı yargılama pratiği tam da, sosyal bağların yeniden inşası ile sosyal dokunun onarımı ihtiyacına cevap vermekteydi. Bu kapsamda Gacaca, cezalandırıcı adaleti onarıcı adalet yöntemleriyle destekleyerek uzlaşmayı teşvik eden bir yargısal mekanizma biçiminde, soykırım sonrası ihtiyaçlar uyarınca güncellenerek uygulamaya konulmuştu.⁶²

Onarıcı adalet yaklaşımına göre adalet, sadece suçluya olumsuz bir şeyin yüklenmesiyle değil, suçun insanlarda ve ilişkilerde neden olduğu hasarın onarılmasıyla sağlanır.⁶³ Bu bakımdan bir suça karşılık verirken temel kaygı, suçluların neden oldukları hasarın farkına varmaları ve hasarı onarma sorumluluğunu karşılamaları ile yenilenen sosyal ilişkiler aracılığıyla sonraki muhtemel suçların önlenmesi olmalıdır.⁶⁴ Gacaca yargısı; işleyişinde yüzüzelik ve birlikte sorun çözmenin deneyimlendiği halkın katılımına dayalı örgütlenmesi, hükümlülerin çoğu zaman mağdurlarla birlikte çalıştıkları veya mağdurların ihtiyaçlarının giderilmesine katkıda buldukları toplum hizmeti, itiraf ve özür karşılığında ceza indirimine gibi uygulamalarıyla; mağdurların ve

⁶¹ Halpern, Jodi/Weinstein, Harvey M.: "Empathy and Rehumanization after Mass Violence", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.304.

⁶² Aslında cezalandırıcı adalet yaklaşımı kapsamında da uzlaşma amacına işaret edildiği görülmektedir. Bu yaklaşımda, suç ve cezayı dağıtma sorumluluğu mağdurlardan hukukun üstünlüğüne uygun olarak hareket eden mahkemelere havale edilerek cezalandırma, intikam duygusunu zorunlu olarak yok etmenin olmasa da ehliştirmenin bir aracı olarak görülmektedir. Kovuşturmaların, işlenen suçlar için tüm bir grubu veya topluluğu değil bireyleri sorumlu tutarak ve böylece tüm gruba karşı intikam arzusunu azaltarak uzlaşmaya önyak olduğu belirtilmektedir. (Weinstein, Harvey M./Stover, Eric: "Introduction: Conflict, Justice and Reclamation", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.14). Fakat yeniden inşa edilen sosyal ilişkiler ile yenilenen zihniyet, değerler, günlük alışkanlıklar ve davranış biçimleri dahil olarak onarılan bir sosyal dokunun yokluğunda uzlaşmanın sağlanabileceği düşüncesi tartışmalı bulunmaktadır.

⁶³ Johnstone, Gerry/Van Ness, Daniel W.: "The Meaning of Restorative Justice", Gerry Johnstone, Daniel W. Van Ness (Ed.), *Handbook of Restorative Justice*, Willan Publishing, Oregon, 2007, s.12.

⁶⁴ Johnstone, Gerry: *Restorative Justice - Ideas, Values, Debates*, Willan Publishing, Oregon, 2002, s.ix.

faillerin iyileşmesine ve biraradalığın yeniden inşasına odaklandığı için cezalandırıcı özellikleri yanında bir onarıcı adalet modeli olarak da ortaya çıkmıştı. Bunlar, Gacaca'yı RUCM ve olağan mahkemelerde sağlanan adaletin cezalandırıcı niteliğinden ayıran özelliklerdir.⁶⁵

Cezalandırıcı ve onarıcı adalet yaklaşımlarını harmanlayan Gacaca, bir yandan soykırım faillerini sorumlu tutup cezalandırırken, bir yandan da onlara toplumla yeniden bağ kurma olanağı sunmaktaydı.⁶⁶ Faillerin topluma entegrasyonunun adaletini sağlayan; bu kişilerin vahşi eylemleri gerçekleştirdikleri halleriyle ve o zaman içinde buldukları sosyal koşullarla değil, toplumla yenilenen çeşitli bağlarla teşvik edilen mahcubiyet ve pişmanlık duyguları temelinde toplumun parçası haline gelme imkanına kavuşturulmalarıydı. Bu duygular ancak, yenilenen sosyal ilişkiler ile teşvik edilebilirdi. Zira failler için yakınlarının gözündeki itibarları, örneğin ceza adaleti görevlilerinin görüşlerinden daha fazla anlam ifade etmektedir.⁶⁷

Soykırım faillerinde pişmanlık ve utanma duygularına zemin olacak şekilde sosyal ilişkilerin onarım sürecine girmesinde Gacaca, sanıkların işledikleri fiillerin sonuçlarıyla duruşmalarda mağdurların ve ailelerinin yüzlerinde ve sözlerinde bizzat karşılaşmalarını sağlayarak etkili olmaktaydı. Bu anlamda yüzyüzelik, faillerin açtıkları yaraları daha somut kılarak veya insan formunda temsil ederek hareketlerinin etkilerini kendi gözleriyle görmelerine yardımcı olmaktaydı.⁶⁸ Nitekim Chakravarty, araştırmasına katılanların, kurtulanların kendilerine nasıl baktıklarını, acılarını nasıl ifade ettiklerini, kayıplarını nasıl yeniden yaşadıklarını ve ağıtlar yaktıklarını anlatırken ne kadar sinmiş göründüklerini gözlemlemiştir.⁶⁹ Böylece Gacaca'da "*Diğerinin aşırı kırılğanlığı olarak yüz*"le karşılaşmanın, "*Diğerinin kırılğanlığına uyanıklık olarak barış*"⁷⁰ temellendirmesi hedeflenmekteydi. Bu bakımdan "cezaevi duvarı

⁶⁵ Tiemessen, Alana Erin: "After Arusha: Gacaca Justice in Post-Genocide Rwanda", *African Studies Quarterly*, C. 8, S. 1, 2004, s.58.

⁶⁶ Clark, Phil: "The *Gacaca* Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", Morten Bergsmo (Ed.), *Abbreviated Criminal Procedures for Core International Crimes*, Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2017, s.201.

⁶⁷ Braithwaite: *Crime, Shame and Reintegration*, s.69.

⁶⁸ Drumbl: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1261.

⁶⁹ Chakravarty: *Investing in Authoritarian Rule*, s.108.

⁷⁰ Levinas, Emmanuel: "Peace and Proximity", Adriaan T. Peperzak, Simon Critchley, Robert Bernasconi (Ed.), *Emmanuel Levinas - Basic Philosophical Writings*, Indiana University Press, Bloomington, 1996, s.167.

yerine toplu mezarlara”⁷¹ veya mağdurların yüzlerine bakmak, onarıcı adalet yaklaşımının cezalandırıcı adalet yaklaşımından farkını ortaya koyan tercihi ifade etmekteydi.

Gacaca'nın sosyal ilişkilerin onarımına bir diğer katkısı da, failerin işledikleri suçlar hakkında mağdurlara tüm bir topluluğun önünde açıklama ve özür sunmaları ile gerçekleşmekteydi.⁷² Soykırıma salt cezalandırmaya dayalı karşılık, failerle hayatta kalanların mesafelenmeleri dolayısıyla anlamlı ilişkilenebilir potansiyelini baltalama ihtimalini barındırırken,⁷³ Longman ve Rutagengwa'nın araştırmasına katılan birçok kurtulan, ailelerini öldüren ve evlerini tahrip edenlerin cezalandırılmasındansa öne çıkıp yanlışlarını kabul etmeleriyle daha ilgili görünmekteydi.⁷⁴ Kişiler arasında geçmiş olayların tartışılması ve/veya teyit edilmesine imkan veren, böylece belirli düzeyde açıklık ve güvene yol açan etkileşimler,⁷⁵ uzlaşma bakımından temel önemde bulunmaktaydı. Nitekim birçok Ruandalı da, topluluk üyelerinin deneyimlerini ve kaygılarını kamusal olarak tartışma ihtiyacını vurgulamaktaydı.⁷⁶

Nihayetinde Gacaca'da yenilenme sürecine giren sosyal bağlarla teşvik edilen mahcubiyet ve pişmanlık duyguları, yaygın şiddet kullanımının yeniden ortaya çıkması tehlikesine karşı caydırıcılığın temelini teşkil edecekti. Böylece Gacaca, suç işleyen toplumdan dışlanarak mevcut sosyal ilişkilerin kısmen korunması yerine, suçlu yenilenen ilişkilerle sosyal ağın içine alınırken suçun işlendiği sosyal durumun dönüştürülmesiyle sağlanacak caydırıcılığa yönelik bir tercihi yansıtmaktaydı. Olağan ceza yargılamaları ise, soykırım suçları işleyenleri nedamete teşvik etmek bakımından büyük ölçüde yetersiz

⁷¹ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1262.

⁷² Gacaca tanıklıklarının sosyal bağların kuruluşundaki işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, s.655-659.

⁷³ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.351.

Longman ve Rutagengwa'nın araştırmasına katılan kurtulanlar da genel olarak, mahkûm edilenin pişmanlığını gerektirmediği, mağdurlar ve mağdur edenler arasında yüz yüze münasebeti olanaklı kılmadığı ve tazminat sağlama araçlarından yoksun bulunduğu için olağan mahkemelerdeki yargılamalarla ilgili olumsuz tutumlarını ifade etmişlerdi. (Longman/Rutagengwa: s.173.)

⁷⁴ İtirafı, cezalandırmanın alternatifi olarak gördükleri anlamına gelmemektedir. Cezalandırmanın genellikle, itiraf ve özür karşısında ikincil meseleleri olduğu gözlenmiştir. (Longman/Rutagengwa: s.173).

⁷⁵ Halpern/Weinstein: s.304.

⁷⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.138.

bulunmaktaydı. Örneğin Drumbl, daha Gacaca yargısı kurulmadan olağan mahkemeler tarafından mahkûm edilenlerin önemli bir kısmının suçlu hissetmediklerini, ahlaki sorumluluk duymadıklarını gözlemlemiş, böyle bir inkarın nasıl barışçıl bir geleceğin temelini oluşturabileceğini sorgulamıştı.⁷⁷ Soykırım faillerinin ceza yargılamaları ile nedamete teşvik edilememesi, çekişmeye dayalı yargısal yaklaşımın⁷⁸ sonuçlarından biri olarak değerlendirilmekteydi. Çekişmeye dayalılık, açık “kazananlar” ve “kaybedenler” üretecek biçimde dizayn edilmiş bir sistem ortaya çıkardığından⁷⁹ cezalandırıcı adalet; faillerin suçla ilgilerini inkara, fiillerinin haksızlığına itiraza ve verilen zararı yok saymaya yol açan savunmacı bir duruşa meyletmelerine neden olmaktaydı.⁸⁰

Gacaca modelinin ifadesi olduğu uzlaşma çabası, faillere teşvik edildikleri pişmanlık ve utanma duyguları temelinde toplumun yeniden parçası olma olanağını sunarken; kurtulanlara da, acılarının sosyal tanınması ile, şiddetle zedelenmiş toplumsal bağlarının yeniden kuruluşunu vaat etmekteydi. Gacaca, duruşmalardaki tanıklıklarıyla kurtulanların, şiddetin nesnesi pozisyonundan konuşan, varlığını teyit eden ve kim olduğunun anlamını şekillendiren fail konumuna⁸¹ geçmelerinin ve toplumsal aidiyet duygularını yeniden kazanmalarının desteklendiği bir iyileşme sürecine yönelmekteydi. Ceza yargılamalarının ise, mağdurdan çok fail merkezli bir hesaplaşma faaliyetine odaklandığı görülmektedir.⁸² Bu bakımdan Gacaca, mağdurların çektikleri acı hakkında nadiren serbestçe konuşma şansına erişebildikleri ve faillerle anlamlı bir şekilde ilişkilendikleri modern mahkeme sisteminin⁸³ alternatifini oluşturmaktaydı.

Ruanda’da soykırım faillerinin yargılanması ile güdülen amaçlar, yargılamaların da bu bağlamda şekillendirilmesine neden olmuştu. Ruanda geçiş sürecinde cezalandırma yanında uzlaşmanın da temel bir amaç olarak

⁷⁷ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1292.

⁷⁸ Des Forges/Longman: s.56.

⁷⁹ Cobban, Helena: “The Legacies of Collective Violence: The Rwandan Genocide and the Limits of the Law”, Boston Review, C. 27, 1.4.2002, <<https://bostonreview.net/articles/helena-cobban-legacies-collective-violence/>>, Erişim Tarihi: 8.5.2022.

⁸⁰ Drumbl: “Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda”, s.1255.

⁸¹ Dauge-Roth, Alexandre: “Testimonial Encounter-Esther Mujawayo’s Dialogic Art of Witnessing”, French Cultural Studies, C. 20, S.2, 2009, s.166-168.

⁸² Sancar: s.130.

⁸³ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.83.

belirlenmesi, soykırım faillerinin yargılanması faaliyetine halkın katılımının dahil edilmesi ile sonuçlanmıştı. Toplumun tüm üyelerinin zihninde ve yüreğinde inşa edilmesi gereken⁸⁴, bir başka deyişle bir toplum için başkaları tarafından temsilen gerçekleştirilemeyecek olan uzlaşmaya, ancak toplum tarafından ulaşılabilir. Kişilerin onarıma yönelik ihtiyaçları, deneyim üzerinden çeşitlendiğinden uzlaşma süreci şiddetten etkilenenlerin düşünce ve görüşlerinde temellendirilmeliydi.⁸⁵ Dolayısıyla kolektif müzakere uzlaşmanın en etkili aracı durumundaydı.⁸⁶

2. Demokrasi için Altlık Olarak Gacaca

Ruanda yurttaşları; yargıçları seçerek, yargıç olarak faaliyette bulunarak, faillerin kimlikleri ve işledikleri fiiller hakkında bilgi ve kanıt sunarak, yer göstererek, delillere ilişkin tartışmalara katılarak Gacaca'da yargılama sürecine yaygın olarak dahil olmaktadır.⁸⁷ Neredeyse her Ruandalı yetişkin, yüzbinlerce görgü şahitliği ile birlikte, herhangi bir aşamasında Gacaca yargılamasına katılmış bulunmaktaydı.⁸⁸ Bu husus, mahkeme kararlarının meşruiyeti veya halk tarafından sahiplenilmesi bakımından temel bir etken durumundaydı.

Gacaca'nın, uluslararası insan hakları metinleri temelindeki eleştirilerinde işaret edilen mahkeme modelinde ise, üyeleri yargılama sürecine sadece tanıklar olarak çağrıldıklarında ve yargıç ve avukatların sorularına cevap vermek suretiyle katılmaya yetkili olduklarından halk, yargısal işleyişten uzaklaştırılmış ve ona yabancılaştırılmış olacaktı.⁸⁹ Oysa Gacaca yargısı, şiddetin tarafları ve şiddetin bir bütün olarak etkilediği topluluğun katılımıyla adaleti toplum tarafından tanımlanarak sağlamaya yönelmekteydi. Örneğin Gacaca'daki tanıklıklar ve tartışmalar ile; katiller eve geldiklerinde onlardan korktuğu için veya başka bir nedenle evinde sakladığı birini korumayı başaramama, birinin evine saklanmasını reddetme, insanları zorla saklandıkları yerden çıkarma veya açık bir şekilde insanları katillere teslim etme gibi ayrımlar

⁸⁴ Mendez, Juan E.: "Accountability for Past Abuses", Human Rights Quarterly, C. 19, S. 2, 1997, s.274.

⁸⁵ Fletcher/Weinstein: s.625, 638.

⁸⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.40.

⁸⁷ Daly: s.376; Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.84.

⁸⁸ Clark: "The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.98.

⁸⁹ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.161.

belirmiştir.⁹⁰ Bu şekilde Gacaca, oturumlarında neden ve kusurluluğa ilişkin yorumlar sunulurken şiddetin ahlaken muğlak, gri alanının⁹¹ ve sosyo-politik bağlamının da ortaya konulabildiği bir kamusal platform olarak ortaya çıkmıştır. Adaletle ilişkin ayrımları belirlemeye dönük bu tür tartışmalar, demokratik yurttaşlığın öğrenildiği yerlerdendir.⁹² Böylece Gacaca, yurttaşların toplumsal belirlenme sürecine katılımı olarak demokrasinin değerlerinin üretilmesi ve yerleştirilmesine deneyime dayalı bir temel hazırlamaktaydı. Geçiş adaletinin temel hedefinin, çatışma sonrası toplumlarda çatışmaların tekrarının önüne geçecek sosyo-politik koşulları oluşturma⁹³ ve bu kapsamda “geçmişin meşruiyet hattından ayrılma”⁹⁴ olduğu dikkate alındığında Ruanda’da demokrasinin yerleşmesine sağladığı temelle Gacaca, Ruanda geçiş sürecinin önemli bir unsurunu teşkil etmekteydi.

Yargılamaların demokrasinin yerleşmesi sürecine ilk katkısı, demokrasinin zeminini oluşturacak yurttaşlık davranışlarını ortaya çıkaran ve destekleyen bir adalet süreci⁹⁵ olmasıyla ilgiliydi. Gacaca; bireylerin ve grupların etkileşim içinde olmalarını, işbirliğinde bulunmalarını ve sorunlarının çözümlerini keşfetmelerini gerektiren uzlaşma sürecinin⁹⁶ bir basamağını oluşturmaktaydı. Topluluk mensuplarının ortak bir amaç doğrultusunda çalıştığı paylaşılan bir deneyim yaratılmakta, dolayısıyla bir anlamda soykırımın bölücü deneyiminin yerine adaleti sağlamanın ortak deneyimi konulmaktaydı.⁹⁷ Bu bakımdan Gacaca, toplu eylem bilincinin ve karşılıklı güvenin geliştirilmesi noktasında temel bir işlev görmektedir.

Ancak dikkat edilmelidir ki demokrasi, halkın her konuda sürekli bir uyum içerisinde yaşaması değil, her daim mevcut olacak uyuşmazlıkların barışçıl süreçlerle idare edilebilmesi anlamına gelmektedir. Bu kapsamda Raymond Aron demokrasiyi asgari olarak “İktidar icrasına yönelik barışçıl

⁹⁰ Doughty, Kristin: “Law and the Architecture of Social Repair: Gacaca Days in Post-genocide Rwanda”, The Journal of the Royal Anthropological Institute, C. 21, S. 2, 2015, s.428.

⁹¹ Doughty: s.427-428.

⁹² Braithwaite, John: “Restorative Justice: Assessing Optimistic and Pessimistic Accounts”, Crime and Justice, C. 25, 1999, s.77-78.

⁹³ Wierzyńska: s.1939.

⁹⁴ Sancar: s.139.

⁹⁵ Wierzyńska: s.1939.

⁹⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.44.

⁹⁷ Daly: s.376.

rekabetin örgütlenmesi” şeklinde tanımlamaktadır.⁹⁸ Dolayısıyla demokrasi, bireylerin uyuşmazlıklarını karizmatik bir lidere güven içinde eritmek veya güç ile bastırmak yerine barışçıl bir şekilde mümkün olduğunca uzlaştırma dileğine dayanmaktadır.⁹⁹ Bu bakımdan demokratik inşa çabasında sosyal ilişkileri çatışmasız nihai bir uzlaşma biçiminde idealize etme hatasına düşülmeden, ilişkilerde barışçıl birlikte yaşamı olanaksız kılmayacak ölçüde çatışma ve çelişik duyguların mevcudiyetine imkan verilmelidir.¹⁰⁰ Ruanda bağlamında değerlendirildiğinde, bir soykırım faili ve mağduru arasındaki ilişki hiçbir zaman, soykırım hiç gerçekleşmemiş gibi¹⁰¹ veya herhangi bir çatışma içermeksizin sürece biçimde yenilenemeyecektir. Uzlaşma, bu tür sorunsuz ilişkilere veya unutmaya işaret etmez. Diğerleriyle devam eden ilişkilene uyuşmazlıkları içerir. Dolayısıyla farklılıkları tolere etme ve diğerinin ayrı perspektifine saygı gösterme dirençli bir ilişkinin parçalarıdır.¹⁰² Bu noktada demokratik kültür bakımından temel olan, farklılıkların ve çatışmanın şiddetle sonuçlanmıyor, bir başka deyişle barışçıl süreçlerde ele alınıyor oluşudur.

Kişiler arasında şiddetin uyuşmazlık durumunda başvuru sıradan bir araç olduğu bir ortamda, insanlar siyasal uyuşmazlıklarını da barışçıl yollarla değerlendiremezler. Bu bakımdan uyuşmazlıkların barışçıl süreçlerde ele alınmasına işaret eden demokrasi, genel olarak uyuşmazlıkların barışçıl çözümüne ilişkin zihniyet ile alışkanlıklardan oluşan sosyo-politik bir kültür gerektirir. Bunun için de, yurttaşların uyuşmazlıklarının barışçıl çözüm sürecini sosyal yaşamlarında deneyimlemiş ve üretmiş olmaları gerekmektedir. Bu kapsamda Gacaca, yurttaşların gelecekteki muhtemel uyuşmazlıkları için barışçıl bir çözüm modelini soykırım faillerinin yargılanması bağlamında ve hem kendilerini hem de diğerini dönüştüren bir karşılıklı deneyim içerisinde ürettikleri bir birlikte bulunma, konuşma ve sorun çözme pratiği teşkil etmekteydi. Gacaca duruşmalarında diyalog, şiddet içermeyen çatışma çözümü

⁹⁸ Aron, Raymond: *Introduction à la philosophie politique. Démocratie et Révolution*, Livre de Poche, Paris, 1997, s.36’dan aktaran: Bensaïd, Daniel: “Daimi Skandal”, Eric Hazan (Ed.), *Demokrasi Ne Alemde?*, çev. Savaş Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s.28.

⁹⁹ Letwin, Shirley Robin: “The Morality of Democracy and the Rule of Law”, G. Brennan, L. E. Lomasky (Ed.), *Politics and Process – New Essays in Democratic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s.223.

¹⁰⁰ Açıklama, savaşta ikisi de oğullarını kaybetmiş ve kayıpların bulunmasına yönelik projelerde birlikte çalışan bir Sırp ve bir Hırvat kadın arasında beş yıldır devam eden belirli bir ilişki örneği üzerinden yapılmıştır: Halpern/Weinstein: s.314-315.

¹⁰¹ Bir Ruanda atasözünde denildiği gibi, bir yara tamamen yok olmaz (*Ahabaye inkovu hadasubirana*): Longman/Rutagengwa: s.162.

¹⁰² Halpern/Weinstein: s.312.

için bir alıştırma zemini haline gelmişti.¹⁰³ Burada yurttaşlar, uyuşmazlıkları idare etmek veya iktidar için yarışmak üzere şiddete ihtiyaç olmadığını tecrübe etmekteydiler. Böylece Gacaca çatışma sonrası sosyal gerilimlerin, Ruanda toplumunun tüm kesimlerinin seslerini içermesi itibarıyla demokratik nitelikte bulunan barışçıl çekişme süreçlerine kanalize edilmesi suretiyle irdelenmesini sağlayarak Ruanda'da yurttaşlık kültürünün içerisinde geliştirilebileceği bir forum oluşturmaktaydı.¹⁰⁴

Gacaca'nın demokrasi uygulamasının temellerini ve dolayısıyla istikrarını sağlamak üzere demokratik değerlerin üretilmesi ve güçlendirilmesi bakımından ikinci önemli katkısı ise, yurttaşların siyasal özneleşme sürecine sunduğu deneyime dayalı teşviktir. Gacaca bir devlet mekanizması olsa da, merkezi iktidar yapısı dışında bulunanlara mümkün olduğunca çok iktidar bırakılmaktaydı.¹⁰⁵ Bu şekilde siyasal kültürü esasen sessizlik ve itaat üzerine kurulmuş Ruanda toplumunda iktidarların sınırlanmasında önemli bir işlev gören konuşma kültürünü ortaya çıkarabilecekti.¹⁰⁶ Nitekim resmi görüşte de, Gacaca'nın yöneldiği uzlaşma amacının demokratik bir siyasal kültürün gelişimini gerektirdiği, ancak bu tür bir kültürde insanların gelecekteki muhtemel etnik şiddeti üstlenmeleri için onları manipüle edecek sorumsuz liderlere karşı dirençli olacakları kabul edilmekteydi.¹⁰⁷ Diğer yandan Gacaca, sömürge yönetimi altında on yıllarca susturulmuş bulunan Ruanda halkını, düşüncelerini açık olarak seslendirmesi için kışkırtacak bir araç olabirdi.¹⁰⁸ Bu anlamda sömürgeci geçmiş karşısında Ruanda halkının siyasal failliliğinin deneyimlenerek güçlendirilmesi bakımından da önemli bir rol oynamaktaydı.

Gacaca sürecinde güçlendirilen gruplardan birini de kadınlar oluşturmaktaydı. Kadınların yargıçlar, tanıklar veya tartışma katılımcıları olarak

¹⁰³ Wierzynska: s.1954; Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.232.

¹⁰⁴ Wierzynska: s.1938-1939.

Nitekim birçok Ruandalı da, Gacaca katılımcılarının, duruşmalarda üretilen uyuşmazlık çözümünün barışçıl yöntemlerini ve diyalogu günlük hayatlarına taşıyacağına inanmaktaydı. (Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.139).

¹⁰⁵ Daly: s.376-377.

¹⁰⁶ Wierzynska: s.1953-1954.

¹⁰⁷ Longman/Rutagengwa: s.166.

¹⁰⁸ Wierzynska: s.1938.

Gacaca'ya yoğun katılımları dikkat çekmekteydi.¹⁰⁹ Gacaca'nın halka dayalı yapısı, kadınların çeşitli seviyelerde katılımını mümkün kılmış, uzlaşma sürecindeki rolleri kabul edilerek kimliklerini mağduriyetlerinin ötesine taşımalarına olanak sağlamıştı.¹¹⁰

3. Hukukçuların Gacaca Yargısı Dışında Bırakılmaları

Meslekten hukukçular Gacaca mahkemelerinde yargıç olamazlardı.¹¹¹ Ayrıca Gacaca duruşmalarında ne mağdurlar ne de sanıklar için hukuki temsil imkanı bulunmaktaydı. Hukukçuların Gacaca'ya doğrudan her türlü müdahale imkanından yoksun bırakılması ardındaki neden, Gacaca'nın herkese açık oluşuna işaret eden katılımcı ruhunu sürdürme arzusuuydu. Bu kapsamda dışlama, toplumun süreç üzerindeki sahiplik algısını ve dolayısıyla Gacaca'nın bireysel ve bireyler arası etkilerini azami düzeye çıkarma amacına yönelikti.¹¹² Zira profesyonel hukukçular tarafından yönlendirilen yargılamalar; tartışmaların hukuksal kavram, dil, sembol ve seremonilere tercüme edilerek yürütülmesi nedeniyle karmaşıklaşırken hukukçu olmayan yurttaşların aslında günlük yaşamlarından ve deneyimlerinden yola çıkarak görüşlerini açıklayabilecekleri konularla mesafelenmeleri ve tartışmayı profesyonellere bırakarak sessizleşmeleri ile sonuçlanabilecektir. Bu durumda yurttaşlar, sürecin sahibi olmaktan çıkmış ve dolayısıyla soykırım faillerinin yargılanmaları yurttaşların dışında teknik ve soyut bir konu haline gelmiş olacaktır. Bu bakımdan profesyonel hukukçuların katılımı, Gacaca duruşmalarının tonu ve iktidar dinamiklerini değiştirecek¹¹³ bir etmen durumundaydı.

Hukukçuların Gacaca yargılamaları dışında bırakılmalarına yönelik eleştirilerin bir kısmı, herhangi bir öğrenim koşuluna bağlı olmaksızın seçilen Gacaca yargıçlarının hukuki yetkinliklerinin bulunmayışına yönelikti. Gacaca

¹⁰⁹ Rettig, Max: "Gacaca: Truth, Justice, and Reconciliation in Postconflict Rwanda?", *African Studies Review*, C. 51, S. 3, 2008, s 31; Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.143, 153.

¹¹⁰ Tiemessen: s.63.

¹¹¹ 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım ve İnsanlığa Karşı Suçların Faillerinin Kovuşturulması ve Yargılanması ile Yetkilendirilen Gacaca Mahkemelerinin Örgütlenmesi, Yetkisi ve İşleyişini Düzenleyen 16/2004 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opensslpdf.pdf?reldoc=y&docid=52f22c704>>, Erişim Tarihi: 12.5.2022, md. 15/1. Buradan itibaren 2004 Organik Yasası olarak işaret edilecektir.

¹¹² Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.83, 137.

¹¹³ Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.351.

mahkemelerinde yargıç heyetleri, hukuk öğrenimi görmemiş ve hatta bazen okuma yazma bilmeyen sıradan yurttaşlardan oluşmaktaydı.¹¹⁴ Fakat Gacaca yargıçlarının, hukuk öğrenimi görmemiş olsalar da, “bağlama dayalı” yetkinlik sahibi olduklarına işaret edilmektedir. Zira yargıçlar, topluluğun saygı duyulan üyeleri idi ve faaliyet gösterdikleri topluluğun ve 1994 soykırımının tarihsel, politik ve sosyal çerçevelerine vakıftılar.¹¹⁵ Ayrıca Gacaca sürecinde, yetkinlik sorunu ile bağlantılı olarak bazı araçlar sunulmuş bulunmaktaydı.¹¹⁶ Örneğin Gacaca mahkemeleri, ihtiyaç duyulduğunda, Gacaca mahkemelerinin faaliyetlerinin koordinasyonu, denetimi ve takibi ile yetkili olan Ulusal Teşkilat¹¹⁷ tarafından atanan hukuk uzmanlarından yardım alma olanağına sahipti.¹¹⁸ Diğer yandan Gacaca yargıçlarına temel düzeyde de olsa çeşitli eğitimler verilmiş, mahkemelere Gacaca usullerini ve ilgili yasaları açıklayan kitapçıklar sağlanmıştı. Thomson ve araştırmacıları, Gacaca yargıçlarının yargı sürecinin çeşitli aşamalarına geçilmeden ilgili usul kurallarını sesli olarak okuduklarını ve aydınlatma için Gacaca kitapçığına sık sık atıfta bulduklarını gözlemlemiştir.¹¹⁹

Gacaca’da sanıkların avukatla temsil edilme olanaklarının bulunmamasına¹²⁰ ilişkin eleştiriler kapsamında ise, Ruanda’nın mevcut koşullarının dikkate alınması gerekmektedir. Ruanda’da yüzbinlerce soykırım şüphelinin Gacaca’da eşit şekilde temsilini sağlamak için yeterli sayıda hukukçu bulunmamaktaydı. Dolayısıyla bazı kişiler hukukçu yardımından faydalanırken, aynı duruşmada hukukçu tarafından temsil edilenin karşısında argüman sunan diğerlerinin finansal veya diğer nedenlerle hukuk danışmanlığı

¹¹⁴ Sullo: s.169, 173.

¹¹⁵ Longman, Timothy: “Justice at the Grassroots? Gacaca Trials in Rwanda”, Naomi Roht-Arriaza, Javier Mariezcurrena (Ed.), *Transitional Justice in the Twenty-First Century - Beyond Truth versus Justice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.214; Sullo: s.176.

¹¹⁶ Longman: s.215.

¹¹⁷ National Service of Gacaca Jurisdictions.

¹¹⁸ 2004 Organik Yasası md.26.

¹¹⁹ Longman: s.215.

¹²⁰ Gacaca duruşmaları sırasında hukukçu yardımından faydalanma ve hukukçu tarafından temsil edilmeye yönelik resmi bir olanak mevcut değilse de, duruşmalar dışında hukukçuya danışılması mümkün bulunmaktaydı. (Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.163).

hizmetine erişememeleri Gacaca yargılamasına kabul edilemez bir eşitsizlik biçiminin dahil edilmesi anlamına gelecekti.¹²¹

Hukuki temsil konusu Gacaca usulleri bakımından değerlendirildiğindeyse, Gacaca yargılamalarının hukuki temsilden yoksun zanlının pozisyonunu zayıflatacak usul kuralları içermemesi dikkat çekmekteydi.¹²² Gacaca’da hukukçu yardımı söz konusu olmasa da, topluluk tarafından gerçekleştirilen tanık ve karşı-tanık ile sav ve karşı-sav arasındaki karşılaşma adil bir savunma imkanı sunabilecekti.¹²³ Nitekim Uluslararası Af Örgütü’nün sanıkların Gacaca yargısında hukuksal yardımdan faydalanma olanaklarının bulunmamasına yönelik eleştirisi Ruanda Yüksek Mahkemesi tarafından, topluluğun itham edenle aynı bilgiye sahip tüm bir nüfusu önünde herkes düşüncelerini serbestçe açıklama hakkına sahipken suçsuz birini haksız bir şekilde itham etmenin kolay olup olmadığı sorgulanarak karşılanmıştır.¹²⁴ Bu bakımdan Gacaca’nın, insan hakları hukukunun lafzına olmasa da adalet ruhuna saygılı olduğu, bir başka deyişle özgün bir biçimde adil yargılamayı gerçekleştirebileceği savunulmaktaydı.¹²⁵

C. Sanık Lehine Güvenceler

Gacaca, Batılı liberal yargı modelinde de olduğu gibi, yargılananları bütün adli hatalara karşı koruyamaz. Ancak Gacaca’nın sanıkların hiçbir şekilde kişisel haklarını korumadığını, bu kapsamda güvenceler içermediğini ileri sümek de yerinde değildir.¹²⁶ Gacaca sisteminin, sanığa hukuki koruma sağlamayan bir kitle veya kazanan adaleti uygulaması örneği olarak nitelendirilmesini engelleyen şu özellik ve güvenceleri dikkate alınmalıdır:

¹²¹ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.162-163.

¹²² Tully: s.410.

¹²³ Uvin, Peter: “The Gacaca Tribunals in Rwanda”, Reconciliation After Violent Conflict - A Handbook, ed. David Bloomfield, Teresa Barnes and Luc Huyse, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2003, s.119.

¹²⁴ Supreme Court of Rwanda-Département des Jurisdictions Gacaca. 2003, 6. Mise au point au sujet du rapport et différentes correspondances d’Amnesty International [Developments on the subject of the report and different correspondences of Amnesty International]’dan aktaran: Meyerstein: s.481.

¹²⁵ Uvin: “The Gacaca Tribunals in Rwanda”, s.119.

¹²⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.154-155.

- Gacaca yargısı devlet güvencesinde örgütlenmiş bir sistemdi. Yasayla kurulmuş, işleyiş çerçevesi yasayla belirlenmiş, yargılamanın güvenliği devlet tarafından sağlanmış ve cezaların infazı devlet tarafından yerine getirilmiştir.
- Gacaca duruşmalarında sanıklar mağdurların ve yakınlarının kendilerine sordukları sorulara cevap vermeye yetkili bulunmaktalardı.¹²⁷
- Gacaca mahkemelerinde duruşmalar kural olarak aleniydi.¹²⁸
- Her Gacaca mahkemesinde 9 yargıç görev yapmaktaydı.¹²⁹ Dolayısıyla mahkeme kararları tek yargıç tarafından verilmemekteydi.¹³⁰ Aynı zamanda yargıçları söz konusu karara götüren her husus, yurttaşlar tarafından eşit ve serbest söz hakkına dayanarak tartışılmaktaydı.
- Yargıçlar karar müzakerelerini gizli oturumda yapmalıydılar. Bu durum yargıçların davayı yavaş ve eleştirel bir şekilde değerlendirmelerini olanaklı kılmaktaydı.¹³¹
- Gacaca kararları gerekçeli olmak durumundaydı.¹³²
- Mahkûmiyet oranı, mülkiyete karşı olanları içeren 3. kategori¹³³ suçlara ilişkin Gacaca davalarında % 96; esasen soykırımın planlanmasına ve örgütlenmesine ilişkin suçlardan müteşekkil 1.

¹²⁷ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.164.

¹²⁸ “Gacaca Yargısını Kuran ve 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarını Düzenleyen 26.01.2001 Tarih ve 40/2000 Sayılı Organik Yasa”, 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarını Düzenleyen ve Gacaca Yargısını Kuran 26.01.2001 Tarih ve 40/2000 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.legal-tools.org/doc/0bdf0f/pdf>>, Erişim Tarihi: 12.5.2022, md.24/1 (Buradan itibaren 2001 Organik Yasası olarak işaret edilecektir); 2004 Organik Yasası md.21/1.

¹²⁹ 2004 Organik Yasası md.8.

¹³⁰ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.155.

¹³¹ 2001 Organik Yasası md.24/2, 2004 Organik Yasası md.21/2.

¹³² 2001 Organik Yasası md.28/2, 2004 Organik Yasası md.25.

¹³³ Kategorilerin içerdiği fiillere ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, s.651-652.

kategori fiillerin görüldüğü davalarda % 88; 2. kategori davalarda ise % 63 olarak gerçekleşmişti.¹³⁴ Yargıçların çoğunun, genel nüfus profiline paralel olarak Hutu olduğu ve Hutulara sempatiyle yaklaşma eğiliminde olabilecekleri düşünüldüğünde, söz konusu beraat oranı hakim kitlenin denetimsiz adaleti etiketi ile bağdaşmayan bir tablo ortaya koymaktadır.¹³⁵

- Özellikle toplum hizmeti cezası ile Gacaca Organik Yasasına uygun olarak yapılmış bir itiraf ve özrün ceza indirimine yol açması¹³⁶ kapsamında, kurtulanların faillere verilen hafif cezalardan yakındığı, failler ve ailelerinin de bu görüşü paylaştıkları çok sayıda örnek bulunmaktadır.¹³⁷ Diğer yandan kasten ve taksirle öldürme fiilleri bakımından kıyaslandığında Amerika Birleşik Devletlerinde Gacaca'da olduğundan ortalama olarak daha uzun süreli hapis cezalarının verildiği görülmektedir.¹³⁸ Gacaca mahkemelerinde verilen cezaların ağırlıklarına ilişkin bu veriler, Gacaca sistemi hakkında yapılacak, orantısız cezalarla karakterize olan kazanan adaleti nitelendirmesi ile bağdaşmamaktadır.¹³⁹
- Gacaca mahkemelerinde verilen kararlara karşı temyiz olanağı bulunmaktaydı.¹⁴⁰

¹³⁴ Oranların belirlenmesine temyiz aşaması dahil edilmemiştir. National Service of Gacaca Jurisdictions: “Gacaca Report Summary”, Summary of the Report Presented at the Closing of Gacaca Court Activities, Kigali, 2012’den aktaran: Brehm, Hollie Nyseth/Uggen, Christopher/Gasanabo, Jean-Damascène: “Genocide, Justice, and Rwanda’s Gacaca Courts”, Journal of Contemporary Criminal Justice, C. 30, S. 3, 2014, s.340.

¹³⁵ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.155.

¹³⁶ 2004 Organik Yasası md.55; 13/2008 Sayılı 19/05/2008 Tarihli Organik Yasa, <<https://gazettes.africa/gazettes/rw-government-gazette-dated-2008-06-01-no-11>>, Erişim Tarihi: 10.6.2022, md.11. Buradan itibaren 2008 Yasası olarak işaret edilecektir.

¹³⁷ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.244; Clark: “The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda”, s.204-205.

¹³⁸ Brehm/Uggen/Gasanabo: s.346.

¹³⁹ Gacaca yargısında cezalar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, s.661-665.

¹⁴⁰ 2001 Organik Yasası md.79-89, 2004 Organik Yasası md.85-93, 2008 Organik Yasası md.23, 24.

Temyiz hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Özdemir: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, s.665-666.

- Gacaca, biçimsel sınırların söyleme dayalı yöntemlerle birleştirildiği bir yargısal mekanizmaydı.¹⁴¹ Hücrede yaşayan yetişkinler, Hücre Gacaca Mahkemesi genel kurulunu oluşturmaktaydı.¹⁴² Bunun anlamı, örneğin hem sanığın, ailesinin ve yakınlarının, hem de mağdurun ve yakınlarının eşit söz ve delil sunma hakkına sahip oldukları, bir başka deyişle yargılama sürecinin eşit özneleri durumunda bulduklarıdır. Böylece “Liberal ceza yargılaması modelinde silahların eşitliği içerisinde yer alan tez ve antitezin karşılaşarak sentez olarak maddi hakikati ortaya çıkarmasına yönelik düzenek, Gacaca yargısında yurttaşların eşit ve serbest söz haklarına”¹⁴³ dayanan argümanlarının çarpışması şeklinde ortaya çıkmaktaydı.
- Gacaca yargısı, doğrudan etki edilemeyecek kadar dağılmış bulunmaktaydı. İktidarın Gacaca’yı bir bütün olarak kontrol etmek için Gacaca’nın işlediği çok sayıda yetki alanına derinlemesine nüfuz etme kapasitesine sahip olması gerekliydi- ki bu mümkün değildi.¹⁴⁴ Yargılama süreç veya çıktıları bir ölçüde etkileyebilirse de Tutsi hakimiyetindeki hükümetin etkisi, yerel düzeyde binlerce kişinin yönlendirmesiyle ılımlılaştırılacak ve böylece merkezi hükümetin kovuşturmaları doğrudan idare etmesi durumuna göre daha az hissedilecekti.¹⁴⁵ Dolayısıyla Gacaca’ya devletin müdahalesi genelleştirilebilir veya işleyişi bir bütün olarak karakterize edebilir durumda değildi.¹⁴⁶ Yargılama iktidarının hem yetki alanlarının çokluğu, hem de halka mümkün olduğunca yetki verilmesi aracılığıyla dağılması, tek bir merci tarafından kontrol edilememesi anlamına geldiğinden yargılamanın bağımsızlığı bağlamında güvence teşkil etmekteydi.

¹⁴¹ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.165.

¹⁴² 2001 Organik Yasası md. 6/1, 2004 Organik Yasası md.6/1, 2008 Organik Yasası md.3.

¹⁴³ Özdemir: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, s.654.

¹⁴⁴ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.159-160.

¹⁴⁵ Daly: s.377

¹⁴⁶ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.159.

III. Geçiş adaletinin sihirli değneği mi?

Uluslararası insan hakları metinlerindeki adil yargılama standartlarına dayanan Gacaca eleştirilerinde Gacaca'nın adilliği biçimsel ölçütlerle tartışılırken, Gacaca'nın maddi ölçütler uyarınca adil bir yargılama sağlama kapasitesine sahip olabilecek özgün unsurlarının, içerdiği güvencelerin ve Ruanda'nın içinde bulunduğu somut koşulların ihmal edildiği görülmekte, Ruanda'da demokrasinin yerleşmesine temel olabilecek katkılarına ilgisiz yaklaşım dikkati çekmektedir. Ancak bu temeldeki eleştirilerin yetersizliği, Gacaca'nın kusursuz bir şekilde işlediği, dolayısıyla soykırım faillerinin yargılanmasında sorunsuz bir adil yargılama mekanizması teşkil ettiği anlamına gelmemekte, Gacaca pratiğinde ortaya çıkan sorunların yok sayılmasını gerektirmemektedir. Sorun, biçimsel eleştirilerin Gacaca'nın kusurlarının açıklanması, çözülmesi ve dolayısıyla gelecekteki geçiş süreci adaleti uygulamalarına yol gösterebilecek değerlendirmelerin ortaya konulması bakımından işlevsiz kalmaları nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Zira bu yaklaşımda Gacaca uygulamasında ortaya çıkan sorunların giderilmesinde tek yol, Gacaca'nın Batı tipi mahkemelere dönüştürülmesi veya en azından mümkün olduğunca benzetilmesi olacaktır. Fakat başta ekonomik niteliktekiler olmak üzere mevcut koşullar bunu mümkün kılmadığı gibi, aynı zamanda bu tür bir model özellikle sosyal dokunun yeniden inşasına dönük toplumsal ihtiyaçlara da cevap verememekteydi.

A. Uygulamada Gacaca'nın Adilliğini Tartışmalı Kılan Sorunlar

Gacaca Yargısı Ulusal Teşkilatı kapanış raporunda Gacaca mahkemelerinin işleyişine ket vuran çok sayıda zorluğa işaret etmişti. Bunlardan bazıları; sanık ve tanıklar arasında bilgi saklamak üzere yapılan gizli anlaşmalar, mahkeme kayıtlarının tahribatı, sanık lehine veya aleyhine tanıklık yapanlara yönelik şiddet ve şiddet tehdidiydi.¹⁴⁷ Gacaca uygulamasına ilişkin öne çıkan diğer sorunlar ise; Gacaca'ya katılımın çalışma saatlerinden feragati gerektirmesi,¹⁴⁸ yalancı tanıklık, iftira,¹⁴⁹ birçok katılımcının yalan söylediği

¹⁴⁷ Ndora yerleşimcileri; tehdit, şantaj ve rüşvetlerin insanların tanıklıklarını etkilediğini sıklıkla ifade etmiştir. (Doughty: s.426).

Tanıklara yönelik tehdit ve öldürme olayları ile bunlara ilişkin röportajlar için bakınız: McVeigh, Karen: "Spate of Killings Obstructs Rwanda's Quest for Justice", 3.12.2006, <<https://www.theguardian.com/world/2006/dec/03/rwanda.karenmcveigh>>, Erişim Tarihi: 18.5.2022; Rettig: s.43-44.

¹⁴⁸ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.149.

¹⁴⁹ Rettig: s.40-41; Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.14.

inancı ile yargılamaya güvenin zayıflaması ve bazı topluluklarda katılımın zamanla azalmasıydı.¹⁵⁰

Gacaca uygulamasında ortaya çıkan kimi sorunlar, büyük ölçüde ekonomik gerçeklerden kaynaklanmaktaydı.¹⁵¹ Örneğin katılıma dayalı bir adalet mekanizması olarak Gacaca'nın başarısı, yerel nüfusun etkin katılımına bağlı bulunmaktaydı. Ancak nüfusun yüzde doksanının tarımla geçindiği yoksul bir ülkede Gacaca yargılamalarına sürekli ve etkin katılım sınırlanmakta¹⁵² ve yurttaş üzerine bırakılan bir yük haline gelmekteydi. Benzer bir durum Gacaca yargıçları bakımından da geçerliydi. Gacaca yargıçlarına hizmetleri karşılığında devlet tarafından ödeme yapılmamaktaydı.¹⁵³ Bu durum, yoksul bir ülkede

¹⁵⁰ Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.89 9. dipnot, 149; Ingelaere, Bert: "Does the Truth Pass across the Fire without Burning?" *Locating the Short Circuit in Rwanda's Gacaca Courts*, *The Journal of Modern African Studies*, C. 47, S. 4, 2009, s.510.

Ingelaere, katılımın zamanla seyirci olmakla sınırlandırıldığına da işaret etmekteydi. (Ingelaere: s.510). Clark'ın araştırması, Ingelaere ve Waldorf'un savlarının aksine, birçok Gacaca duruşması boyunca yüksek düzeyde müzakere ve tartışmanın gerçekleştiğini ve Gacaca aracılığıyla hakikati açıklama ve duymaya yönelik güçlü bir arzuyu ortaya koymaktaydı. Gacaca mahkemeleri hem katılım hem de oturumlarda aktif diyaloga girişme düzeyleri bakımından değişkenlik göstermiştir. Farklılaşma bölgelere bağlı olarak gerçekleşmişse de üst düzey şüphelilerin yargılanmalarında, uzun yıllar yargısal hareketsizlikten sonra yargılamaların başladığı zamanda yapılan duruşmalarda ve şüphelilerin duruşmalarda ifade vermek üzere cezaevinden getirildikleri dönemde katılım düzeylerinde artış yaşandığı gözlenmiştir. Clark'a göre, Gacaca'ya halkın katılım düzeyi dikkat çekici ve çatışma sonrası kurumlar arasında alışılmadık ise de, bazı hükümet yetkililerinin, toplum kesimlerinin ve Ruandalı yorumcuların iddia ettiklerinden daha ölçülüydü. (Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.148, 152, 213).

Literatürde yalan itiraf sorununa da dikkat çekilmekte (Clark: "The *Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda*", s.205) ise de, yıllardır cezaevinde bulunan bazı tutukluların ceza indiriminden faydalanma isteği ve yıllardır cezaevinde bulunmaları nedeniyle cezanın önemli bir kısmını halihazırda çekmiş oldukları düşüncesinden kaynaklanan düşük cezayı gerektiren bir suçu yalan yere itiraf etmeleri sorunu; Gacaca'dan değil, makul süreyi hayli hayli aşan tutukluluklardan, bir başka deyişle güvenlik hakkı ihlallerinden kaynaklandığından bu soruna bu metinde yer verilmemiştir. Sanığın yalan itirafında bulunduğu ve bu nedenle yalancı şahitlikten ceza aldığı bir örnek için bakınız: Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.209-210.

¹⁵¹ Meyerstein: s.484-485.

¹⁵² Meyerstein: s.485.

¹⁵³ Molenaar, Arthur: *Gacaca: Grassroots Justice after Genocide-The Key to Reconciliation in Rwanda?*, African Studies Centre, Leiden, 2005, s.102; Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.153, 181.

genel olarak tarımsal faaliyetle geçimlerini sağlayan yargıçların bazılarının sistemi suistimallerine neden olabilmekteydi.¹⁵⁴

Gacaca uygulamasının doğrudan ekonomik kaynaklı olmayan sorunları bakımından da, sorunların tespit ve açıklanmasının tek aracı adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları değildir. Analizin, bizzat Gacaca'nın içinden, diğer bir deyişle Gacaca'nın yöneldiği amaçları, değerleri ve bu çerçevede şekillenmiş yapısı itibarıyla yapılması ve dolayısıyla Gacaca kendine özgü bir adalet mekanizması olarak korunarak sorunlarının çözümlenmesi olanağının yaratılması mümkündür. Ancak bu biçimde Gacaca yargısının uygulamada ortaya çıkan kusurları, Batılı liberal mahkemelerden farklı olan fakat yine de adil bir yargılamaya yönelmiş özgül araç, yöntem ve değerleri yok sayılmaksızın ve bunlar güçlendirilerek ele alınabilecektir. Bu kapsamda söz konusu sorunlar aşağıda, Gacaca sisteminin otoriter yönetim tarafından baltalanmasının sonuçları olarak tartışılacaktır. Dolayısıyla Gacaca'nın içerisinde işlediği güç ilişkileri, uygulamada ortaya çıkan sorunlarının açıklanmasının temelini teşkil edecektir.

B. Gacaca'nın İçerisinde İşlediği Siyasal Sistem

Gacaca yargısının kuruluş ve faaliyet sürecindeki siyasal durumun belirleyici nitelikleri, Ruanda'nın daha uzak siyasal geçmişi yanında elbette soykırım ve soykırımın sona erdirilmesinin özellikleri bağlamında şekillenmişti. Bu sürecin başlıca siyasal aktörlerinden birisi kuşkusuz RPF idi. RPF, münhasıran olmasa da büyük ölçüde, Tutsilere karşı sistematik şiddetin başladığı 1959-1963 yılları arasında Uganda'ya göç¹⁵⁵ edenlerden sonraki jenerasyona dahil

¹⁵⁴ Gacaca mahkemelerindeki heyetlerde yer alan yargıç sayısı, duruşmaların kural olarak aleni olmaları ve rüşvetin cezalandırılan bir suç teşkil etmesi karşısında rüşvet aracılığıyla mahkeme kararlarını etkilemenin güç olduğu unutulmamalıdır. (Longman: s.216).

¹⁵⁵ 1960 başlarında ve 1970'lerde Tutsi nüfusuna karşı şiddet hareketleri, Tutsilerin Ruanda'dan genel olarak komşu ülkelere kaçtıkları yer değiştirme dalgalarına yol açtı. (Schabas: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.524). 1962 yılı itibarıyla 200.000'den fazla Tutsi sürgünde bulunmaktaydı. (Ball, Howard: Prosecuting War Crimes and Genocide: The Twentieth Century Experience, University Press of Kansas, 1999, s.159) Tutsi mültecilerin sayısı, doğal nüfus artışının da etkisiyle, 1990'larda yarım milyona ulaştı. (Uvin: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", s.100-101.) Bağımsızlıktan itibaren Hutuların hakim olduğu hükümet Tutsi mültecilerin dönüşlerine devamlı olarak engel olmuştu. (Schabas: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.524; Uvin: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", s.100-101).

Tutsilerden müteşekkil bir gerilla hareketiydi.¹⁵⁶ 1990 yılında RPF'nin Uganda topraklarından gerçekleştirdiği saldırının devlet güçleri tarafından büyük ölçüde püskürtülmesi ardından başlayan iç savaş,¹⁵⁷ Birleşmiş Milletler'in de dahil olduğu girişimlere rağmen durdurulamamış¹⁵⁸ ve soykırım noktasına ulaşmıştı. 1994'te soykırımı sona erdirmesinin¹⁵⁹ ardından RPF, tüm Ruanda halkının temsilcisi olduğu iddiasıyla¹⁶⁰ Ruanda yönetiminin kontrolünü ele geçirdi.¹⁶¹ Soykırım sonrası dönem, hegemonik bir partinin rakipsiz hakimiyetinin doğuşu ve pekiştirilmesine tanıklık etti.¹⁶²

Soykırım ardından Hutuların önemli bir kısmı, ekonomik ve politik olarak marjinalize edildi.¹⁶³ Başlangıçta potansiyel muhalifler soykırım

¹⁵⁶ Drumbl: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", s.1223; Uvin: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", s.108; Schabas: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.523-524.

¹⁵⁷ Schabas: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.524; Clark: "The *Gacaca* Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.190.

¹⁵⁸ Ağustos 1993'te Hükümet ve RPF arasında Birleşmiş Milletler aracılığında Arusha Barış Mutabakatı imzalandı. (Clark: "The *Gacaca* Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda", s.190-191). Arusha Mutabakatı; Ruandalı Tutsi mültecilerin ülkeye dönüşünü, bir geçiş hükümetinde iktidar paylaşımını ve sonuçta 1997'de demokratik seçimlerin yapılmasını öngörmekteydi. (Schabas: "Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.524)

¹⁵⁹ Clark: The *Gacaca* Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.19.

¹⁶⁰ Wierzyńska: s.1935-1366.

¹⁶¹ Clark: The *Gacaca* Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.19.

¹⁶² Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.5; Clark: The *Gacaca* Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.22.

¹⁶³ Sarkin, Jeremy: "The Tension between Justice and Reconciliation in Rwanda: Politics, Human Rights, Due Process and the Role of the *Gacaca* Courts in Dealing with the Genocide", *Journal of African Law*, C. 45, S. 2, 2001, s.152.

Bu sürecin öne çıkan gelişmeleri şunlardı:

- 1995'te Başbakan, Adalet Bakanı ve az sayıdaki RPF'li Hutudan biri olan İçişleri Bakanı istifa etti. (Reyntjens, Filip: "Rwanda, Ten Years on: From Genocide to Dictatorship", *African Affairs*, C. 103, S. 411, 2004, s.180).
- Soykırım sonrası ilk başkanlık ve parlamento seçimlerine gidilirken Hükümet, genellikle ılımlı olarak değerlendirilen ve en büyük Hutu muhalefet partisi olan MDR'nin (The Mouvement Démocratique Républicain) parlamentoda bölücülükle itham edilmesi ardından Partinin bazı liderleri ülkeyi terk etti; tutuklamalar, suikastler ve kayıplar ardından Parti çöktü. (Clark: The *Gacaca* Courts, Post-

ithamlarıyla tutuklanırken¹⁶⁴, sonrasında etnik nefret ve bölünmeyi teşvik suçlamalarıyla karşı karşıya kalmaya başladılar.¹⁶⁵ Bu ithamlara maruz kalmaktan duydukları korku nedeniyle çoğu Hutu'nun özellikle yönetime eleştiri kapsamında ifade serbestileri sınırlanmış bulunmaktaydı.¹⁶⁶ Ancak, hükümet politikalarını desteklemeyen görüşler üzerindeki otoriter baskı sadece Hutulara yönelmemişti.¹⁶⁷ Örneğin, genel olarak konuşmakta daha serbest

genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.22; Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.77.)

- 2005'te Ruanda'nın önde gelen insan hakları örgütü olan LIPRODHOR (La Ligue Rwandaise pour la Promotion et la Défense des Droits de l'Homme) kapılarını kapattı. Hükümet yargısal usullere başvurmaksızın, Ruanda'daki insan hakları örgütleri için hayli tanıdık bir model haline gelen bölücü ve/veya soykırımcı aktivitelerle ilgili yargısal mercilere yansımayan, dolayısıyla iddiaları çürütme imkanlarının sunulmadığı ithamlarla Örgütün kara listeye alınmasına; bu şekilde maddi fon sağlama, personel bulma veya tutma şeklinde sıkıntılarla yüz yüze kalmasına neden olarak Örgütün kapanmasını sağladı. (Uluslararası Af Örgütü, "Rwanda: Human rights organisation forced to close down", <<https://reliefweb.int/report/rwanda/rwanda-human-rights-organisation-forced-close-down#:~:text=Last%20Friday%2C%20the%20leading%20Rwandese,not%20found%20before%20March%202005>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022).
- Çok sayıda kayıp iddiası bulunmaktaydı. (Hintjens, Helen: "Post-genocide Identity Politics in Rwanda", Ethnicities, C. 8, S. 1, 2008, s.18).
- Habyarimana diktatörlüğüne karşı çok etnili bir karşı çıkışa ihtiyaç olduğuna inanan ve soykırım rejimini yıkmak için RPF ile birlikte çalışmış olan, Kagame'den önceki başkan Pasteur Bizimungu (Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.25, 89) RPF'yi ufak bir azınlığa dayalı bir hizip olmakla eleştirmesinin ardından tutuklandı. Gerçekten kapsayıcı olacağını ileri sürdüğü yeni bir siyasal parti kurdu. Partisi yasaklandı, Bizimungu ve onunla ilişkilendirilenler hapse atıldı. (Longman/Rutagengwa: s.167).

¹⁶⁴ Uluslararası Af Örgütü, asılsız olduğu iddia edilen soykırım suçlamalarına ilişkin sayısız ihbar aldığını; Hükümetin sıkça, yönetimi ve politikalarına karşı muhalefeti bastırmak için soykırım suçlamasını kullandığını belirtmiştir. (Uluslararası Af Örgütü: "Rwanda: Gacaca: A question of justice", s.6).

¹⁶⁵ Des Forges/Longman: s.61.

¹⁶⁶ Longman/Rutagengwa: s.177.

¹⁶⁷ Bu hususta bazı örnekler:

- Önde gelen kurtulanlar örgütü olan Ibuka, kurtulanların ihtiyaçlarına gerektiği gibi eğilmediği için rejime eleştiriler getirmeye başladığında, Örgütün liderlerinden biri suikasta uğradı ve liderlerin tümü ülkeden kaçtı. (Longman/Rutagengwa: s.167).
- Yvonne Idamange and Aimable Karasira gibi çevrim içi yorumcular eleştirel kayıtları nedeniyle tutuklama ve cezalarla karşı karşıya kaldılar. (İnsan Hakları İzleme Örgütü: "Rwanda: Events of 2021", <<https://www.hrw.org/world->

hissetmelerine rağmen soykırımdan kurtulan Tutsilerin birçoğu, yeni rejime gerçek bir etki etme kapasitesinden mahrum olduklarını hissetmekteydiler.¹⁶⁸ Yeni yönetime, RPF liderleri gibi sürgünde büyümüş, çoğunluğu soykırım sırasında Ruanda'da bulunmamış ve RPF iktidarı ele geçirdikten sonra Ruanda'ya akın halinde geri dönmüş Tutsiler hakimdi.¹⁶⁹ Hükümet, kurtulanlar adına konuştuğunu iddia etse de, sıklıkla farklı bir deneyimler ve saikler dizisinden hareket etmekteydi.¹⁷⁰

RPF hakimiyetindeki Hükümetin bireysel ve örgütlü muhalefet karşısındaki otoriter tutumu, ahlaki kötülüğün cisimleşmiş hali olan soykırımı sona erdirmenin içerdiği ahlaki doğruluk tekelleştirilerek ve genelleştirilerek meşrulaştırılmaya çalışılmaktaydı. RPF liderleri kendilerini, soykırımı sona erdirerek Ruanda'yı tiranlıktan özgürleştiren aydınlanmış liderler olarak görmekte, ahlaki doğruluklarına ve yönetme hakkına sahip olduklarına dair güçlü bir inançla hareket etmekteydiler. Bu algıyla, kendisine yönelik eleştiri ve farklı görüşler RPF önderliğindeki Hükümet tarafından siyasal olgunluk yokluğu ve devam eden bir "bölücü" ahlakın göstergeleri olarak kavranmakta;¹⁷¹ bölücülük veya çok çeşitli heterojen fiillerin cezalandırıldığı soykırım ideolojisi adıyla düzenlenen muğlak suçlar¹⁷² kapsamında kriminalize edilerek ve

report/2022/country-chapters/rwanda>, Erişim Tarihi: 24.10.2022; Uluslararası Af Örgütü: "Rwanda 2021", <<https://www.amnesty.org/en/location/africa/east-africa-the-horn-and-great-lakes/rwanda/report-rwanda/>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022).

¹⁶⁸ Longman/Rutagengwa: s.177.

¹⁶⁹ Soykırım ardından ülkeye dönüş yapanlardan birçoğu esas anadil olarak, Ruanda'da öncesinde hakim olan Fransızca yerine İngilizceyi tercih etmekte ve on yıllarca sürgün olarak yaşadıkları komşu Afrika ülkelerinin dillerini, ulusal dil olan Kinyarwanda'dan daha iyi konuşmaktaydı. (Cobban: 7.not). Bu durum, Ruandalıların, en azından elit düzeyinde frankofon ve anglofonlar olarak ayrıldıkları yeni dilsel ve politik ayrımların doğuşunun temelini teşkil etmekteydi. (Hintjens: s.13).

¹⁷⁰ Cobban; Drumbl, Mark A.: "Rule of Law Amid Lawlessness: Counseling the Accused in Rwanda's Domestic Genocide Trials", Columbia Human Rights Law Review, C. 29, S. 3, 1998, s.567.

¹⁷¹ Longman/Rutagengwa: s.162, 167.

¹⁷² Bölücülüğü yasaklayan yasanın, kavramın geniş ve muğlak bir tanımını sunduğu ve İnsan Hakları İzleme Örgütü araştırmacılarının bölücülük kavramını tanımlamalarını istediği yargıçlardan hiçbirinin, her biri bölücülük ithamı içeren davaları görmüş olmalarına rağmen, bunu yapamadığına ilişkin İnsan Hakları İzleme Örgütü raporu: İnsan Hakları İzleme Örgütü: "Law and Reality: Progress in Judicial Reform in Rwanda", <<https://www.hrw.org/report/2008/07/25/law-and-reality/progress-judicial-reform-rwanda>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022, s.34).

BM İnsan Hakları Komitesi 2009 yılında bölücülük yasalarının ifade özgürlüğünü sınırlamaya yönelik kötüye kullanımları hakkında kaygılarını belirtmiş, bölücülük olarak

dolayısıyla meşru siyasal müzakere alanının dışına çıkarılarak itibarsızlaştırılmaktaydı.¹⁷³ RPF politikalarına karşı eleştiri ve hareketler, soykırımın yinelenmesi tehlikesine atıfla etkisizleştirilmeye çalışılırken bu tehlike, baskıcı pratiklerin haklılaştırılması için genel bir amaç olarak araçsallaştırılmıştı.¹⁷⁴ Böylece RPF veya hükümete yönelik eleştirilerin, soykırımla bağlantılandırılarak ve bu şekilde bu oluşumların siyasal tutum ve eylemlerinden soyutlanarak bertaraf edilmeye çalışıldığı bir güç ilişkisi kurulmuş bulunmaktaydı.¹⁷⁵

Bu koşullarda, Ruanda siyasal sisteminde serbest siyasal tercih ilkesel ve biçimsel olarak desteklense de pratikte halk, olgunluğunu sadece RPF'yi destekleyerek ortaya koyabilecekti.¹⁷⁶ Halk, kendi haline bırakıldığında soykırımın tekrarına neden olabilecek, Hükümet tarafından yönlendirilmesi ve

adlandırılan fiillerin cezalandırılmasına son verilmesi gerektiğine işaret etmişti. (Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi: “Concluding observations of the Human Rights Committee: Rwanda”, CCPR/C/RWA/CO/3, 7.5.2009, <<https://www.refworld.org/docid/4a891ec50.html>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022, prgrf.20.)

Bölücülük ve soykırım ideolojisi suçları ile uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Sullo: s.235-253; Jansen, Yakaré-Oulé (Nani): “Denying Genocide or Denying Free Speech? A Case Study of the Application of Rwanda’s Genocide Denial Laws”, *Northwestern Journal of International Human Rights*, C. 12, S. 2, 2014, s.191-213; Hintjens: s.9-10.

¹⁷³ Örneğin, 2010 başkanlık seçiminde adaylığı engellenen siyasi muhalif Victoire Ingabire RPF tarafından işlendiği iddia edilen savaş suçlarını gündeme getirdiği için soykırım ideolojisi suçundan mahkûm edilmişti. (Uluslararası Af Örgütü: Safer to Stay Silent - The Chilling Effect of Rwanda’s Laws on ‘Genocide Ideology’ and ‘Sectarianism’, 31.8.2010, Index Number: AFR 47/005/2010, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/005/2010/en/>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022, s.21; Sullo: s.248).

¹⁷⁴ Etkisi soykırım faillerinden farklı bir gruba yönelmişse de benzer bir meşrulaştırma pratiği olarak İsrail örneği hakkında:

“... İsrail’in yürüttüğü savaşın, Holocaust’un tekrarını önlemekten başka bir nedeni yoktur. Böylece, Arap-İsrail çatışması, müzakereler yoluyla çözülmesi gereken menfaatler ihtilafının bir ürünü olarak değil, tarihin en büyük insani felaketine, “benzersiz” bir soykırıma maruz kalmış bir halkın, aynı tehlikenin tekrarına karşı varlığını koruma mücadelesi olarak sunulmuş oluyor. Böyle bir mücadelede ise, her yolun mubah olacağı açıktır.” (Sancar: s.88). “Yahudi devleti, trajik anıları siyasal meşruiyetinin sertifikası, geçmişteki ve gelecekteki politikaları için bir ... izin belgesi, hepsinden öte de, kendi yapacağı haksızlıklar için bir ön avans olarak kullanmaya çalıştı.” (Bauman, Zygmunt: *Modernite ve Holocaust*, çev. Süha Sertabiboğlu, Versus Kitap, İstanbul, 2007, s.9).

¹⁷⁵ Siyasetin soykırım ekseninde iyiler ve kötüler arasındaki mücadele bağlamında kurgulanması; kent-kır, anglofon-frankofon ayrımlarına dayanan farklılıklar ile sınıf çatışmalarının hasıraltı edilmesi bakımından da son derece işlevseldi.

¹⁷⁶ Longman/Rutagengwa: s.167.

yönetilmesi gereken bir kitle olarak algılanmaktaydı. Bu kapsamda dikkat çekici olan ve aynı zamanda sisteme otoriter nitelik kazandıran, yönetim tarafından uygun bulunan çerçevede hareket ettikleri sürece yurttaşların baskıyla karşılaşmamasıydı. Örneğin, Hutular da Gacaca yargıcı olup sonrasında yönetim pozisyonlarına dahil olma, itiraf ederek ceza indiriminden faydalanma gibi olanakları kullanmak suretiyle yönetimle işbirliğine girerek sisteme eklenebilmekte; böylece şiddete maruz kalmadan, hayatlarından endişe etmeden yaşayabilmekte ve hatta sistemden menfaat sağlayabilmekteydi.¹⁷⁷

Görüldüğü üzere, Ruanda siyasal sisteminde paternalist bir yaklaşıma dayanan otoriter bir eğilim etkili bulunmaktaydı. Otoriter yönetim pratiğinde, soykırımın ahlaki kötülüğüne paralel olarak soykırımı sona erdirmenin içerdiği ahlaki doğruluğun tekelleştirilmesi ve genelleştirilmesi ile güç kullanımına hem ulusal hem de uluslararası toplum düzeyinde meşruiyet kazandırma çabası öne çıkmaktaydı – ki bu çaba, Gacaca yargısının potansiyelinin baltalanması bakımından da temel bir etken durumundaydı.

C. Otoriter Yönetim Koşullarında Gacaca

Ruanda’da yönetimin soykırımın ahlaki kötülüğüne dayandırdığı genel doğruluğu, kendisine yönelik rızanın üretiminde etkili bir unsurdu. Bu doğruluk, soykırıma ilişkin belirli değerlemelere yol açan kabullerde temellenmekteydi. Bunlardan birisi, RPF’nin soykırımı sona erdirmiş olması hasebiyle Tutsilerin temsilcisi olarak masumiyeti, bir başka deyişle eylemleri ahlaken en kötü olan soykırımı sonlandırma veya tekrarını önleme amacına yöneldiğinden soykırım failerinininkilere denk kategorilerle değerlendirilemeyeceği idi. Bu kabulün hukuk alanına yansımaları, soykırımdan yıllar sonra hala kamusal alanda nadiren tartışılan tabu haline gelmiş bir konu durumunda bulunan, RPF tarafından gerçekleştirildiği iddia edilen sivillere yönelik şiddet fiillerinin Gacaca yargısı dışında bırakılması teşkil etmekteydi.¹⁷⁸ Oysa çok sayıda delil, RPF’nin 1994’te Ruanda’daki ilerleyişi sırasında, iktidarı ele geçirmesinin ardından gelen aylarda ve Kongo’ya düzenlediği saldırılarda sivillere yönelik şiddet fiilleri gerçekleştirdiğini göstermekteydi.¹⁷⁹ Hükümet yetkilileri, bu tür ihlallerin resmi

¹⁷⁷ Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.2-4, 6, 33-35.

¹⁷⁸ Peskin, Victor: International Justice in Rwanda and the Balkans - Virtual Trials and the Struggle for State Cooperation, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s.194; Thomson/Nagy: s.27.

¹⁷⁹ Des Forges/Longman: s.60, Longman/Rutagengwa: s.167, Sullo: s.131, Sancar: s.127, Hintjens: s.26, Cobban.

RUCM’nin kuruluşu ardından Güvenlik Konseyi tarafından oluşturulmuş bir araştırma birimi olan Birleşmiş Milletler Uzmanlar Komisyonu; kitlesel cinayetler, yargısız

RPF politikalarına aykırı olarak işlendiğini ve soykırımla ahlaken denk olmadıklarını iddia etmekteydi.¹⁸⁰

RPF tarafından işlendiği iddia edilen savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar bu nitelendirme altında yargısal incelemeye konu olmamış, hem RUCM hem de Gacaca mahkemeleri tarafından gerçekleştirilen yargılamalar münhasıran soykırıma¹⁸¹ ve Tutsilere karşı işlenen insanlığa karşı suçlara odaklanmıştı. Aslında RUCM'nin yetkisi, soykırım yanında 1994 yılında işlenen savaş suçları ve insanlığa karşı suçları da kapsamına almaktaydı.¹⁸² Ancak Ruanda Hükümeti, RUCM'nin RPF askerleri tarafından işlendiği iddia edilen suçları araştırmasına köstek olmuştu.¹⁸³ Zira muhalifleriyle ve genel olarak

infazlar, uluslararası insancıl hukuk ihlalleri ve insanlığa karşı suçların Hutu bireylere karşı Tutsi unsurlar tarafından da işlendiğine dair maddi dayanaklar olduğu ve bu fiillere ilişkin iddiaların soruşturulması gerektiği sonucuna varmıştı. Bu kapsamda 1994 Ağustos ve Eylül ayı başları arasında gerçekleştirilen yaşam hakkı ihlallerine dikkat çekilmişti. Kagame, Komisyonu, Hükümetin 3 adet binbaşı dahil olmak üzere 70 civarında RPF askerini tutukladığı ve bu kişileri Hutulara karşı işlenen bireysel intikam fiilleri dolayısıyla yargılamak ve cezalandırmak niyetinde olduğu hususunda bilgilendirmişti. (Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri: Letter Dated 9 December 1994 From the Secretary-General Addressed to the President of the Security Council, 9.12.1994, <<https://digitallibrary.un.org/record/198146#record-files-collapse-header>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022, prgrf.93-96, 99).

1996'da Tanzania sınırındaki Kibeho Kampında RPF tarafından 2000 ila 4000 mültecinin öldürdüğü tahmin edilmektedir. (Hintjens: s.26). Ayrıca bakınız: Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.71.

¹⁸⁰ Longman/Rutagengwa: s.167, Wierzynska: s.1936, Sullo: s.170; Tiemessen: s.69-70.

¹⁸¹ Des Forges/Longman: s.49.

¹⁸² Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü, <https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_EF.pdf>, Erişim Tarihi: 18.8.2022, md.2-4.

¹⁸³ Hükümet tarafından gözetim altında tutulduğunu ve bu nedenle PPF'nin soruşturulması için göndereceği araştırmacıların ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceklerine işaret eden RUCM savcısı Louise Arbour, görev süresinin sonlarına doğru RPF'nin sivillere yönelik şiddet hareketleri hakkında bir ön inceleme başlatmaya karar vermişti. Sessiz ve dikkatli bir şekilde yürütülen bu inceleme, sonraki savcı Carla Del Ponte'nin belirli RPF savaş suçları şüphelilerine yönelik soruşturmasının temelini atmıştı. (Peskin: s.190). 2000 yılında RUCM savcısı Del Ponte, savcılığın 1994'te, Mahkemenin yetkisi altında bulunan suçları işledikleri iddia edilen bazı RPF askerleri hakkında aktif olarak soruşturma yürüttüğünü ve Ruanda otoritelerini bu konuda bilgilendirdiğini duyurdu. (Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi (basın açıklaması): "Prosecutor Outlines Future Plans", 13.12.2000, <<https://unictr.irmct.org/en/news/prosecutor-outlines-future-plans>>, Erişim Tarihi: 10.3.2022). 2002'de Del Ponte, 1994'te Hutulara karşı işlendiği iddia edilen suçlar için RPF üyeleri soruşturmasında Ruanda otoritelerinin işbirliğinin yetersiz olduğuna işaret etti. ("Rwanda: ICTR Preparing to Indict First Tutsis", 12.4.2002, <<https://allafrica.com/stories/200204120457.html>>, Erişim Tarihi: 10.3.2022).

toplumla ilişkilerinde ahlaki muhafız pozisyonu kazanmaya çalışan bir siyasal aktörün suçlarını denetime açması, bu pozisyonunu tehlikeye atabilirdi.¹⁸⁴

Gacaca'nın konu yönünden yetkisi ise, 1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 tarihleri arasında işlenen soykırım ve insanlığa karşı suçlar ile soykırım veya insanlığa karşı suç işleme niyetiyle işlenen Ceza Kanununda düzenlenmiş diğer suçları kapsamaktaydı.¹⁸⁵ 2004 Organik Yasası'nda, 2001 Organik Yasası'nın 1. maddesinde Gacaca yargısının görev alanına dahil edilen savaş suçlarına yer verilmemişti. Böylece Gacaca mahkemelerinin konu yönünden yetkisinin sınırları, 1990 ve 1994 yılları arasında RPF tarafından işlendiği iddia edilen savaş suçu fiillerini Gacaca yargılamaları dışında tutmaktaydı.¹⁸⁶ Öte yandan Hükümet

Del Ponte'nin RPF'nin Hutu sivillere karşı gerçekleştirilen şiddet eylemlerindeki rolünü araştırma kararı, soykırım sonrasında Tutsi nüfus ve RPF'nin uluslararası alanda yaygın olarak, araştırılmayı değil sempatiyi hak eden mağdurlar olarak tanınması dolayısıyla ihtilafliydi. Bunun nedenlerinden biri de, uluslararası toplumun soykırım sürecinde mağdurları korumak konusunda gösterdiği ihmaldi. Bu durumun da farkında olan Ruanda Hükümetinin soruşturmaya karşılığının merkezi ögesini, Mahkemeye karşı bir karşı-utandırma kampanyası teşkil etmişti. Bu kampanya, Mahkemenin itibarını baltalamayı ve uluslararası dikkati hükümetin RPF araştırmalarını durdurma çabalarından uzaklaştırmayı hedeflemekteydi. Peskin'e göre Hükümet ilk olarak, RUCM'un Birleşmiş Milletler'in yetersiz ve etkisiz bir kurumu olduğuna dair eleştirilerini artırdı. İkinci olarak da, kurtulan Tutsi gruplarını, özellikle Mahkemenin kurtulanlara yönelik iddia edilen kötü muamelesini kullanarak mobilize etmeye yöneldi. 2001 yılında RUCM'daki iki skandal – Mahkemenin bir veteran Hutu savunma araştırmacısının soykırımdaki iddia edilen rolünün keşfedilmesinin ardından tutuklanması ve Mahkeme heyetinde yer alan yargıçların bir Tutsi tecavüz mağdurunun çapraz sorgusu sırasında gülmeleri olayı- kurtulan gruplarının Mahkemeye tepkilerini besledi. Peskin, yargıçların gülmeleri olayının şu şekilde gerçekleştiğini aktarmıştır: Sanık avukatının tecavüz hakkında detaylı sorular sorarak tanığın güvenilirliğini baltalama çabasının yargıçları rahatsız ettiği görülmekteydi. Mahkeme Başkanı William Sekule, avukatı sorgusunu hızlandırmaya çağırsa da avukat sorgu çizgisinde ısrarcı bulunmaktaydı. Avukatın sorularını tekrar tekrar sınırlamaya çalışmaları ardından yargıçlar, avukat tanığa tekrar soru sorunca gülmüşlerdi. 2002'de, iki önde gelen Tutsi kurtulan örgütü olan Ibuka ve Avega'nın tepkisi, kurtulan Tutsileri soruşturmacılarla konuşmama ve Mahkemeye başka bir şekilde işbirliğine girmemeye sevk eden bir Mahkemeyi boykot kararı ile sonuçlandı. Boykot, Mahkemenin meşruiyetini baltaladığı gibi, soykırım soruşturmalarına da ciddi bir darbe vurdu. Zira kurtulan Tutsilerin işbirliği, soykırım şüphelilerinin kovuşturulması için gerekli bulunmaktaydı. (Peskin: s.186-187, 193, 195, 199).

Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Des Forges/Longman: s.55.

¹⁸⁴ Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.72.

¹⁸⁵ 2004 Organik Yasası md.1.

¹⁸⁶ Clark, Ruanda'nın Batı bölgelerinde Hutu yargıçların ağırlıklı olduğu bazı Gacaca mahkemelerinde RPF tarafından sivillere karşı işlenen suçların açıkça tartışılmasına izin verildiğine tanık olmuşsa da, bu tartışmalar soruşturma veya kovuşturma ile sonuçlanmamıştı. Clark Gacaca Organik Yasasının bu suçları kovuşturulmasına imkan

kısa zamanda, Gacaca mahkemelerinin sadece Tutsi azınlığa karşı işlenen suçları ele alacağını açıklığa kavuşturmuştu.¹⁸⁷ Diğer suçlar ise olağan veya askeri mahkemelerde yargılanacaktı.¹⁸⁸ Böylece bir Hutu tarafından bir Tutsi'ye yüklenenler dışındaki mağduriyetler Gacaca yargılamalarında dışarıda bırakılmakta¹⁸⁹, mağdur ve fail konuları etnik parametrelere tabi

vermediğine işaret etmiştir. (Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.211). Gacaca Organik Yasası metni ışığında, kovuşturulamayan bu fiillerin mahkemelerin zaman veya konu yönünden yetkisine dahil olmadığını düşünmek gerekmektedir. Zira bir Tutsi tarafından 1990 ve 1994 yılları arasında işlenen bir insanlığa karşı suç kapsamındaki fiilin Gacaca mahkemelerinde yargılanması önünde Organik Yasa metni kapsamında hukuken bir engel bulunmamaktadır.

¹⁸⁷ Wierzynska: s.1963, Sullo: s.169, Longman/Rutagengwa: s.167.

RPF tarafından işlendiği iddia edilen savaş suçlarının Gacaca yargılamalarına konu olamaması bir yana, bu suçlara kamusal alanda işaret edilmesi dahi tehlikeli bulunmaktaydı. Örneğin Ekim 2006'da Nyakizu ilçesindeki Gacaca duruşmasında, sanığın RPF askerlerinin yerel halkı öldürdüğünü gördüğü için Burundi'ye kaçtığı söyleyen Célestin Sindikubwabo, sanığın beraat etmesine rağmen tutuklanmış ve "soykırımın ağır hafife alınması" nedeniyle 20 yıl hapis cezasına mahkûm edilmişti. (Court of Higher Instance, Huye, No. RP 0015/07/TGI/HYE RPGR 40832/S2/06/MR/KJ, Prosecutor versus Célestin Sindikubwabo, 24/4/07'den aktaran: İnsan Hakları İzleme Örgütü: "Law and Reality: Progress in Judicial Reform in Rwanda", s.40-41)

¹⁸⁸ Hintjens: s.17; Haile, Dadimos: "Rwanda's Experiment in People's Courts (gacaca) and the Tragedy of Unexamined Humanitarianism: A Normative/Ethical Perspective", Discussion Paper, Institute of Development Policy and Management, Antwerpen, 2008, s.28.

RPF tarafından aileleri öldürülen Hutuların davalarını askeri veya olağan mahkemelere götürmesi, yeni yöneticilere karşı çıkmaları anlamına gelecek; hukuksal yardıma erişim için kaynak sağlamalarını ve tam olarak anlamayabilecekleri biçimsel usullerle baş etmelerini gerektirecekti. (Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.83.)

¹⁸⁹ Bu kapsamdaki sayısız örnekten birkaçı:

- Babası Habyarimana rejiminde memur (otomatik olarak kendisi de soykırım şüphelisi haline gelmiş), soykırımın başında öldürülmüş Tutsi bir annesi olan ve 2001'de RPF askeri tarafından tecavüze uğramış bir kurtulanın durumu (Hintjens: s.27-28).
- Kendisini kurtulan olan tanımlayan eşi ölmüş bir Hutu: "Tutsi bir adamla evliydim. Beni ve çocukları korumaya çalışırken öldü. Çocuklarım Tutsi oldukları için hedef alınmışım. Nasıl kurtulan olarak sayılmam?" (Thomson/Nagy: s.27-28.)
- Bir Twa: "Benim hakikatimi anlatıp anlatamayacağımı sormak için [yerel yetkiliye] gittim, çünkü zanlının 1994'te karımı öldürdüğünü biliyordum. Güldü ve 'konuşarak vaktimizi boşa harcama, soykırımın bir parçası değilsiniz. Halkın öldürmedi ve öldürülmedi.' dedi. Ona çok kızgındım. Annemi ve kardeşimi de kaybetmişim ve hatta bazı Tutsileri evimde saklamışım." (Thomson/Nagy: s.28.)
- Soykırım boyunca ılımlı Hutu grupların çoğu lideri Hutu katliamcılar hedef alınmıştı. (Uvin: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", s.110; Schabas: "Justice,

tutulmaktaydı. Tutsi ve Twa failler, Hutu ve Twa kurtarıcılar, Hutu ve Twa direnişçiler ve Hutu ve Twa hayatta kalanlar gibi diğer deneyim kategorileri göz ardı edilmekteydi. Bu koşullarda Gacaca mahkemeleri, RPF iktidarını takviye edecek şekillerde soykırım boyunca kimlere ne olduğunun belirli bir versiyonunu teşvik etmekteydi.¹⁹⁰

Soykırım Tutsileri imha amacıyla gerçekleştirilmişse de, RPF'nin Hutuları yok etme amacıyla hareket etmediği sadece yönetim aygıtında değil, Ruanda toplumunda da yaygın görüş durumundaydı. Nitekim Chakravarty'nin araştırmasına katılanların yüzde doksanı Interahamwe'nin yok etme amacıyla Tutsileri hedef aldığını söyleyerek Tutsilere yönelik soykırımı tanımakta ve çoğunluk, RPF'nin imha amacının bulunmadığına inandığından iki soykırım görüşüne sahip bulunmamaktaydı.¹⁹¹ Dolayısıyla Gacaca bağlamında sorun, RPF tarafından işlendiği iddia edilen suçların soykırım kategorisinde değerlendirilmesi veya hangi kategoriye dahil olursa olsun işlenmiş olup olmaması değil, bunların yok sayılması ve tartışılmalarının yasaklanması ile ortaya çıkan güç ilişkisiydi. Zira bu koşullar, Gacaca'nın temellendiği değer ve amaçlar ile dayandığı denge mantığı ile çatışmakta, işleyişinde sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktaydı.

Aynı dönem ve benzer koşullarda işlenen bazı suçların Gacaca yargılamalarından dışlanarak diyalog alanının sınırlanması öncelikle, Gacaca'nın uzlaşmayı teşvik amacını tehlikeye atmaktaydı. Gacaca; kırgınlık veya kırıngınlıkların diğerinin, üyesi olduğu gruba bağlı kalıp yargılar temelinde değil bireyselleşmiş ve mevcut koşullarda hareket eden görülüşüne¹⁹² bağlanması imkanına dayalı bir sistemdi. Çatışan grupların üyeleri olan bireylerin algı ve

Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems", s.524).

Mağdurların Tutsi, faillerin de Hutu olabileceğine yönelik kabul, soykırım fiillerinin sosyal bağlamını gözden kaçırırken mağduriyet veya failliği bireyselleştirmekte ve bireyleri bu konumlardan biriyle diğerini dışlayacak şekilde tanımlamaktadır. Oysa bir Hutu'nun tanıklığında görüldüğü gibi insanlar bazı hareketleriyle fail olurken aynı süreçte başkalarının eylemlerine maruz kalarak mağdur sıfatını da kazanabilirler: "Bazılarını öldürdüm, ama bazılarını korudum. Hatta bir Tutsi ile evliydim. Bu yüzden Tutsilerden nefret ettiğimiz için bütün Hutuların öldürdüğümüz düşüncesi, yönetimin hakkında konuşmamızdan memnun kaldığı kötü bir düşünce. O öldü, ve çocuklarımızdan üçü de. Ama onu kurtarmaya çalıştım, ve hatta annesi ve kardeşlerini de. Ailesinin bir kısmı interahamwe geldiğinde onlara söylediğim ve saklanmaları için uygun yerleri gösterdiğim için hayatta kaldı. Bu yüzden [Gacaca önünde] söylemem beklenen hakikatle gerçekte olan farklı." (Thomson/Nagy: s.22.)

¹⁹⁰ Thomson/Nagy: s.21, 28.

¹⁹¹ Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.103.

¹⁹² Halpern/Weinstein: s.306, 316.

motivasyonlarının karşılıklı olarak ortaya konulması, bireyler arasında anlayış ve güvenin teşvik edilebilmesi bakımından temel önemdedi. Böylece diğerine yönelik bireyselleşmiş algının ortaya çıkışı, şiddetin tekrerrünün önlenmesinin önemli bir aşamasını teşkil edecekti. Zira birçok tarihsel örnekte görüldüğü gibi kitlesel katliamlar, mağdurların öznelliklerinin genel bir kimlik altında eritilmesi suretiyle insandışılaştırılmaları ve düşmanlaştırılmalarına dayanmaktaydı.¹⁹³ Diğer biçimleri yok sayılarak mağduriyetin Tutsilere, failliğin de Hutulara yayılarak etnikleştirilmesi durumunda ise, Gacaca'nın diğerinin kimliğinde tüketilmeden görülmesine yönelik potansiyeli baltalanmış olacaktır. Nitekim soykırımın etnik açıklamaların ötesinde sosyo-psikolojik kaynaklarının karşılıklı sözlerde ortaya çıkışı için önemli bir fırsat sunan Gacaca'nın pratiği, Hutuların fail Tutsilerin ise mağdur oldukları suçlara özgülenmesiyle tartışmaların giderek fiillerin neden ve teşviklerinden çok kim tarafından, nasıl, ne zaman, nerede ve kime karşı işlendiğini içeren maddi gerçekle sınırlandırıldığı bir biçimselleşme eğilimine girmişti.¹⁹⁴

Mevcut siyasal ve hukuksal durum, Gacaca'nın uzlaşma amacı ile tarafsızlığının sorgulanmasına yol açarak Hutuların Gacaca hakkındaki görüşlerini, katılma istekliliklerini ve dolayısıyla sahiplenme düzeylerini etkilemekteydi. RPF'nin siyasal ajandasına ilişkin şüphe, birçok kişiyi Gacaca mahkemelerine samimi katılımdan alıkoymaktaydı. Bu durum, bu kişilerin radikal görüşlerinden veya katılmış direnişlerinden kaynaklanmıyordu.¹⁹⁵ Ruanda'da siyasal gücün soykırım mağduriyetiyle temellendirilmeye çalışılan otoriter kullanımı, yönetimin Ruanda siyasal tarihinin sömürge ve azınlık yönetimi evresi ile ilişkilendirilmesine neden olmuştu. Bu kapsamda Tutsi bir kesimin ayrıcalıklı kılındığı sömürgeci yönetim tarihi¹⁹⁶, Tutsilerin yeniden bir

¹⁹³ Bakınız: Sémelin: s.46-51, 59-63; Fletcher/Weinstein: s.607, 118. dipnot; 611, 616.

¹⁹⁴ Ingelaere: s.516, Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.209-210, 246, 249.

¹⁹⁵ Chakravarty: Investing in Authoritarian Rule, s.96, 98.

¹⁹⁶ Alman sömürgeciler, yönetimlerinin başında derhal hakim Tutsilerle güçlü ilişkiler kurmuşlardı. Sömürgecilerin yardımıyla, Ruanda ülkesinde merkezi Tutsi aristokrasisinin kontrolü büyük ölçüde artırılmış, kuzeybatıdaki bir dizi ufak Hutu krallığı, ancak 19. yüzyılın sonunda Alman askeri desteği ile bugünkü Ruanda'ya katılmıştı. (Uvin: "Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda", s.94-95). 1919'da Belçika, bir Milletler Cemiyeti mandası altında Ruanda'nın kontrolünü ele geçirmiş ve başlangıçta Tutsileri, Almanlar gibi sosyo-politik anlamda kayırmıştı. (Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.16.). Sömürge yönetimleri dolaylı bir iktidar tesisi yöntemi kullanmış, Tutsi krala ve etrafındaki Tutsi yöneticilere, işbirliği göstermeleri karşılığında tabi ama önemli bir politik rol devretmişlerdi. Tutsilerin seçiminde, sömürgecilerin yönettikleri dönemin çoğunda Tutsilerin Hutulardan daha akıllı, güvenilir, çalışkan veya kısaca daha kendileri gibi olduklarına yönelik inanışlarının da etkisi bulunmaktaydı. Burun

azınlık yönetimi kurma çabasında olduklarına dair Hutular arasında yaygın bir tereddüde neden olmaktadır. Dolayısıyla Ruanda’da azınlık, demokrasinin bitmemiş soykırımı bitirmek için bir maske olmasından; çoğunluk ise, adalet talebinin azınlığın iktidara ilelebet el koymak için bir manevrası olmasından korkmaktadır.¹⁹⁷

RPF politikalarından duyulan şüphe, bu nedenle Ruanda yurttaşlığının güvenilirliğine bel bağlamakta zorlanan Hutuları etnik kimliklerine yöneltmekte; Hutular arasında birbirleriyle işbirliği içerisine girme, birbirleri aleyhine tanıklık yapmaktan kaçınma gibi Gacaca uygulamasını baltalayacak birtakım davranış eğilimlerini beslemekteydi. Gacaca’ya yönelik güvensizliklerinin Hutularda sadece ceza indirimi kazanmaya yönelik samimi olmayan itiraflar örneğinde olduğu gibi pragmatik davranışlara yol açması, Tutsi bireyler arasında da Hutuların samimiyeti ve güvenilirliklerine yönelik

ve kafatası boylarının ölçümü gibi “modern bilimsel” yöntemleri ve kişilerin etnik kimliklerini ortaya koyan mecbur kimlik kartları uygulamasını içeren katı bir etnik sınıflandırma sistemi sömürge yönetimi altında kurumsallaştırılmıştı. Ordu ve idaredeki işler yanında, eğitim de büyük ölçüde Tutsiler için ayrılmıştı. Onyıllarca genç Tutsi erkekleri toplumun doğal yöneticileri olarak muamele görmüştü. Bütün Tutsilerin bu politikadan faydalanmış olmadıkları açıktır. (Uvin: “Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda”, s.94-95, 104). Belçikalılar ancak, Afrika ulusalcılığının gelişmesiyle birlikte Hutu çoğunluğun kaçınılmaz olarak sosyo-politik hakimiyeti ele geçireceğini fark ederek demokratik yönetime geçiş boyunca ittifak ilişkilerinin yönünü Hutulara doğru değiştirmişti. (Clark: *The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda*, s.17).

Bu koşullarda, halkın sömürgecilere karşı bağımsızlık mücadelesi aynı zamanda; daha yakınlarında bulunan, sömürgecilerin yerel Tutsi yardımcılara yönelik etnik bir mücadele halini almıştı. Bağımsızlık ve cumhuriyetin kuruluşu ardından Ruanda siyasal sistemi, siyasal iktidar yapısının tepesindeki ufak bir Hutu elit ile tersyüz edilmiş bulunmaktaydı. “Sosyal devrim” ideolojisi, süregelen psiko-kültürel yargıların hem devam ettirilmesini hem de tersine çevrilmesini teşkil etmekteydi. Homojen ve dışlayıcı kategoriler olarak Hutu ve Tutsi arasındaki ebedi ve derin farklılıkları vurguladığı ölçüde bir devam ettirmeydi. Tutsi ile ilişkilendirilen sosyal ve ahlaki ayrıcalık aşağı yabancılar pozisyonuyla baş aşağı çevrildiği için de bir tersine çevirmeydi. (Uvin: “Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda”, s.96, 104-105). Soykırım ardından resmi anlatı ise, sömürge sonrası Hutu iktidarını sömürge iktidarının genişlemesinden fazlası anlamına gelmeyecek şekilde olumsuz olarak temsil etme eğilimi göstermekteydi. Ancak Hutu iktidarı gerçekte, daha incelikli ve karmaşık bir fenomen niteliğinde ortaya çıkmıştı. 1959 devrimi, katılım haklarından mahrum bırakılmış köylü çoğunluğunu güçlendirmeye yönelik demokratik bir amaca sahipti. Bir özgürleşme gücü olarak Hutu iktidarının demokratikleştirici önemi, soykırım sonrası Ruanda’nın resmi anlatısında kaybolmaktaydı. (Du Toit, Fanie: *Reconciliation and Transitional Justice: The Case of Rwanda’s Gacaca Courts*, Institute for Justice and Reconciliation, Cape Town, 2011, s.9).

¹⁹⁷ Mamdani, Mahmood: “When Does a Settler Become a Native? Reflections of the Colonial Roots of Citizenship in Equatorial and South Africa”, 2002, <<http://citizenshiprightsafrika.org/wp-content/uploads/1998/05/mamdani-1998-inaugural-lecture.pdf>>, Erişim Tarihi: 18.5.2022.

şüphelerin artmasına neden olmaktadır. Bu koşullarda sanıkların özürleri bir uzlaşma adımı olarak değil de, devlet ve sanık arasında resmi bağışlayıcılık¹⁹⁸ şeklinde karakterize olmaktadır. Zira kurtulanların itiraf eden sanıkları bağışlamaya mecbur kılındıkları bir pratik mevcuttu.¹⁹⁹ Gacaca’da adalet (Hutu) faillerin soykırım boyunca kime, neyi, nasıl yaptıkları hakkında hakikati anlatacakları ve karşılığında (Tutsi) kurtulanların failleri affedeceği şekilde senaryolaştırılmıştı. Neticede ortalama Ruanda yurttaşı, uzlaşmanın bireysel süreçleri üzerinde büyük ölçüde iktidarsız kalmıştı.²⁰⁰

Gacaca yargısının otoriter yönetim pratiklerinin zedelediği bir diğer temel unsur ise, eşit ve serbest biçimde ifade edilen sözler arasındaki dengeye dayalılıktı. Bu denge sanıklar lehine güvence teşkil etmekteydi. Zira birinin ithamı destekleyen bir sözünün diğeri, örneğin sanığın akrabası veya diğer bir Hutu tarafından çürütülmesi mümkün bulunmaktaydı. Ancak soykırım sürecine ilişkin resmi anlatılara dayandırılan otoriter siyasal atmosferde, sözlerin gücü ve serbestliği sınırlanmış bulunmaktaydı. Tartışma çerçevesinin RPF tarafından işlenen suçları dışladığı, mağdur Tutsi – fail Hutu ikiliği dışındaki deneyimlerin üzerinin örtülerek faillik ve mağduriyetin etnik parametrelerle tanımlanmasının teşvik edildiği, iktidar sahibi elitinkilerden farklı görüşler üzerinde soykırım suçlaması aracılığıyla baskı kurulduğu bir ortamda kamusal açık diyalog ve katılımdan söz edilmesi, özellikle söylemlerin birbirini dengelemesine yönelik beklentilerin gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu kapsamda Gacaca pratiğinde öne çıkan sorun, Hutular aleyhine iftiralar. Hutuların iftiraya uğradığı önemli sayıda örneğe işaret edilirken, Tutsiler aleyhine bu tür bir iddiada bulunulmadığı dikkati çekmektedir. Çünkü siyasal ve sosyal koşullar Hutuları iftiraya açık hale getirmişken bir Tutsi’ye atılan iftiradan menfaat

¹⁹⁸ Clark: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, s.279.

¹⁹⁹ Thomson ve Nagy’nin 2006 tarihli 37 yaşam öyküsü görüşmelerine dayalı araştırmalarından:

- Bir yerel yönetim görevlisi: “onu affetmeyeceğinizi veya onu veya bunu yapmayacağınızı söylemenize gelince, bu çok kötü. Hoşunuza gitse de gitmese de, yasa bu.” (Thomson/Nagy: s.13).
- Faili affetmeyen Tutsi kurtulanların ücretsiz sağlık hizmeti sağlayan sivil toplum örgütleri üyeliklerini kaybedebildiklerini gözlemlenmişti. (Thomson/Nagy: s.26).
- “Benimle Gacaca hakkında konuşmayın! Yeni yönetimin iktidarını sürdürmek için yarattığı bir şey. Benim gibi kurtulanlarla ilgilenmiyor. [Yerel yetkililer] uzlaşmayı görünür kılmak durumundalar ve bunu bizi affetmeye ve unutmaya zorlayarak yapıyorlar. ... Ama benim için, affetmek imkansız. Ailemi kaybettim ve her zamankinden daha yoksulum.” (Thomson/Nagy: s.22).

²⁰⁰ Thomson/Nagy: s.11, 22.

sağlanamayacak bir toplumsal gerçeklik ortaya çıkmış bulunmaktaydı. Hutular iftiraya maruz kalabilirken Tutsilerin bu anlamda tehlike altında olmayışı, iftira sorununun Gacaca sisteminin yapısal özelliklerinden kaynaklanmadığını göstermektedir.

Hükümetin otoriter yaklaşımı, demokratik temellere dayanan Gacaca yargısını uygulamaya koymuş olması gerçeği ile çelişkili görünmektedir. Ancak Gacaca, hükümetin uzlaşma söylemiyle iktidarını güçlendirme çabası ile uyuşmaktaydı. Muhalefetin baskı altına alındığı siyasal koşullarda Hükümetin sosyal kapsama, etnik birlik ve uzlaşma söyleminin, RPF'nin toplumu kontrol etme çabalarını saklayarak siyasal iktidarını takviye ettiği görülmektedir.²⁰¹ Diğer yandan on yıllarca sürgünde yaşamış ve dolayısıyla tabanda sosyal ağlardan yoksun bulunan yönetici elitler Gacaca aracılığıyla bir yandan tabana yayılma olanağı elde ederken, diğer yandan da elit düzeyin ötesinde rakiplerini elimine etme olanağına kavuşmuşlardı.²⁰²

SONUÇ

Adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartları, bir geçiş adaleti mekanizması olarak uygulamaya konulmuş bulunan Gacaca yargısının analizi için yeterli bir ölçüt teşkil etmemektedir. Bu standartlar, Gacaca uygulamasında ortaya çıkan birtakım sorunların tespiti bakımından işlevseldirler. Ancak bu sorunların; Gacaca'nın hem sosyal dokunun onarımı hem de demokrasiye zemin olacak yurttaşlık pratiklerinin teşviki kapsamında Ruanda'nın soykırım sonrası toplumsal ihtiyaçlarına karşılık verme bakımından taşıdığı potansiyel zayıflatılmaksızın; dayandığı değerler ve işleyiş mantığı ile temel yapısı korunmak suretiyle çözümünü olanaklı kılmamaktadır. Zira bu standartlar, bir yargılama biçimi sundukları, diğer bir deyişle amaçsal olmadıkları ölçüde, adil yargılamanın farklı biçimlerle sağlanması olanağına kapı açmazlar, Batılı liberal yargı modeline işaret ederler. Oysa Ruanda'nın soykırım sonrasındaki koşulları dikkate alındığında, eksiklerine rağmen temelde liberal yargı modeli üzerine inşa edilmiş olağan mahkemeler tarafından soykırım faillerinin yargılanmaları, dahası uluslararası standartlara uygun olarak yargılanmaları mümkün bulunmamaktaydı.

Ancak adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartlarının Gacaca analizi veya Gacaca uygulamasında ortaya çıkan sorunların Gacaca korunarak

²⁰¹ Thomson, Susan: "The Darker Side of Transitional Justice: The Power Dynamics Behind Rwanda's *Gacaca* Courts", *Journal of the International African Institute*, C. 81, S. 3, 2011, s.374.

²⁰² Chakravarty: *Investing in Authoritarian Rule*, s.5, 35.

çözümlemesi için yeterli ölçüt teşkil etmemeleri, adil yargılamanın önemsiz bir hak olduğu, sanıklar lehine güvence içermeyen yargılama pratiklerinin meşru olduğu anlamına gelmemektedir. Bu bakımdan Gacaca pratiğinde ortaya çıkan sorunların göz ardı edilmesini, Gacaca'nın taşıdığı potansiyelin idealize edilmesini gerektirmemektedir. Ancak bu sorunlar, analizin biçimsel standartların ve hukuksal terimlerin ötesinde gerçekleştirilmesi gereğine işaret etmektedir. Zira salt hukuksal standartlar siyasal bağlamı tümüyle devre dışı bırakma gücüne sahip değildirler. Bir başka deyişle, otoriter yargılama pratiklerini doğası gereği engelleyebilecek ideal bir yargılama usulü veya mahkeme örgütü bulunmamaktadır. Çünkü yargılamalar, belirli bir siyasal bağlamda gerçekleşirler. Dolayısıyla adil yargılama bakımından bir yargı sistemine ilişkin değerlendirme, bağlama duyarlı bir analiz ile, mevcut siyasal durumda adil bir yargılama gerçekleştirme potansiyeline sahip olup olmadığına dayalı olarak yapılmalıdır.

Ruanda geçiş süreci adaleti deneyimine bakıldığında siyasal bağlamın analize dahil edilmesi iki noktada zorunlu hale gelmiştir. İlk olarak, soykırım sonrası toplumsal durum, soykırım faillerinin yargılanması seçeneklerini sınırlamış, olağan mahkemelerin bu anlamda yetersiz kalması sonucunu doğurmuştur. Mevcut koşullar, faillerin yargılanabilmeleri için sınırlı maddi olanaklar nedeniyle farklı arayışlara neden olmuştur. Ancak daha da önemlisi, gelecek demokrasinin inşası için öncelikle bir toplum olma gereğini dayatmış, bir başka deyişle soykırım vahşeti ardından karşılıklı korku ve öfke ile parçalanmış sosyal dokunun onarımı ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Böylece, yargılamalara cezalandırmanın ötesinde uzlaşmayı teşvik amacının ve bu kapsamda halkın katılımının dahil edilmesi ile, yargılama sürecinin cezalandırmanın ötesindeki toplumsal kazanımları da içerecek şekilde genişletilmesini bağlama uygun kılmıştır. Dolayısıyla soykırım ardından Ruanda'nın içinde bulunduğu toplumsal durum itibarıyla soykırım faillerinin yargılanması sorununun, Batılı liberal yargı modeli ile çözülmesi ne mümkün ne de yeterli bulunmaktadır.

Siyasal bağlamın Gacaca yargısı analizinde temel önemde bulunduğu ikinci alan ise, Gacaca'nın faaliyet sürecidir. Gacaca uygulaması, yargılamaların adillığının sorgulanmasına neden olan iftira, yalancı şahitlik ve bunlar nedeniyle sisteme güvensizliğin artmasıyla sistemin biçimselleşme eğilimine girmesi gibi sorunlara tanıklık etmiştir. Ancak bu sorunlar, Gacaca modelinin Batılı liberal yargı sisteminden farklı olmasından kaynaklanmamış, Gacaca'nın doğası gereği ortaya çıkmamış; otoriter yönetim koşullarının Gacaca pratiği üzerindeki etkileri olarak meydana gelmiştir. Bu durumda, Gacaca uygulamasında ortaya çıkan yetersizliklerin adil yargılamanın uluslararası biçimsel standartlarının doğrudan karşılanmaması temelinde değil, potansiyelinin otoriter yönetim

tarafından baltalanması çerçevesinde açıklanması isabetli olacaktır. Bu kapsamda Gacaca pratiğinin, Batılı liberal yargı modelinin biçimsel standartlarına başvurulması zorunlu olmaksızın Gacaca'nın uzlaşma amacı ve bu amaca yönelmiş bulunan kolektif diyaloga dayalı yargılama mantığına aykırı söz sınırları ile ilişkili biçimde tartışılması mümkün bulunmaktadır.

RPF hakimiyetindeki Hükümetin otoriter pratiği, ahlaki kötülükle karakterize soykırımı sona erdirmenin içerdiği ahlaki doğruluk tekelleştirilerek ve genelleştirilerek haklılaştırılmaya çalışılmaktaydı. Hükümet politikalarından farklı görüşler veya bunlara yönelik eleştiriler, soykırım ithamlarıyla ve sonrasında bölücülük ve soykırım ideolojisi suçları ile meşru siyasal müzakere alanının dışına çıkarılmaktaydı. Farklı görüşlerin soykırımla bağlantılandırılarak veya soykırım tehlikesine atıfla Hükümetin siyasal tutum ve eylemlerinden soyutlanarak bertaraf edilmeye çalışıldığı bir güç ilişkisi kurulmuş bulunmaktaydı. Bu güç ilişkisinin Gacaca yargısı üzerindeki doğrudan etkisi, PRF tarafından işlendiği iddia edilen savaş suçlarının kamusal herhangi bir tartışma alanı gibi, Gacaca yargılamalarından da dışlanması olmuştu. Hutuların fail ve Tutsilerin mağdur olmadıkları şiddet fiilleri de Gacaca yargılamalarına konu olmamaktaydı. Bu dışlamalar, yol açtıkları farklı uygulama ile Gacaca'nın uzlaşma amacının ve tarafsızlığının sorgulanmasına neden olarak karşılıklı güvensizlik doğurmuştu. Oysa soykırım ardından Hutulardaki Tutsilerden gelecek intikam ve yeni bir azınlık yönetimine yönelik yaygın beklenti ile Tutsilerdeki yeni bir soykırımı uğrama korkusu karşısında eşit uygulama, uzlaşma süreci için temel önemde bulunmaktaydı. Uzlaşma için Hutular adil bir yargılama ile demokratik haklarının teyidinde ve toplumun tüm bileşenleri eşit bir şekilde yaşam haklarının ve diğer güvencelerin sağlanmasına, bir başka deyişle eşit yurttaşlığa ihtiyaç duymaktaydı. Demokratik bir model olarak Gacaca sistemi, yurttaşların bu ihtiyacın karşılanacağı yönündeki inançlarını, tarafların kendilerini serbestçe ifade etmeleri ile temellendirmeye yönelmişti. Bu bakımdan benzer koşullarda işlenen suçların faillerine göre Gacaca yargısından dışlanması, bu fiillerin işlenip işlenmediğinin belirlenmesi ve işleyenlerin cezalandırılmasının ötesinde, Gacaca yargısının dayandığı eşit ve serbest söz hakkında temellenecek güvenin ve dolayısıyla uzlaşmaya dayalı demokratikleşme sürecinin baltalanması ile sonuçlanmıştı.

Bu koşullarda, Gacaca'nın, uygulamadaki yetersizliklerine atıfla gözden çıkarılması uygun bulunmamaktadır. Demokratik temellere dayalı bir mekanizma olarak Gacaca, destekleyici bir siyasal ortamda, soykırım geçmişi ve Ruanda'nın ulaşmayı umduğu katılımcı demokrasi arasında bağlantı²⁰³ kurma

²⁰³ Venter, Christine: "Eliminating Fear through Recreating Community in Rwanda: The Role of the Gacaca Courts", Texas Wesleyan Law Review, C. 13, S. 2, 2007, s.581.

potansiyeline sahip bulunmaktaydı. Ancak bu potansiyel, Gacaca'nın tüm geçiş toplumlari için uygun bir araç olmayabileceğini unutturmamalıdır. Bağlama dayalılık, başarılı geçiş süreci adaleti stratejileri için son derece önemli olduğundan,²⁰⁴ uygun stratejilerin belirlenmesinde kitlesel katliam deneyiminin niteliği ve katliam sonrası durum hassasiyetle dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

"Rwanda: ICTR Preparing to Indict First Tutsis", 12.4.2002, <<https://allafrica.com/stories/200204120457.html>>, Erişim Tarihi: 10.3.2022.

<<https://achpr.au.int/en/charter/african-charter-human-and-peoples-rights>>, Erişim Tarihi: 25.10.2022.

<https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CoentryID=145&Lang=EN>, Erişim Tarihi: 25.10.2022.

1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım ve İnsanlığa Karşı Suçların Faillerinin Kovuşturulması ve Yargılanması ile Yetkilendirilen Gacaca Mahkemelerinin Örgütlenmesi, Yetkisi ve İşleyişini Düzenleyen 16/2004 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=52f22c704>>, Erişim Tarihi: 12.5.2022.

1 Ekim 1990 ve 31 Aralık 1994 Arasında İşlenen Soykırım veya İnsanlığa Karşı Suç Teşkil Eden Fiillerin Kovuşturulmalarını Düzenleyen ve Gacaca Yargısını Kuran 26.01.2001 Tarih ve 40/2000 Sayılı Organik Yasa, <<https://www.legal-tools.org/doc/Obdf0f/pdf>>, Erişim Tarihi: 12.5.2022.

13/2008 Sayılı 19/05/2008 Tarihli Organik Yasa, <<https://gazettes.africa/gazettes/rw-government-gazette-dated-2008-06-01-no-11>>, Erişim Tarihi: 10.6.2022.

Ball, Howard: Prosecuting War Crimes and Genocide: The Twentieth Century Experience, University Press of Kansas, 1999.

Bauman, Zygmunt: Modernite ve Holocaust, çev. Süha Sertabiboğlu, Versus Kitap, İstanbul, 2007.

Bensaïd, Daniel: "Daimi Skandal", Eric Hazan (Ed.), Demokrasi Ne Alemde?, çev. Savaş Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s.24-50.

Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri: Letter Dated 9 December 1994 from the Secretary-General Addressed to the President of the Security Council,

²⁰⁴ Wierzyńska: s.1967, 206.dipnot.

9.12.1994, <<https://digitallibrary.un.org/record/198146#record-files-collapse-header>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi: “Concluding observations of the Human Rights Committee: Rwanda”, CCPR/C/RWA/CO/3, 7.5.2009, <<https://www.refworld.org/docid/4a891ec50.html>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Braithwaite, John: “Restorative Justice: Assessing Optimistic and Pessimistic Accounts”, Crime and Justice, C. 25, 1999, s.1-127.

Braithwaite, John: Crime, Shame and Reintegration, Cambridge University Press, New York, 1989.

Brehm, Hollie Nyseth/Uggen, Christopher/Gasanabo, Jean-Damascène: “Genocide, Justice, and Rwanda’s Gacaca Courts”, Journal of Contemporary Criminal Justice, C. 30, S. 3, 2014, s.333-352.

Chakravarty, Anurdha: “Gacaca Courts in Rwanda: Explaining Divisions within the Human Rights Community”, Yale Journal of International Affairs, C. 1, S. 2, 2006, s.132-145.

Chakravarty, Anurdha: Investing in Authoritarian Rule – Punishment and Patronage in Rwanda’s Gacaca Courts for Genocide Crimes, Cambridge University Press, New York, 2016.

Clark, Phil: “The Gacaca Courts and Abbreviated Criminal Procedure for Genocide Crimes in Rwanda”, Morten Bergsmo (Ed.), Abbreviated Criminal Procedures for Core International Crimes, Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2017, s.189-208.

Clark, Phil: The Gacaca Courts, Post-genocide Justice and Reconciliation in Rwanda – Justice without Lawyers, Cambridge University Press, New York, 2010.

Cobban, Helena: “The Legacies of Collective Violence: The Rwandan Genocide and the Limits of the Law”, Boston Review, C. 27, 1.4.2002, <<https://bostonreview.net/articles/helena-cobban-legacies-collective-violence/>>, Erişim Tarihi: 8.5.2022.

Daly, Erin: “Between Punitive and Reconstructive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda”, New York University Journal of International Law and Politics, C. 34, S. 2, 2002, s.355-396.

Dauge-Roth, Alexandre: “Testimonial Encounter-Esther Mujawayo’s Dialogic Art of Witnessing”, French Cultural Studies, C. 20, S.2, 2009, s.165-180.

Des Forges, Alison/Longman, Timothy: “Legal Responses to Genocide in Rwanda”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), My Neighbor, My Enemy –

Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity, Cambridge University Press, New York, 2004, s.49-68.

Doughty, Kristin: "Law and the Architecture of Social Repair: Gacaca Days in Post-genocide Rwanda", The Journal of the Royal Anthropological Institute, C. 21, S. 2, 2015, s.419-437.

Drumbl, Mark A.: "Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to *Civis* in Rwanda", New York University Law Review, C. 75, S. 5, 2000, s.1221-1326.

Drumbl, Mark A.: "Rule of Law Amid Lawlessness: Counseling the Accused in Rwanda's Domestic Genocide Trials", Columbia Human Rights Law Review, C. 29, S. 3, 1998, s.545-640.

Du Toit, Fanie: Reconciliation and Transitional Justice: The Case of Rwanda's *Gacaca* Courts, Institute for Justice and Reconciliation, Cape Town, 2011.

Fierens, Jacques: "Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality", Journal of International Criminal Justice, C. 3, S. 4, 2005, s.896-919.

Fletcher, Laurel E./Weinstein Harvey M.: "Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation", Human Rights Quarterly, C. 24, S. 3, 2002, s.573-639.

Haile, Dadimos: "Rwanda's Experiment in People's Courts (gacaca) and the Tragedy of Unexamined Humanitarianism: A Normative/Ethical Perspective", Discussion Paper, Institute of Development Policy and Management, Antwerpen, 2008.

Halpern, Jodi/Weinstein, Harvey M.: "Empathy and Rehumanization after Mass Violence", Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity, Cambridge University Press, New York, 2004, s.303-322.

Hintjens, Helen: "Post-genocide Identity Politics in Rwanda", Ethnicities, C. 8, S. 1, 2008, s.5-41.

Ingelaere, Bert: "Does the Truth Pass across the Fire without Burning?' Locating the Short Circuit in Rwanda's Gacaca Courts", The Journal of Modern African Studies", C. 47, S. 4, 2009, s.507-528.

İnsan Hakları İzleme Örgütü: "Law and Reality: Progress in Judicial Reform in Rwanda", <<https://www.hrw.org/report/2008/07/25/law-and-reality/progress-judicial-reform-rwanda>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

İnsan Hakları İzleme Örgütü: "Rwanda: Events of 2021", <<https://www.hrw.org/world-report/2022/country-chapters/rwanda>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

İnsan Hakları İzleme Örgütü: “US: Revival of Guantanamo Military Commissions a Blow to Justice”, 15.5.2009, <<https://www.hrw.org/news/2009/05/15/us-revival-guantanamo-military-commissions-blow-justice>>, Erişim Tarihi: 18.3.2022.

Jansen, Yakaré-Oulé (Nani): “Denying Genocide or Denying Free Speech? A Case Study of the Application of Rwanda’s Genocide Denial Laws”, *Northwestern Journal of International Human Rights*, C. 12, S. 2, 2014, s.191-213.

Johnstone, Gerry/Van Ness, Daniel W.: “The Meaning of Restorative Justice”, Gerry Johnstone, Daniel W. Van Ness (Ed.), *Handbook of Restorative Justice*, Willan Publishing, Oregon, 2007, s.5-23.

Johnstone, Gerry: *Restorative Justice - Ideas, Values, Debates*, Willan Publishing, Oregon, 2002.

Karekezi, Urusaro/Nshimiyimana, Alphonse/Mutamba, Beth: “Localizing Justice: Gacaca Courts in Post-genocide Rwanda”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.69-84.

Letwin, Shirley Robin: “The Morality of Democracy and the Rule of Law”, G. Brennan, L. E. Lomasky (Ed.), *Politics and Process – New Essays in Democratic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s.221-234.

Levinas, Emmanuel: “Peace and Proximity”, Adriaan T. Peperzak, Simon Critchley, Robert Bernasconi (Ed.), *Emmanuel Levinas - Basic Philosophical Writings*, Indiana University Press, Bloomington, 1996, s.161-169.

Longman, Timothy/Rutagengwa, Théoneste: “Memory, Identity, and Community in Rwanda”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), *My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge University Press, New York, 2004, s.162-182.

Longman, Timothy: “Justice at the Grassroots? Gacaca Trials in Rwanda”, Naomi Roht-Arriaza, Javier Mariezcurrena (Ed.), *Transitional Justice in the Twenty-First Century - Beyond Truth versus Justice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.206-228.

Mamdani, Mahmood: “When Does a Settler Become a Native? Reflections of the Colonial Roots of Citizenship in Equatorial and South Africa”, 2002, <<http://citizenshiprightsafrika.org/wp-content/uploads/1998/05/mamdani-1998-inaugural-lecture.pdf>>, Erişim Tarihi: 18.5.2022.

Martin, Dianne L.: “Retribution Revisited: A Reconsideration of Feminist Criminal Law Reform Strategies”, *Osgoode Hall Law Journal*, C. 36, S. 1, 1998, s.151-188.

McVeigh, Karen: “Spate of Killings Obstructs Rwanda's Quest for Justice”, 3.12.2006,
<<https://www.theguardian.com/world/2006/dec/03/rwanda.karenmcveigh>>,
Erişim Tarihi: 18.5.2022.

Mendez, Juan E.: “Accountability for Past Abuses”, *Human Rights Quarterly*, C. 19, S. 2, 1997, s.255-282.

Meyerstein, Ariel: “Between Law and Culture: Rwanda’s *Gacaca* and Postcolonial Legality”, *Law & Social Inquiry*, C. 32 S. 2, 2007, s.467-508.

Molenaar, Arthur: *Gacaca: Grassroots Justice after Genocide-The Key to Reconciliation in Rwanda?*, African Studies Centre, Leiden, 2005.

Özdemir, Omca: “Geçiş Adaletinde Sosyo-Hukuksal Bir Yargı Mekanizması Olarak Gacaca Yargısının Kuruluşu”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 3, 2022, s.619-674.

Özdemir, Omca: *Demokrasi ve Hukuk Devleti İlişkinin Liberal Kavranışı – Siyasete Karşı Hukuk*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, 2018.

Peskin, Victor: *International Justice in Rwanda and the Balkans - Virtual Trials and the Struggle for State Cooperation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Raper, Jessica: “The Gacaca Experiment: Rwanda's Restorative Dispute Resolution Response to the 1994 Genocide”, *Pepperdine Dispute Resolution Law Review*, C. 5, S. 1, 2004, s.1-56.

Rettig, Max: “Gacaca: Truth, Justice, and Reconciliation in Postconflict Rwanda?”, *African Studies Review*, C. 51, S. 3, 2008, s.25-50.

Reyntjens, Filip: “Rwanda, Ten Years on: From Genocide to Dictatorship”, *African Affairs*, C. 103, S. 411, 2004, s.177-210.

Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi (basın açıklaması): “Prosecutor Outlines Future Plans”, 13.12.2000,
<<https://unictr.irmct.org/en/news/prosecutor-outlines-future-plans>>, Erişim Tarihi: 10.3.2022.

Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü,
<https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr_EF.pdf>, Erişim Tarihi: 18.8.2022.

Sancar, Mithat: Geçmişle Hesaplaşma – Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Sarkin, Jeremy: “The Tension between Justice and Reconciliation in Rwanda: Politics, Human Rights, Due Process and the Role of the Gacaca Courts in Dealing with the Genocide”, *Journal of African Law*, C. 45, S. 2, 2001, s.143-172.

Schabas, William A.: “Genocide Trials and *Gacaca* Courts”, *Journal of International Criminal Justice*, C. 3, S. 4, 2005, s.879-895.

Schabas, William A.: “Justice, Democracy, and Impunity in Post-genocide Rwanda: Searching for Solutions to Impossible Problems”, *Criminal Law Forum*, C. 7, S. 3, 1996, s.523-560.

Sémelin, Jacques: Arındırma ve Yok Etme – Katliam ve Soykırımın Siyasi Kullanımları, çev. Melike Işık Durmaz, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Sullo, Pietro: *Beyond Genocide: Transitional Justice and Gacaca Courts in Rwanda*, Asser Press, The Hague, 2018.

Teitel, Ruti: “Transitional Justice Genealogy”, *Harvard Human Rights Journal*, C.16, 2003, s.69-94.

Thomson, Susan/Nagy, Rosemary: “Law, Power and Justice: What Legalism Fails to Address in the Functioning of Rwanda’s *Gacaca* Courts”, *The International Journal of Transitional Justice*, C. 5, S. 1, 2010, s.11-30.

Thomson, Susan: “The Darker Side of Transitional Justice: The Power Dynamics Behind Rwanda’s *Gacaca* Courts”, *Journal of the International African Institute*, C. 81, S. 3, 2011, s.373-390.

Tiemessen, Alana Erin: “After Arusha: Gacaca Justice in Post-genocide Rwanda”, *African Studies Quarterly*, C. 8, S. 1, 2004, s.57-76.

Tully, L. Danielle: “Human Rights Compliance and the Gacaca Jurisdictions in Rwanda”, *Boston College International and Comparative Law Review*, C. 26, S. 2, 2003, s.385-414.

Uluslararası Af Örgütü: “Rwanda: The troubled Course of Justice”, 25.4.2000, Index Number: AFR 47/010/2000, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/010/2000/en/>>, Erişim Tarihi: 14.3.2022.

Uluslararası Af Örgütü: “Gacaca: A Question of Justice”, 17.12.2002, Index Number: AFR 47/007/2002, <<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/007/2002/en/>>, Erişim Tarihi: 12.3.2022.

Uluslararası Af Örgütü: “Rwanda 2021”,
<<https://www.amnesty.org/en/location/africa/east-africa-the-horn-and-great-lakes/rwanda/report-rwanda/>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Uluslararası Af Örgütü: “Rwanda: Human rights organisation forced to close down”, <<https://reliefweb.int/report/rwanda/rwanda-human-rights-organisation-forced-close-down#:~:text=Last%20Friday%2C%20the%20leading%20Rwandese,not%20found%20before%20March%202005>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Uluslararası Af Örgütü: Safer to Stay Silent - The Chilling Effect of Rwanda’s Laws on ‘Genocide İdeology’ and ‘Sectarianism’, 31.8.2010, Index Number: AFR 47/005/2010,
<<https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/005/2010/en/>>, Erişim Tarihi: 24.10.2022.

Uvin, Peter: “Prejudice, Crisis, and Genocide in Rwanda”, African Studies Review, C. 40, S. 2, 1997, s.91-115.

Uvin, Peter: “The Gacaca Tribunals in Rwanda”, Reconciliation After Violent Conflict - A Handbook, ed. David Bloomfield, Teresa Barnes and Luc Huyse, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2003, s.116-121.

Venter, Christine: “Eliminating Fear through Recreating Community in Rwanda: The Role of the Gacaca Courts”, Texas Wesleyan Law Review, C. 13, S. 2, 2007, s.577-598.

Weinstein, Harvey M./Stover, Eric: “Introduction: Conflict, Justice and Reclamation”, Eric Stover, Harvey M. Weinstein (Ed.), My Neighbor, My Enemy – Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity, Cambridge University Press, New York, 2004, s.1-26.

Wierzynska, Aneta: “Consolidating Democracy through Transitional Justice: Rwanda’s Gacaca Courts”, New York University Law Review, C. 79, S. 5, 2004, s.1934-1969.

İNSAN HAKLARI İHLALLERİ VE SOYKIRIM İDDİALARI BAĞLAMINDA RUSYA-UKRAYNA SAVAŞINDA KORUMA SORUMLULUĞU İLKESİNİN UYGULANABİLİRLİĞİ

Araştırma Makalesi

Dr. Adem ÖZER*
Rüştü KAYA **

ÖZET

Rusya'nın 2022 yılı Şubat ayında Ukrayna'ya karşı başlattığı askeri operasyonun temel amacı başta Donbas halkı olmak üzere bu ülkede yaşayan Rus azınlığı Kiev yönetiminin sekiz yıldır süregelen baskı, aşağılama, çeşitli insan hakları ihlalleri ve soykırımdan korumak olarak ilan edildi. Başka bir ülkedeki bir topluluğu soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ya da insanlığa karşı suçlardan herhangi birine karşı koruma iddiası taşıyan bir askeri operasyon, uluslararası hukuk bakımından en çok koruma sorumluluğu ilkesi bağlamında ele alınmaya uygundur. Bu makalede de Rusya'nın Ukrayna'daki savaşının hukukiliği koruma sorumluluğu ilkesi etrafında tartışılmakta ve bu kapsamda, Ukrayna'da 2014 yılından bugüne yaşananların ve bu ülkedeki Rus azınlığa yönelik politikaların Rusya'nın askeri müdahalesini meşrulaştıracak ölçüde ağır insan hakları ihlalleri içerip içermediği ve hatta Rusya'nın iddia ettiği gibi bir soykırım olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorgulanmaktadır. Makalede koruma sorumluluğu ilkesinin muhtevasının, Ukrayna'da son sekiz yılda yaşananların ve

* Araştırma Görevlisi Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Uluslararası İlişkiler ABD

ORCID ID: 0000-0002-6443-1032, **e-posta:** adem.ozer@hbv.edu.tr

** Araştırma Görevlisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Uluslararası İlişkiler ABD

ORCID ID: 0000-0001-9247-9300, **e-posta:** rustu.kaya@hbv.edu.tr

Makalenin Geliş Tarihi: 12.10.2022

Makalenin Yayımlanmasının Uygun Bulunduğu Tarih: 06.12.2022

Rusya'nın iddialarının incelenmesi sonucunda, 1948 tarihli Soykırım Sözleşmesi'nin hükümlerinden de hareketle Ukrayna'da Rus azınlığa yönelik sistematik bir soykırımdan bahsedilemeyeceği ve dolayısıyla Rusya'nın Ukrayna'daki askeri operasyonunun koruma sorumluluğu ilkesi bağlamında meşrulaştırılamayacağı sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Rusya, Ukrayna, Koruma Sorumluluğu, İnsan Hakları, Soykırım*

THE APPLICABILITY OF RESPONSIBILITY TO PROTECT IN THE RUSSIA – UKRAINE WAR WITHIN THE CONTEXT OF ALLEGATIONS OF HUMAN RIGHTS VIOLATIONS AND GENOCIDE

ABSTRACT

The main aim of Russia's military operation against Ukraine in February 2022 was declared as protecting the Donbas people and the Russian minority living in this country from the eight years of oppression, humiliation, various human rights violations and genocide by the Kyiv administration. A military operation pretending to protect a community in another country from any of the cases such as genocide, war crimes, ethnic cleansing, or crimes against humanity is suited at best to be assessed within the context of the principle of responsibility to protect in terms of international law. In this article, compliance with the international law of Russia's war in Ukraine is discussed within the framework of responsibility to protect, and in this context, it is questioned whether the events in Ukraine since 2014 and the policies towards the Russian minority in this country contain serious human rights violations to legitimize Russia's military intervention, and whether these developments can be defined as a genocide as claimed by Russia. After examining the content of the principle of responsibility to protect and Russia's allegations with regard to the events in Ukraine in the last eight years, and by considering the provisions of the 1948 Genocide Convention, the article concluded that it is impossible to speak of a systematic genocide against the Russian minority in Ukraine, and therefore, the military operation of Russia in Ukraine cannot be legitimized in the context of the principle of responsibility to protect.

Keywords: *Russia, Ukraine, Responsibility to Protect, Human Rights, Genocide*

GİRİŞ

2013 yılının Kasım ayında Ukraynalılar Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç'in AB ile Ortaklık Anlaşması'nı askıya alma kararını protesto etmek için sokaklara çıktığında bu gösterilerin yıllar sonra gerçekleşecek, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin en büyük konvansiyonel savaşına zemin hazırlayacağını pek az insan öngörebilirdi. Yanukoviç'in AB entegrasyonunu rafa kaldıran ve Rusya liderliğindeki Avrasya Ekonomi Birliği ile daha yakın ilişkiler kurulacağı beklentisine yol açan bu kararı, ülkede yıllardır süregelen ekonomik sıkıntılar ve yolsuzluklarla da birleşince Meydan protestoları olarak anılan bu gösterilere katılım gün geçtikçe arttı ve Şubat 2014'te Yanukoviç ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Bu durum Yanukoviç iktidarına desteğin fazla olduğu ve Rus azınlığın daha yoğun yaşadığı güney ve doğu vilayetlerinde rahatsızlık yarattı ve hem tarihsel ve kültürel sebeplerden, hem de Rusya ile ekonomik entegrasyondan uzaklaşılmasının bu bölgelerdeki iktisadi elitin çıkarlarıyla uyuşmamasından dolayı söz konusu vilayetlerde Rusya'nın da teşviki ve desteği ile Meydan karşıtı protestolar başladı. Çoğu yerde Meydan karşıtı ve Meydan taraftarı göstericilerin sokak çatışmalarına dönüşen bu olaylar Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde Rusya'nın askeri müdahalesi ile de birleşince Kırım'ın yasadışı bağımsızlığı ve Rusya'ya ilhakıyla sonuçlandı.

Diğer güneydoğu vilayetlerde ise gösteriler hem Meydan taraftarlarının sokaktaki mukavemeti hem de yerel idarecilerin ve güvenlik güçlerinin dirayetli duruşu sayesinde bastırıldı. Fakat Donbas bölgesi olarak anılan Donetsk ve Luhansk vilayetlerinde göstericiler sınırın diğer tarafındaki Rusya'dan gelen destek sayesinde hükümet binalarını ele geçirerek bu bölgelerde '*Donetsk halk cumhuriyeti (DHC)*' ve '*Luhansk halk cumhuriyeti (LHC)*' adı altında kendi *de facto* idarelerini kurmakta muvaffak oldular. Meydan olaylarından sonra kurulan yeni Kiev hükümetinin Donbas'taki ayrılıkçı güçlere kaybedilen yerleri geri almak için başlattığı terör operasyonu ile ayrılıkçılar ilk etapta ciddi darbe alsalar da Rusya'nın askeri desteği sayesinde Donetsk ve Luhansk topraklarının yaklaşık üçte ikisini ellerinde tutmayı başardılar. Soruna siyasi çözüm arayışları çerçevesinde Rusya, Fransa ve Almanya'nın girişimleri sonucu imzalanan Minsk Antlaşmaları ise tarafların Antlaşma hükümlerine dair yorum farklılıklarından dolayı bir türlü hayata geçirilemedi ve Antlaşma sonrası her ne kadar bölgede kapsamlı bir askeri çatışma yaşanmasa da temas hattında yaşanan yoğun ateşkes ihlalleri gölgesinde sorun çözümsüz kaldı. Ukrayna hem Rusya ile yaşanan anlaşmazlık, hem de iç kamuoyunun baskısından dolayı Minsk Antlaşmalarının uygulanması yönünde adım atamazken ülkenin NATO üyeliğinin daha fazla dillendirildiği ve NATO ülkelerinin Ukrayna'ya silah satışlarının ve askeri yardımlarının ivme kazandığı bir süreç yaşandı. Bu gelişmeler bir yandan Rusya tarafında Ukrayna'nın Donbas sorununun askeri

çözümüne yönelik hazırlık yaptığı yönünde endişe yaratırken, diğer taraftan da Kiev hükümetlerinin Rusça'ya, ülkedeki Rus azınlığı ve ülkenin Sovyet geçmişi ni hedef alan komünizmden arınma, dil ve eğitim yasalarını uygulamaya koyduğu bir ortamda Rusya hem askeri hem de sosyo-kültürel açıdan Ukrayna'daki Rusya karşıtı gidişatı durdurmak adına Ukrayna'ya savaş açtı.

24 Şubat sabahı Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin Ukrayna'ya karşı başlattıkları askeri operasyonu ilan ederken operasyonun amacının Ukrayna yönetimi tarafından sekiz yıldır yürütülen aşağılanma ve soykırım ile karşı karşıya olan ve içlerinde Rusya vatandaşlarının da olduğu Donbas halkını korumak olduğunu ifade etti.¹ Rusya, Donbas'taki ayrılıkçı güçlerle Ukrayna ordusu arasındaki çatışmaları, güneydoğu vilayetlerindeki Meydan karşıtı protestolar sırasında yaşanan sokak olaylarını ve Meydan sonrası dönemde neo-Nazi grupların ve radikal milliyetçi fikirlerin etkisinde hareket ettiğini iddia ettiği Kiev hükümetlerinin dekomünizasyon, dil ve eğitim yasaları ile giriştiği Rusya ve Rusça karşıtı kampanyayı sekiz yıldır süregelen bir baskı, aşağılama ve soykırım süreci olarak tanımladı. Rusya'nın Ukrayna'ya karşı başlattığı savaşın temel amaçlarından biri de bu ülkedeki Rusları ve Rus vatandaşlarını² bu soykırımdan kurtarmaktır.³ Her ne kadar Rus devlet adamlarının savaşa dair hukuki söylemlerinde koruma sorumluluğu ilkesine doğrudan atıf yapılmamış olsa da Rusya'nın Donbas halkını ağır insan hakları ihlallerinden ve hatta soykırımdan korumak adına bu savaşı başlattığı yönündeki ifadeleri en çok uluslararası hukukun gelişim aşamasında olan koruma sorumluluğu ilkesi kapsamında değerlendirilmeye uygundur. Bu yüzden bu makalede, Rusya'nın söz konusu söylemi koruma sorumluluğu ilkesi etrafında incelenecektir. Bu kapsamda, ilk olarak koruma sorumluluğu ilkesinin uluslararası hukukta ortaya çıkışı ve gelişimi ele alınacak, ardından Ukrayna'da 2014 yılından savaşın başladığı Şubat 2022'ye kadar bugüne yaşananların

¹ Putin, Vladimir: "Address by the President of the Russian Federation" 24.02.2022, (<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>, Erişim: 30.08.2022).

² Putin 2019 yılında ayrılıkçıların kontrolündeki Donbas sakinlerinin Rus pasaportu almalarını kolaylaştıran bir kararname imzalamış ve bu çerçevede 2022 yılı Şubat ayı itibarıyla 720 bin Donbaslı Rus vatandaşı yapılmıştır. "Bolee 720 tysiach zhitelei Donbassa poluchili rossiiskie pasporta", Ria Novosti, 27.01.2022, (<https://ria.ru/20220127/donbass-1769781282.html>, Erişim: 30.08.2022).

³ "O brifinge Komissii General'nogo sovetu partii "Edinaia Rossiia" po mezhdunarodnomu sotrudnichestvu i podderzhke sootchestvennikov zarubezhom, posviashchennom situatsii vokrug ukrainskogo krizisa", Ministerstvo inostrannih del Rossiiskoi Federatsii, (https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1804537/, Erişim: 30.08.2022); Putin, Vladimir: "Victory Parade on Red Square"; Vladimir Putin, "Address by the President of the Russian Federation" 21.02.2022, (<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>, Erişim: 30.08.2022).

koruma sorumluluğu ilkesi bağlamında, bu ülkedeki Ruslar ve Donbas halkını korumak adına bir askeri müdahaleyi gerektirecek ölçüde insan hakları ihlallerini içerip içermediği ve hatta Rusya'nın iddia ettiği gibi bir soykırım olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı tartışılacaktır.

1. KORUMA SORUMLULUĞUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE TEDRİCİ GELİŞİMİ

İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkarmış olduğu büyük tahribat devletleri dünyanın bir daha asla böylesine korkunç bir çatışmaya dönüşmemesini sağlamanın yollarını aramaya sevk etmiştir. Bu minvalde uluslararası toplumun⁴ yaygın desteği ile çatışmaları tam ölçekli bir savaşa girmeden etkisiz hale getirmek için BM kurulmuştur. Bu yeni dünya düzeninin temelinde “devletlerin egemen eşitliği” prensibi ile hiçbir devletin bir başkasının “iç işlerine karışma yasağı” yatmaktadır. Nitekim bu hususiyet BM Sözleşmesi Madde 2(1) ve 2(7)'de somutlaştırılmıştır⁵ ancak BM Güvenlik Konseyi'nin Bölüm VII kapsamında sahip olduğu haklar bu düzenlemeden azadedir.⁶ Ancak devletlerin egemenlik ilkesine atfettiği kutsiyet insan haklarının uluslararasılaşması ve uluslararası insan hakları hukukunun gelişmesinin yanı sıra insani koruma amaçlı yapılan müdahalelerle aşınmıştır.⁷ Bu durumun belirmesinde dört neden

⁴ Koruma sorumluluğunda ikincil sorumluluğu üstlenen uluslararası toplum (*international community*) devletler topluluğuna karşılık geldiği, bireyleri ve diğer oluşumları içerisine almadığı görülmektedir. Müdahale ve Devlet Egemenliği Uluslararası Komisyonu (ICISS) raporunda “*international community of states*” ifadesinin de kullanılması uluslararası toplumun süjesinin devletler olduğuna işaret etmektedir. International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), “The Responsibility to Protect Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty”, International Development Research Centre (IDRC), Ottawa, 2001, s. 74, prg. 8.28; s. 75, prg. 8.31; s. 52, prg. 6. 27.

⁵ 1648 Vesfalyan tipi egemenlik düzeni, BM Sözleşmesi Madde 2(1) ve 2(7) aracılığıyla uluslararası sisteme daha da yerleşmiştir. Bu bağlamda egemenlik ilkesi, dış müdahaleden muafiyet sağlarken, aynı zamanda diğer devletlerin içişlerine karışmama yükümlülüğünü de yüklemiştir. Egemenlik böylece dış yaptırım ve denetimden muaf tutulmuştur. Abomo, Paul Tang: R2P and the US Intervention in Libya, Palgrave Macmillan, Cham, 2019, s. 8.

⁶ Arsava, A. Fusun: “Egemenlik ve Koruma Sorumluluğu”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Volume XV, Number 1 (2011), s. 104.

⁷ Uluslararası Adalet Divanı'nın Nikaragua Davasında “iç işlerine müdahale etmeme ilkesinin sıklıkla ihlal edilmesine rağmen halen teamül hukukun bir parçası olduğunu belirtmesi” bir hukuk kuralının ihlal ediliyor olması o hukuk kuralının artık hukukiliğini yitirdiğine işaret etmediği çıkarımına olanak tanımaktadır. Bkz. Case Concerning Military and Paramilitary Activities In and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America); International Court of Justice (ICJ), 27 June 1986, s. 96, prg. 202.

etkili olmuştur.⁸ Birincisi uluslararası ilişkilerde çok sayıda yeni devlet dışı aktörlerin ortaya çıkmasıdır. Bilhassa küresel meseleleri ajandasına alan uluslararası nitelikte sivil toplum kuruluşlarının, küresel çapta erişime sahip medya ve akademik kuruluşların ve ulusal ve uluslararası düzeyde terör örgütlerinin ortaya çıkması insani koruma amaçlı yapılan müdahale tartışmalarının uluslararası kamuoyu önünde yürütülmesini zorunlu kılmıştır. İkincisi insani koruma amaçlı müdahale yalnızca yeni aktörler bağlamında değil, aynı zamanda yeni bir dizi konu bağlamında gerçekleşmektedir. Soğuk savaş döneminde belirgin güvenlik olgusu siyasi hak ve diğer siyasi hedeflere yönelik iken Soğuk Savaş sonrası demokratikleşme, insan hakları ve iyi yönetişime bir geçiş olmuştur. Üçüncüsü insan haklarının korunması için yeni ve daha güçlü normatif düzenin ve mekanizmalarının geliştirilmesidir. İnsan hakları, ulusal hukukun bir parçası olmanın ötesinde uluslararası hukukun ana akım bir parçası haline gelmiştir. Dördüncüsü ise insanları koruma amaçlı müdahale konusundaki mevcut tartışmanın kritik derecede önemli bir bağlamsal boyutunu ise Soğuk Savaş'ın sona ermesinden kaynaklanan ortak eylem için yeni fırsat ve kapasite oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle küreselleşme ve artan karşılıklı bağımlılık devletleri başta insan hakları olmak üzere muhtelif alanlarda hem teşvik etmekte hem de söz konusu ihlalleri önleyici bir misyona büründürmektedir.

İnsani koruma amaçlı yapılan müdahaleler hem harekete geçildiğinde hem de uluslararası toplum korkunç insani krizlere karşı pasif seyirci olarak kaldığında uluslararası politikada tartışmalı bir konu olarak belirmiştir. 1992-1993'te Somali'de BM Barışı Koruma Misyonu kötü yönetim ve askeri güce aşırı güvenme nedeniyle başarısız olmuş; 1994'te Ruanda'da meydana gelen soykırıma uluslararası toplum kayıtsız kalmış ve 1995'te BM ve diğer devletler Bosna'nın Srebrenitsa kentindeki BM'nin oluşturduğu güvenli bölgelerde binlerce sivilin katledilmesini önleyememiştir.⁹ Öte yandan NATO'nun BM Güvenlik Konseyi'nin herhangi bir kararı olmaksızın Kosova'ya müdahale etmesi var olan tartışmaları çok boyutlu hale getirmiştir.¹⁰ 1999 yılı BM Genel

⁸ International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), prg. 1.13, 1. 16, 1.25, 1.30.

⁹ Braathen, Torgeir P.: "The Responsibility to Protect and the Importance of International Consensus", E-International Relations, (2015), s. 3-4.

¹⁰ NATO'nun 1999'da Kosova'ya müdahale etme konusundaki tek taraflı kararı üzerine, insani müdahalenin esası konusunda yoğun tartışmalar söz konusu olmuştur. Tartışmada iki düşünce ekolü olmuştur. Michael Ignatieff'in başını çektiği Kosova'nın "*haklı müdahale için katı kriterleri karşıladığını*" savunurken, Noam Chomsky de NATO'nun eylemlerini "*geçmişte olduğu gibi güç ve fayda maksimizasyonunun arttırılması rehberliğinde*" olduğu gerekçesiyle kınamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gilligan, Emma: "Redefining Humanitarian

Kurulu'nun açılış toplantısında “gelecek yüzyılda insani güvenlik ve müdahale olasılıkları” üzerine konuşma yapan BM Genel Sekreteri Kofi Annan “BM Sözleşmesi'nin temel ilkelerini korumak ve insanlığın ortak bir şekilde savunulabilmesi için bir paydada buluşulmasına ilişkin gerekliliği” önemle vurgulamıştır.¹¹ 2000 yılında kabul edilen BM Milenyum Raporunda ise Kofi Annan “şayet insani müdahale gerçekten de egemenliğe kabul edilemez bir saldırıysa Ruanda'ya, Srebrenitsa'ya olduğu gibi ortak insanlığımızın her ilkesini ihlal eden ağır ve sistematik insan hakları ihlallerine nasıl tepki vermeliyiz?¹² diyerek dünya liderlerine meydan okumuştur. Kofi Annan'ın meydan okumasına yanıt dönemin Kanada Başbakanı Jean Chretien tarafından gelmiş ve Eylül 2000'de Gareth Evans ve Mohamed Sahnoun'un eş başkanlığında Uluslararası Müdahale ve Devlet Egemenliği Komisyonu (*Commission on Intervention and State Sovereignty*) kurulmuş ve Aralık 2001'de Komisyon tarafından 'Koruma Sorumluluğu' adlı rapor tamamlanmıştır.

1.1. Müdahale ve Devlet Egemenliği Uluslararası Komisyonu Raporu (ICISS): Koruma Sorumluluğu

Komisyonun raporu, devletlerin ve uluslararası toplumun risk altındaki toplulukları “koruma sorumluluğu” olduğu fikrine dayanmaktadır. Koruma sorumluluğu kavramı, Francis Deng'in 'sorumluluk olarak devlet egemenliği (*sovereignty as responsibility*)' fikrinden mülhem egemenliğin sadece dış müdahalelere karşı koruma olmadığı fikrini teyit etmektedir.¹³ Diğer bir ifadeyle sorumluluk olarak egemenlik kontrolden ziyade sorumluluğun egemenliğin özü olarak görülmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁴ Nitekim Komisyonun da bu bağlamda tüm egemen devletlerin kendi vatandaşlarını korumakla yükümlü olduğu fikri, devlet egemenliğinin ne olduğu ve egemenliğin ne gibi haklar, ayrıcalıklar ve sorumluluklarla birlikte geldiği konusundaki yorumuna dayanmaktadır. Netice itibariyle Komisyonun

Intervention: The Historical Challenge of R2P”, *Journal of Human Rights*, Volume 12, Number 1 (2013), s. 22.

¹¹ UNSG/SM/7136 (20 September 1999).

¹² Annan, Kofi: “We, the Peoples”: The role of the United Nations in the 21st Century”, Millennium report of the Secretary-General of the United Nations, 2000.

¹³ Sorumluluk olarak devlet egemenliği fikrinin özü “uluslararası toplumun rolü, ihtiyacı olanlara tamamlayıcı koruma ve yardım sağlamak ve hükümetleri ulusal sorumluluklarını yerine getirirken sorumlu tutmaktadır. Deng, Francis: “From ‘Sovereignty as Responsibility’ to the ‘Responsibility to Protect’”, *Global Responsibility to Protect*, Volume 2, Number 4 (2010), s. 354-355.

¹⁴ Orford, Anne: *International Authority and The Responsibility to Protect*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 13.

hazırlamış olduğu raporda devlet egemenliği ikili bir sorumluluk gerektirmektedir: Halkın korunmasına ilişkin birincil sorumluluk devletin kendisine aittir. Ancak bir topluluk iç savaş, isyan, baskı veya devletin başarısızlığı sonucunda ciddi zarar görüyorsa ve söz konusu devlet bunları önlemekte isteksiz ya da acizse uluslararası toplumun koruma sorumluluğu devreye girmektedir.¹⁵

Uluslararası devletler topluluğu için yol gösterici bir ilke olarak beliren koruma sorumluluğunun temelleri i) egemenlik kavramının doğasında bulunan yükümlülüklerden, ii) devletlerin, bölgesel örgütlerin ve BM Güvenlik Konseyi'nin gelişen uygulamalarından, iii) uluslararası sözleşmeler ve antlaşmalar, uluslararası insancıl hukuk ve ulusal hukuk kapsamındaki özel yasal yükümlülüklerden ve iv) BM Sözleşmesi Madde 24 uyarınca uluslararası barış ve güvenliğin korunması için BM Güvenlik Konseyi'nin sorumluluğundan kaynaklanmaktadır.¹⁶

Koruma sorumluluğu önleme sorumluluğu (*responsibility to prevent*), reaksiyon sorumluluğu (*responsibility to react*) ve yeniden inşa etme sorumluluğu (*responsibility to rebuild*) gibi üç temel bileşenden oluşmaktadır. Önleme sorumluluğu insanları riske atan iç savaşların ya da diğer insan temelli krizlerin hem kökenini hem de doğrudan nedenlerini ele alma olarak ortaya çıkmaktadır. Önleme sorumluluğu kapsamında yürütülen çabaların temel noktası müdahale gereksinimini azaltmak hatta tamamen ortadan kaldırmaktır. Koruma sorumluluğu her şeyden önce insani korumaya yönelik zorunlu ihtiyaç durumlarında *reaksiyon sorumluluğunu* ima etmektedir. Önleyici tedbirler, durumu çözemediğinde veya kontrol altında alamadığında ve bir devlet durumu düzeltmediğinde ya da düzeltmekte isteksiz olduğunda daha geniş devletler topluluğunun diğer üyeleri tarafından zorlayıcı tedbirler gerekli olabilmektedir. Bu zorlayıcı tedbirler siyasi, ekonomik veya adli durumları hatta aşırı durumlarda askeri harekâtı dahi içerebilmektedir. İlk ilkeler gereği önlemede olduğu gibi reaksiyon durumunda da daha zorlayıcı ve müdahaleci önlemler uygulanmadan önce her zaman düşük eşikli müdahale ya da zorlayıcı önlemler düşünülmelidir. Komisyonun raporuna göre reaksiyon sorumluluğu kapsamında askeri müdahale kararının alınması için birtakım kriterlere dikkat edilmesi elzemdir: Bunlardan ilki haklı neden eşiği (*the just cause threshold*) kriteridir: İnsanlara karşı gerçekleştirilen ya da gerçekleştirilmesi muhtemel olan ciddi ve onarılmaz bir zararın var olması

¹⁵ International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), s. 17, prg. 2.29.

¹⁶ International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), s. XI.

gerekir.¹⁷ İkincisi doğru amaç (*right intention*) kriteridir: Müdahale eden devlet/devletlerin diğer sebepleri ne olursa olsun müdahalenin birincil amacı zarar gören insanların acısını dindirmek ya da önlemek olmalıdır. Söz konusu kriterin yerine getirilmesini sağlamak için askeri müdahalenin tek bir ülke bazında değil, her zaman toplu veya çok taraflı olarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir.¹⁸ Üçüncüsü son çare (*last resort*) kriteridir: Askeri müdahale ancak daha düşük önlemlerin başarılı olamayacağına inanmak için makul gerekçelerle birlikte krizin önlenmesi veya barışçıl bir şekilde çözülmesi için askeri olmayan her seçenek tüketildiğinde haklı olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle askeri müdahaleyle tepki verme sorumluluğu ancak önleme sorumluluğu tamamen ortadan kalktığına haklı görülebilmektedir.¹⁹ Dördüncü kriter orantılılıktır (*proportional means*): Planlanan askeri müdahalenin ölçüğü, süresi ve yoğunluğu tanımlanmış insani koruma hedefini güvence altına almak için gereken minimum düzeyde olmalıdır.²⁰ Beşinci kriter olarak ortada bir olumlu gelişme beklentisi (*reasonable prospects*) olması gerekir: Müdahaleyi haklı kılan ıstırapı durdurmak ya da önlemek için makul bir başarı şansı olmalı ve eylemin sonuçları eylemsizliğin sonuçlarından daha kötü olmamalıdır.²¹ Altıncısı ise haklı otorite (*right authority*) kriteridir: Koruma amacıyla gerçekleştirilecek askeri müdahaleye izin vermek için BM Güvenlik Konseyi en uygun bir organdır.²² Bu kapsamda ortaya çıkan amaç bir yetki kaynağı olarak BM Güvenlik Konseyi'ne alternatifler sunmak değil, Güvenlik Konseyi'nin olduğundan daha iyi çalışmasını sağlamaktır. Güvenlik Konseyi'nin izni herhangi bir askeri müdahale eylemi gerçekleştirilmeden önce aranmalıdır. Güvenlik Konseyi ise büyük çapta insan yaşamının kaybı veya etnik temizlik iddialarının bulunduğu durumlarda müdahale yetkisine yönelik her türlü talebi ele almalıdır. Öte yandan Güvenlik Konseyi söz konusu olabilecek daveti/teklifi reddederse veya makul bir süre zarfında kabul etmezse öncelikle konunun BM Genel Kurul tarafından 'Barış İçin Birlik (*Uniting For Peace*)' usulü çerçevesinde olağanüstü özel oturumunda görüşülmesi veya BM Güvenlik Konseyi'nden müteakip izin almalarına bağlı olarak BM Sözleşmesi Bölüm VIII uyarınca bölgesel ya da alt-bölgesel kuruluşlar tarafından alanı içerisinde askeri

¹⁷ International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), s. 17, prg. 2.29.

¹⁸ International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), s. 32, prg. 4.19.

¹⁹ International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), s. 36, prg. 4.34.

²⁰ International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), s. 36-37, prg. 4.37 - 4.38.

²¹ International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), s. 37, prg. 4.41 - 4.43.

²² International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), s. XI.

müdahale gerçekleştirilebilir. Koruma sorumluluğunun sadece önleme ve reaksiyon gösterme değil aynı zamanda takip etme ve *yeniden inşa etme* sorumluluğuna da açıkça yer vermektedir. Yeniden inşa etme sorumluluğu dahilinde eğer bir devlet askeri bir müdahalede bulunulursa, kalıcı bir barışın inşasına yardımcı olmak ve iyi yönetim ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek için gerçek bir taahhüdün varlığı elzemdir.²³

Nihayetinde Müdahale ve Devlet Egemenliği Uluslararası Komisyonu'nun hazırlamış olduğu rapor ile koruma sorumluluğu ilkesinin çerçevesi ve egemen devletlerin kendi vatandaşlarını toplu katliamlardan, büyük ölçekli can kayıplarından, ırza saldırıdan ve daha fazlasından koruma konusundaki birincil sorumluluğunun altı çizilmiştir. Ayrıca söz konusu olan raporda devletlerin nüfuslarını korumak konusunda aciz ya da isteksiz olduklarında savaş suçlarını, soykırım suçunu, insanlığa karşı suçları ve etnik temizliği önlemek için sorumluluğun uluslararası toplum tarafından üstlenilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Diğer bir ifadeyle ICISS tarafından hazırlanan rapor ile devletlerin ülkeleri üzerindeki mutlak egemenliğinin aksine muktedir olmanın hem hak hem de sorumluluk yüklediği konusunda uluslararası bir uzlaşma aranmıştır.²⁴ Bu bağlamda ne devlet uygulamalarında ne de uluslararası hukukta ICISS raporu bir değişiklik anlamına gelmemekte, ancak müdahale ve egemenlik söylemini yeniden çerçevlendirmektedir.²⁵ Bütün bunlara rağmen uluslararası toplumdan geniş destek alan koruma sorumluluğu ilkesi, BM Genel Sekreteri Kofi Annan tarafından 2004'te tertip edilen "Tehditler, Meydan Okumalar ve Değişim Yüksek Paneli"nde de desteklenmiştir.

1.2. Tehditler, Meydan Okumalar ve Değişim Yüksek Paneli Nihai Raporu: Daha Güvenli Dünya - Ortak Sorumluluğumuz

2005 BM Dünya Zirvesi Sonuç Bildirgesi'ne zemin hazırlanması için Genel Sekreter Kofi Annan tarafından düzenlenen '*Tehditler, Meydan Okuma ve Değişim*' konulu üst düzey panelin 2004'te yayınlanan 'Daha Güvenli Bir Dünya: Bizim Ortak Sorumluluğumuz (*A More Secure World: Our Shared Responsibility*)' adlı nihai rapor, barış ve güvenliğe yönelik mevcut ve gelecekteki tehditlerin bir analizini ve BM'nin bu zorluklara verdiği yanıtları

²³ International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), s. 39, prg. 5.1 - 5.3.

²⁴ Ertuğrul, Ümmühan Elçin: "Koruma Sorumluluğu: İnsani Müdahaleyi Makyajlamak", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt XX, Sayı 2 (2016), s. 442.

²⁵ Luensmann, Valerie: "The Impact of the ICISS Report on State Sovereignty", E-International Relations (2014), s. 2-3.

iyileştirmeye yönelik öneriler sunmaktadır.²⁶ Nihai raporda iç işlerine karışmama ilkesi, soykırım eylemlerini veya uluslararası insancıl hukukun ağır ihlallerini ya da geniş çaplı etnik temizliği korumak için kullanılamayacağı vurgulanmıştır.²⁷ Öte yandan Panelin nihai raporunda, egemenliğin beraberinde belirli sorumluluklar getirdiği ve diğer devletlerdeki vatandaşları korumanın uluslararası toplumun sorumluluğunda olduğu önemle vurgulanmıştır.²⁸ Ancak öncelikli odak noktası arabuluculuk ve diğer araçlar yoluyla şiddetin sona erdirilmesi, insani yardım ve polis misyonlarının gönderilmesi gibi önlemler yoluyla insanların korunması olmalıdır, şayet kuvvet kullanılması gerekiyorsa son çare olarak kullanılmalıdır.²⁹ Öte yandan nihai raporda koruma sorumluluğunun Güvenlik Konseyi tarafından uygulanabilir olduğu vurgulanarak bu varsayım bir kez daha güçlendirilmekte ve yeni tehditler karşısında ‘kapsamlı yeni bir toplu güvenlik sisteminin gerekliliği’ önemle belirtilmektedir.³⁰

1.3. İlkenin Benimsenmesi: 2005 Birleşmiş Milletler Dünya Zirvesi Sonuç Belgesi

Eylül 2005’te New York’ta toplanan Devlet ve Hükümet Başkanları Dünya Zirvesi’nin Sonuç Belgesinin 138 ve 139. Maddesinde koruma sorumluluğu ilkesine yer verilmiştir. Dünya Zirvesi’nde ilke üzerinde devam eden tartışmalara rağmen ilkenin kısıtlı versiyonu onaylanmıştır. Söz konusu versiyon egemen devletlerin kendi vatandaşlarını savaş suçları, soykırım, insanlığa karşı suçlar ve etnik temizlik gibi suçlardan korunmasını ve aynı zamanda uygun ve gerekli araçlarla bu tür suçların meydana gelmesinin ve işlenmesinin teşvik edilmesini önlemeyi içermektedir.³¹ Söz konusu belge ICISS

²⁶ Chandler, David: “Unravelling the Paradox of 'The Responsibility to Protect'”, *Irish Studies in International Affairs*, Volume 20 (2009), s. 30.

²⁷ UN High-Level Panel on Threats, Challenges and Change, ‘A More Secure World: Our Shared Responsibility’, 2004, s. 65, prg. 199.

²⁸ Abomo, Paul Tang: s. 19-20; Hannay, David: “Recommendations of the Secretary-General’s High-level Panel on Threats, Challenges and Change: A Member’s Perspective”, *Northwestern Journal of International Human Rights*, Volume 4, Number 1 (2005), s. 21; Nanda, Ved P.: “The Global Challenge of Protecting Human Rights: Promising New Developments”, *Denver Journal of International Law & Policy*, Volume 34, Number 1 (2006), s. 5.

²⁹ “UN High-Level Panel on Threats, Challenges and Change ...”: s. 65-6, prg. 200.

³⁰ Kring, Franziska-Carolin: *Responsibility to Protect (R2P) Revisited: Towards Climate Change-Related Obligations of States?*, Berliner Wissenschafts, Verlag, 2020, s. 79-80.

³¹ UNGA/RES/60/1 (24 October 2005), s. 30, prg. 138.

kararı ile mukayese edildiğinde Sonuç Belgesi, koruma sorumluluğunun kapsamını savaş suçları, insanlığa karşı suçlar, soykırım ve etnik temizlik ile sınırlandırmakta ve 'bu sorumluluk, bu tür suçların önlenmesini gerektirir' ifadesiyle önleme sorumluluğuna gönderme yapmaktadır.³² Önleme sorumluluğu ise BM Sözleşmesi Bölüm VI'da yer alan çatışma önleme ilkesine dayanmaktadır. Bu hüküm müzakere, soruşturma, arabuluculuk, uzlaştırma, tahkim ve yargısal çözüm de dâhil olmak üzere muhtelif barışçıl ve önleyici tedbirler sunmaktadır.³³ Sonuç Belgesi barışçıl yolların yetersiz kalması halinde nüfusu koruma için BM Güvenlik Konseyi aracılığıyla 'kolektif eylemde' bulunmayı elzem görmektedir. Öte yandan Sonuç Belgesi devletlere sorumluluk yüklediği gibi uluslararası toplumun sorumluluğuna da atıfta bulunmaktadır.³⁴ Yani önleme başarısız olduğunda veya devlet harekete geçmiyorsa veya istemiyorsa ya da devlet verilen zararın suç ortağıysa mağdurları korumak için uygun önlemleri almak uluslararası toplumun sorumluluğu haline gelmektedir.³⁵ Nihayetinde askeri müdahaleye ise son çare olarak başvurulmaktadır. Sonuç Belgesi uluslararası toplumun ikincil bir sorumluluğunun yürürlüğe girmesini gerektiren ICISS raporunun aksine tamamlayıcı bir sorumluluğa atıfta bulunmaktadır.³⁶

Koruma sorumluluğu ICISS raporuyla var olan orijinalitesini 2005 Sonuç Belgesinin onaylanmasıyla yitirmiştir. Bu durum birkaç nedenle açıklanabilmektedir. *Birincisi*, uluslararası suçların işlenmesi esnasında BM Güvenlik Konseyi'nin çıkmaza girmesi karşısında ne yapılacağı ya da ne yapılmasının hukuki olduğu konusunda belirsizlik söz konusudur. *İkincisi*, ICISS raporunda hükümetlerin egemenlikleri altındaki nüfusa yeterli yardımı ve korumayı sağlayamadığı veya dış yardımı reddettiği doğal afetler gibi insan yapımı olmayan felaketler koruma sorumluluğunu gerektirirken, bu durum Sonuç Belgesinin kapsamı dışında tutulmuştur. *Üçüncüsü* ise Sonuç Belgesinde BM Güvenlik Konseyi'nin münhasır yetki kaynağı olduğunu kitlesel cinayetle ve büyük ölçekli can kayıplarını dört toplu vahşet suçu –soykırım, insanlığa karşı suçlar, savaş suçu ve etnik temizlik- ile sınırlandırılmıştır.³⁷ Bütün bu

³² Kring, Franziska-Carolin: s. 81.

³³ Abomo, Paul Tang: s. 22-23.

³⁴ UNGA/RES/60/1 (24 October 2005), s. 30, prg. 139.

³⁵ UNGA/RES/60/1 (24 October 2005), s. 30, prg. 139; Abomo, Paul Tang: s. 29-30.

³⁶ Karaoğlu, Ali Osman: "Libya'ya Askeri Müdahale ve Uluslararası Hukukta Yeniden İnşa Sorumluluğu", İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 6, S. 1 (2019), s. 201.

³⁷ Braathen, Torgeir P.: s. 6.

sınırlandırmalara rağmen Eylül 2005’te koruma sorumluluğu ilkesi, BM Genel Kurulu’nun üst düzey toplantısının sonuç belgesine dâhil edilmiştir. İlkenin, Sonuç Belgesine dâhil edilmesi yalnızca 2005 Dünya Zirvesi’nin en önemli sonuçlarından birine işaret etmekle kalmıyor aynı zamanda uluslararası hukukta daha geniş bir sistemik değişimin, yani devlet egemenliği ilkesinin nispiğinin kabulüne yönelik yaklaşımların benimsendiğine dair bir kabule de işaret etmektedir. Diğer bir ifadeyle koruma sorumluluğu ilkesi altında bir devletin vatandaşlarının ve tebaasının yaşamını etkileyen meseleler artık yalnızca yerel yöneticinin takdirinin ötesinde daha geniş uluslararası toplumu yani egemen devletleri ilgilendiren meseleler olarak algılanmaktadır. Nihayetinde bu gelişme uluslararası hukukun devlet ve yönetici elit temelli kurallar sisteminden, belirli insan ve topluluk çıkarlarını korumak için tasarlanmış normatif bir çerçeveye giderek artan dönüşümünün bir parçasıdır.³⁸

1.4. BM Genel Sekreteri Yıllık Raporları: Ban Ki-moon ve Antonio Guterres

2009 yılından beri BM Genel Sekreterleri, koruma sorumluluğu ilkesine ilişkin gelişmeleri ve mevcut zorlukları detaylandıran yıllık tematik raporlar yayınlamaktadır. 2009 yılında BM Genel Sekreteri Ban Ki-moon’un girişimiyle “*Koruma Sorumluluğunun Uygulanması*” adlı rapor yayınlanmış, söz konusu raporda koruma sorumluluğu ilkesinin nasıl uygulanacağı üç temel sütun üzerine temellendirilmiştir.³⁹ Birinci sütun, devletin vatandaşı olsun ya da olmasın tüm sivil nüfusun soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ve insanlığa karşı suçlardan koruma konusundaki birincil sorumluluk devletindir. Sorumluluk hem devletin doğasından hem de devletlerin önceden var olan ve devam eden yasal yükümlülüklerinden kaynaklanmaktadır. İkinci sütun, uluslararası toplumun devletlere bu yükümlülükleri yerine getirmelerinde yardımcı olma taahhüdüdür. Yani üye devletlerin işbirliğinden, bölgesel ve alt-bölgesel düzenlemelerden, sivil toplumdan ve özel sektörden ve ayrıca BM sisteminin güçlü kurumsal yönlerinden ve karşılaştırmalı avantajlarından yararlanmayı amaçlamaktadır. Birinci ve ikinci sütunlar üzerine inşa edilen önleme, koruma sorumluluğuna yönelik başarılı bir stratejinin temel bileşenidir. Üçüncü sütun ise bir devletin bu tür bir korumayı açıkça sağlayamadığı durumlarda zamanında ve kararlı bir şekilde kolektif olarak yanıt verme yükümlülüğü üye devletlerin sorumluluğundadır. Bu sütun kapsamlı bir şekilde tartışılmış olsa da dar çerçevede bir yoruma tabidir. Koruma

³⁸ Stahn, Carsten: “Responsibility to Protect: Political Rhetoric or Emerging Legal Norm?”, *The American Journal of International Law*, Cilt 101, Sayı 99 (2007), s. 100-101.

³⁹ UNGA/63/677 (12 January 2009), prg. 11(a,b,c).

sorumluluğuna ilişkin 2010-2014 yıllarındaki raporlar Ban Ki-moon tarafından 2009 yılında önerilen üç sütunlu stratejiyi geliştirmeye yöneliktir ve bu raporların mahiyeti ve muhteviyatı erken uyarı ve değerlendirme mekanizmaları,⁴⁰ bölgesel ve alt-bölgesel düzenlemelerin rolü,⁴¹ zamanında ve kararlı müdahalenin gerekliliği,⁴² devlet sorumluluğu ve önleme⁴³ ve kolektif yükümlülüğün yerine getirilmesi⁴⁴ ile ilgilidir.⁴⁵ 2015 tarihli “*Hayati ve Kalıcı Bir Taahhüt: Koruma Sorumluluğunun Uygulanması*” adlı rapor ile koruma sorumluluğunun son on yıldaki kaydettiği ilerlemeler ve bu süreçte karşılaşılan zorluklar ve eksiklikler belirlenmiştir. Raporda ayrıca gelecek on yılda i) siyasi yükümlülüğü göstermek; ii) suçların önlenmesine yatırım yapmak; iii) zamanında ve kararlı müdahalede bulunmak; iv) uluslararası suçların tekrarlanması önlemek; v) bölgesel eylemi geliştirmek ve vi) koruma sorumluluğunu merkeze alan ağları pekiştirmek gibi altı temel öncelik belirlenmiştir.⁴⁶ 2016 tarihli “*Kolektif Eylemi Harekete Geçirmek: Koruma Sorumluluğunun Gelecek On Yılı*” adlı rapor ile kolektif eylemi harekete geçirmenin önündeki hâlihazırdaki engeller ve gelecek on yılda bu engellerin üstesinden gelmek için muhtemel çözümler belirlenmiştir.⁴⁷ “*Koruma Sorumluluğunun Uygulanması: Önleme için Hesapverebilirlik*” konulu 2017 tarihli rapor BM Genel Sekreteri Antonio Guterres’in koruma sorumluluğuna ilişkin ilk raporudur. Raporda, vahşetin önlenmesi de dâhil olmak üzere uluslararası barış ve güvenliğe yeni bir yaklaşımın gerekli olduğu ileri sürülmekte ve üye devletler, hükümetlerarası organlar ve BM sistemi tarafından soykırımın, savaş suçlarının, insanlığa karşı suçların ve etnik temizlik gibi suçların önlenmesini desteklemek için atılabilecek pratik adımların ana çerçevesi çizilmektedir.⁴⁸ “*Koruma Sorumluluğu: Erken Uyarıdan Hızlı Müdahaleye*” adlı 2018 tarihli raporda insanlık dışı uygulamaların ortaya çıkmasına neden olan koşulları önlemek için mevcut önleyici kapasiteleri

⁴⁰ UNGA/64/864 (14 July 2010).

⁴¹ UNGA/65/877-S/2011/393 (28 June 2011).

⁴² UNGA/66/874-S/2012/578 (25 July 2012).

⁴³ UNGA/67/929-S/2013/399 (9 July 2013).

⁴⁴ UNGA/68/947-S/2014/449 (11 July 2014).

⁴⁵ Kring, Franziska-Carolin: s. 82; Eldem, Tuba: ‘Koruma Sorumluluğu’ Normunun Libya ve Suriye Krizleri Bağlamında İşlevselliği’, Uluslararası Hukuk ve Politika, Cilt 11, Sayı 43 (2015), s. 13-14.

⁴⁶ UNGA/69/981-S/2015/500 (13 July 2015), s. 15, prg. 54-69.

⁴⁷ UNGA/70/999-S/2016/620 (22 July 2016).

⁴⁸ UNGA/71/1016-S/2017/556 (10 August 2017).

güçlendirmenin, hesapverebilirliği teşvik etmenin ve sivil eylemlerini yaymanın ve mevcut tüm kaynakların kullanımının elzem olduğu vurgulanmıştır.⁴⁹

2009'dan itibaren koruma sorumluluğuna ilişkin her yıl düzenli olarak yayınlanan BM Genel Sekreter raporları koruma sorumluluğu ilkesinin gelişimi için önemli kilometre taşlarından biridir. Ayrıca bu raporlar koruma sorumluluğu ilkesinin uygulanmasından elde edilen ilerlemeyi de tespit etmede yardımcı olmaktadır. Söz konusu raporlar koruma sorumluluğunun i) daha da geliştirilmesi için öneriler içermekte, ii) uygulanması için hesap verebilirliği güçlendirmekte ve iii) erken uyarı mekanizmaları, bölgesel ve alt-bölgesel düzenlemelerin rolü gibi ilgili ilkenin belirli bir yönü üzerinde uzmanlaşmayı sağlamaktadır.⁵⁰

1.5. Libya Krizinde Koruma Sorumluluğu: BM Güvenlik Konseyi'nin 1970 ve 1973 Sayılı Kararları

Birçok BM Güvenlik Konseyi kararında⁵¹ tartışılan koruma sorumluluğu ilkesi, uluslararası barış ve güvenlik konusundaki tartışmalarda geçerlilik kazanmaya başlamıştır. Nitekim Silahlı Çatışmada Sivillerin Korunmasına ilişkin 1674 sayılı karar, 2005 Dünya Zirvesi'nde BM Genel Kurulu tarafından tanımlanan koruma sorumluluğu ilkesini açıkça tanıyan ilk BM Güvenlik Konseyi kararı olması yönüyle önem taşımaktadır.⁵² Güvenlik Konseyi söz konusu kararda her ne kadar koruma sorumluluğuna yönelik herhangi bir açıklama yapmasa da 2005 tarihli Dünya Zirvesi Sonuç Belgesi'nin soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ve insanlığa karşı suçlardan dolayı koruma sorumluluğuna ilişkin 138 ve 139. paragraflardaki hükümleri teyit etmektedir.⁵³

Uluslararası toplumun koruma sorumluluğuna olan bağlılığı ilk olarak Libya iç savaşı esnasında pratik düzeyde test edilmiştir. Nitekim BM Güvenlik Konseyi'nin 1970 ve 1973 sayılı kararları BM Sözleşmesi Bölüm VII kapsamında gerçekleştirilen eylemler bağlamında koruma sorumluluğuna ilk atıfta bulunan

⁴⁹ UNGA/72/884-S/2018/525 (1 June 2018).

⁵⁰ Kring, Franziska-Carolin: s. 84.

⁵¹ BM Güvenlik Konseyi'nin "koruma sorumluluğu" ilkesine ilişkin aldığı kararlardan bazıları şu şekildedir: UNSC/RES/2093 (6 March 2013); UNSC/RES/2109 (11 July 2013); UNSC/RES/2150 (16 April 2014); UNSC/RES/2149 (10 April 2014); UNSC/RES/2170 (15 August 2014); UNSC/RES/2206 (3 March 2015).

⁵² Kring, Franziska-Carolin: s. 84.

⁵³ UNSC/RES/1674 (28 April 2006), s. 2, prg. 4.

kararlardır.⁵⁴ Bu nedenle söz konusu iki kararın detaylandırılması büyük önem taşımaktadır: Libya rejiminin Bingazi’de meydana gelen protestoları şiddetli bir şekilde bastırması ve göstericileri ağır insan hakları ihlallerine maruz bırakması neticesinde BM Güvenlik Konseyi’nin 1970 sayılı kararıyla Libya rejimi birtakım yaptırımlara (seyahat yasağı, mal varlıklarının dondurulması, silah ambargosu, Uluslararası Ceza Mahkemesi Savcısı tarafından soruşturma açılması, BM üyeliğinin askıya alınması gibi) maruz bırakılmıştır.⁵⁵ Ancak Libya rejiminin uygulanan yaptırımlara rağmen sivillere yönelik ağır ihlalleri BM Güvenlik Konseyi’nin 1973 sayılı kararı almasında etkili olmuştur. Söz konusu karar, koruma sorumluluğu ilkesinin askeri yollarla uygulanmasına yönelik ilk girişim olmasının yanı sıra 1973 sayılı kararlar BM Güvenlik Konseyi üye devletlere Libya’daki sivilleri korumaya yönelik tedbirler alma yetkisi tanımıştır.⁵⁶

1970 sayılı karar Libya’nın birincil sorumluluğuna atıfta bulunurken, 1973 sayılı karar açık olmasa da ek olarak ikincil sorumluluğa atıfta bulunmaktadır.⁵⁷ 1973 sayılı karar alınıncaya kadar koruma sorumluluğu doktrini BM Güvenlik Konseyi tarafından pratikte kullanılmamıştır. Dolayısıyla 1973 sayılı karar, koruma sorumluluğu ilkesinin geliştirilmesi için önemli bir adım olarak ortaya çıkmaktadır.⁵⁸ 1970 ve 1973 sayılı kararlar koruma sorumluluğu ilkesinin üç boyutundan ikisini yani reaksiyon (gerekli tüm önlemleri) ve yeniden inşa etme (dondurulmuş varlıkların Libya halkının kullanımına sunulmasını sağlayarak) sorumluluklarını yansıtmaktadır.⁵⁹

Libya’da meydana gelen iç savaşta sivillerin korunması için BM Güvenlik Konseyi’nde alınan 1973 sayılı bu karar, koruma sorumluluğu ilkesinin 2001 yılında ilan edilmesinden bu yana ilkenin en belirgin şekilde test edildiği vaka olmuştur. 1973 sayılı karar ile BM Güvenlik Konseyi tarafından yetkilendirilen NATO, Libya’ya askeri operasyon başlatmıştır. Ancak çok geçmeden NATO’nun sahadaki mevcudiyeti ve misyonu Rusya, Çin, Hindistan, Brezilya ve Güney Afrika tarafından sert bir dille eleştirilmiştir. Bu eleştiriler ise

⁵⁴ Kring, Franziska-Carolin: s. 85.

⁵⁵ UNSC/RES/1970 (26 February 2011), s. 2-5, prg. 3-21.

⁵⁶ UNSC/RES/1973 (17 March 2011).

⁵⁷ Fröhlich, Manuel: “The responsibility to Protect: Foundation, Transformation, and Application of an Emerging Norm”, Fabian Klose (Ed.), *The Emergence of Humanitarian Intervention: Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 324.

⁵⁸ Kring, Franziska-Carolin: s. 87.

⁵⁹ Kring, Franziska-Carolin: s. 88-89.

1973 sayılı kararın kapsamının müdahil devletler tarafından aşılması, sivillerin korunmasından ziyade rejim değişikliğine odaklanması ve askeri araçların kullanımına verilen sözde önceliğe ve bunların yarardan çok zarar verme tehlikesine ilişkindir.⁶⁰ 1973 sayılı karar koruma sorumluluğunu uluslararası politikaya angaje etme yolunda bir dönüm noktası olmasına rağmen kararın pratikte uygulanması koruma sorumluluğu ilkesine kötü bir imaj kazandırmıştır. Keza koruma sorumluluğu ilkesinin mevcudiyetini eleştirenler ilkeye şüphe ile bakmaya başlamış nihayetinde Suriye’de meydana gelen çatışmalarda koruma sorumluluğu elzem hale gelmesine rağmen Rusya ve Çin’in siyasi muhalefeti nedeniyle işletilememiştir.⁶¹ Her ne kadar Libya’ya “müdahale” Suriye’ye ise “müdahalesizlik” devlet uygulamalarında ortaya çıksa da koruma sorumluluğu ilkesinin Libya’da uygulanması 1999’da Kosova örneğinde olduğu gibi ‘tek taraflı bir müdahale’ olarak değil, uluslararası toplumun BM Güvenlik Konseyi’nin Libya’ya ‘kolektif bir müdahaleye’ izin verme ihtiyacını kabul ettiğinin ispatıdır.

2. RUSYA – UKRAYNA SAVAŞI VE KORUMA SORUMLULUĞU

Libya’da 1973 sayılı BMGK kararının uygulanmasına yönelik eleştirilerinde de görüldüğü üzere Rusya koruma sorumluluğu ilkesine ve daha genel olarak insani gerekçelerle başka bir ülkeye gerçekleştirilen tek taraflı askeri müdahalelere -Kosova örneğinde olduğu gibi-, çoğu zaman siyasi nedenlerle mesafeli durmuştur. Diğer taraftan ise Rusya, 2008 yılında Gürcistan’a yönelik başlattığı tek taraflı askeri operasyonun amacını, içinde Rus vatandaşlarının da bulunduğu Abhazya ve Güney Osetya halkını Gürcistan yönetiminin askeri operasyonundan korumak olarak ilan etmişti. Aynı şekilde, 2022 yılı Şubat ayında Ukrayna’ya karşı başlattığı operasyonda da temel amaç, içinde Rus vatandaşlarının da olduğu Donbas halkını ve ülkedeki Rus azınlığı Ukrayna devletinin 2014 yılından beri süregelen askeri operasyonlarından, ağır insan hakları ihlallerinden ve hatta soykırımdan korumaktı. Her iki savaşta da Rusya’nın söylemlerinde her ne kadar doğrudan koruma sorumluluğu ilkesine atıf yapılmamış ve baskı ve zulüm gören belli toplulukları korumanın dışında başka hukuki argümanlar da öne sürülmüş olsa da başka bir ülkedeki bir topluluğu soykırım, savaş suçları, etnik temizlik ya da insanlığa karşı suçlardan herhangi birine karşı koruma iddiası taşıyan tek taraflı bir askeri operasyon başlatmak özü itibarıyla zaten uluslararası hukuk bakımından son derece

⁶⁰ Kring, Franziska-Carolin: s. 91-92.

⁶¹ Taşdemir, Fatma: “Suriye İç Savaşı’na Üçüncü Devletlerin Müdahalesi ve Uluslararası Hukuk”, (Ed.) Fatma Taşdemir, Suriye, Çatışma ve Uluslararası Hukuk (3. Baskı), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2020, s. 170; Braathen, Torgeir P.: s. 9-10.

tartışmalı olmakla birlikte, en çok koruma sorumluluğu ilkesi kapsamında incelenmeye uygundur.

Rusya Ukrayna'ya karşı başlattığı askeri operasyonun temel amacını Donbas halkını ve ülkedeki Rus azınlığı korumak olarak ilan ederken, Rus devlet adamlarının söylemlerine göre bu toplulukların uğradığı zulüm, ağır insan hakları ihlalleri ve hatta soykırım kabaca üç alanda gerçekleşmekteydi. Bunlardan ilki, 2014 yılından beri Donbas bölgesinde Ukrayna hükümetinin DHC ve LHC güçlerine yönelik askeri operasyonları dolayısıyla Donbas halkının bir soykırım ile karşı karşıya olmasıydı. İkinci olarak, 2014 Meydan olayları sonrası neo-Nazi gruplar ülkede yönetimi ele geçirmişlerdi ve gerek Meydan olayları sırasında ve ardından güneydoğu vilayetlerinde yaşanan sokak olaylarında, gerekse de son sekiz yıl içerisinde bu aşırı sağ gruplar ülkedeki Rusları hedef almışlardı ve onlar için varoluşsal bir tehdit oluşturmaktaydılar. Üçüncü olarak ise Kiev yönetimi 2014 yılından bugüne dekomünizasyon, dil ve eğitim yasaları ile giriştiği Rusya ve Rusça karşıtı kampanya ile ülkedeki Rus azınlığa yönelik bir kültürel soykırım başlatmıştı. Rusya'nın bu iddiaları makalenin bundan sonraki kısmında üç ayrı başlık altında incelenecek ve yaşanan olayların koruma sorumluluğu ilkesi çerçevesinde Rusya'nın askeri müdahalesine zemin oluşturup oluşturamayacağı tartışılacaktır.

2.1. Donbas Çatışmaları, Sivil Kayıplar ve Soykırım İddiaları

Rusya'ya göre Ukrayna'daki Rus azınlık ve Rus vatandaşları Donbas'ta sekiz yıldır devam eden savaşta Ukrayna ordusunun askeri operasyonlarından dolayı bir soykırım tehdidi altındaydı. Putin 'Donbas halkının 2014'teki darbeyi kabul etmemesinden dolayı cezalandırıcı askeri operasyonlara, topçu atışlarına, hava bombardımanlarına maruz kaldığını ve soykırım olarak tanımlanabilecek durumu yaşadıklarını' ifade ederek 'bu askeri operasyonun temel amacı ve motivasyonun da bu insanları soykırımdan korumak olduğunu' söyledi.⁶² Gerçekten de Donbas'ta yaşanan çatışmalardan bölgedeki sivil halk olumsuz etkilenmekteydi ve krizin başladığı 2014 yılı Nisan ayından savaşın başladığı 2022 yılı Şubat ayına kadar 3107 sivil çatışmalardan dolayı hayatını kaybetmişti.⁶³ Özellikle de çatışma bölgeleriyle ilgili olarak Ukrayna'daki insan haklarına ilişkin durumu izlemek ve raporlamak üzere BM tarafından bu ülkeye konuşlandırılan İnsan Hakları İzleme Misyonu'nun raporlarına göre daha çok yerleşim yerlerinin bombalanması gibi çatışma durumlarından kaynaklanan bu

⁶² Putin, Vladimir: "Concert marking the anniversary of Crimea's reunification with Russia", 18.03.2022, (<http://en.kremlin.ru/d/68016>, Erişim: 30.08.2022).

⁶³ OHCHR: Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 August 2021 – 31 January 2022, 28.03.2022, s. 5.

sivil kayıplar, ekseriyetle ayrılıkçı güçlerin kontrol ettiği bölgelerde gerçekleşmekteydi.⁶⁴ Fakat bu istatistiklerde yerleşim yerlerine konuşularak sivil halkı daha fazla tehlike altına atan ayrılıkçı grupların sorumluluğu Ukrayna ordusuna göre daha yüksekti.⁶⁵ Buradaki bir diğer etken de temas hattının ayrılıkçıların kontrol ettiği doğu tarafında yerleşim yerlerinin daha yoğun olmasıydı.⁶⁶

Başta BM ve AGİT gözlemcileri olmak üzere uluslararası kuruluşların sahadaki gözlemlerine, incelemelerine ve mülakatlarına dayanan raporlar çatışma bölgesindeki sivil kayıplarda ve insan hakları ihlallerinde ayrılıkçı ‘cumhuriyetlerin’ kusurlarının daha fazla olduğunu göstermektedir. Örneğin, sivil kayıpların en çok yaşandığı çatışmanın ilk yıllarında teslim olmuş ya da savaş dışı kalmış insanların infazına yönelik vakalar ayrılıkçı ‘cumhuriyetlerde’ daha çok rapor edilmiştir.⁶⁷ Her iki tarafta da hemen hemen eşit oranlarda sivillere yönelik keyfi ve yargısız infaz vakaları rapor edilmiştir. Genellikle protestolar ve çatışmalar sırasında karşı taraftan yana tutum, karşı tarafa yardım ya da silahlı gruplarla etkileşim sırasında itaatsizlik ve sözlü tartışmalar sonucu gerçekleşen bu sivil infazlarda her iki taraftan da hem düzenli hem de gönüllü birliklere mensup kişilerin fail olduğu gözlemlenmiştir.⁶⁸ Hükümet çatışma bölgelerindeki bu sivil kayıplarla ilgili ordudan ve kolluk kuvvetlerinden bazı şüphelileri yargı önüne çıkarmış ve bunların bir kısmı hüküm giymiş, bir kısmında ise soruşturma ya da yargılama süreci devam etmektedir. Fakat bazı davalar ve soruşturmalar ise yavaş ilerlemekte ya da tamamen durdurulmuş durumdadır. BM insan hakları gözlem heyeti sorunlu vakalar olsa da raporlarında Ukrayna hükümetinin çatışmalarla ilişkili insan hakları ihlallerinin soruşturulması noktasında faillerinin kurumsal mensubiyetlerini dikkate almadan suçluları yargı önüne getirmesini takdirle karşılamıştır.⁶⁹ Ayrılıkçıların kendi bölgelerinde kurduğu mahkemelerde ise sivil kayıplara dair vakaların

⁶⁴ Örneğin bkz. OHCHR: Report on the human rights situation in Ukraine, 1 February - 31 July 2021, 23.09.2021, s. 8; OHCHR: Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 August 2021 – 31 January 2022, s. 4.

⁶⁵ OHCHR: Report on the human rights situation in Ukraine 16 November 2015 - 15 February 2016, 03.06.2016, s. 6.

⁶⁶ Crisis Group Europe Report No 260: Peace in Ukraine (II): A New Approach to Disengagement, 03.08.2020, s. 13.

⁶⁷ OHCHR: Accountability for killings in Ukraine from January 2014 to May 2016, 25.05.2016, s. 29-33.

⁶⁸ OHCHR: Accountability for killings...., s. 33-44.

⁶⁹ OHCHR: Report on the human rights situation in Ukraine, 1 February - 31 July 2021, s. 2 ve OHCHR: Accountability for killings...., s. 17.

soruşturulmasında seçici davranıldığı ve disiplinsizlik veya sadakatsizlik nedeniyle dağıtılan veya başka bir şekilde yeniden organize edilen silahlı gruplar tarafından işlenen suçlara daha çok odaklanıldığı gözlemlenmiştir.⁷⁰

Krizin başladığı dönemden beri bölgede görev yapan AGİT gözlemcilerinin raporlarına göre ise Minsk Antlaşmalarının temas bölgelerinde bulundurulmasını yasakladığı silahlar daha çok ayrılıkçıların tarafında tespit edilmiş ve AGİT gözlemcilerinin işini yapmalarının engellendiği vakaların hemen hepsi ise ayrılıkçılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Rusya ile sınır bölgelerine AGİT gözlemcilerinin erişimi neredeyse tamamen engellenmiştir.⁷¹ Özetle BM ve AGİT raporlarına göre Donbas'taki çatışmalarda Minsk Antlaşmalarının koyduğu kurallar daha çok ayrılıkçılar tarafından ihlal ediliyordu ve bölgede yaşanan sivil kayıplarda ayrılıkçı cumhuriyetlerin sorumluluğu Ukrayna yönetiminden daha fazla olmakla birlikte Ukrayna hükümetinin bölge halkına yönelik sistematik bir soykırım girişiminden bahsetmek ise mümkün değildi. Diğer taraftan sivil kayıplar daha çok çatışmaların ilk yıllarında yaşanmıştı ve bölgedeki hem askeri hem de sivil kayıplarda her geçen yıl azalma görülmesi Donbas'taki durumun bir askeri müdahaleye zemin oluşturacak şekilde Rusya'nın iddia ettiği gibi giderek kötüleşmediğini göstermekteydi.

Ayrıca, Rus yetkililer Ukrayna ordusunun Donbas cumhuriyetlerine karşı geniş çaplı bir askeri operasyon hazırlığında olduğunu ve Rus vatandaşlarını da içeren çok sayıda sivil kayba neden olacak bu operasyonu durdurmak için Ukrayna'ya müdahale edildiğini söylediler. Hatta savaş başladıktan sonra Rus ordusu Ukrayna'da, Mart ayında Ukrayna güçlerinin Donbas'a yönelik geniş çaplı bir askeri harekât başlatacağını gösteren belgeler ele geçirdiklerini ilan etti.⁷² Ukrayna ordusundan yetkililerin yalanladığı⁷³ bu belgeler eğer doğru olsaydı Rus ordusunun savaş hamlesiyle son anda

⁷⁰ OHCHR: Accountability for killings..., s. 18.

⁷¹ "Trends and Observations from the Special Monitoring Mission to Ukraine", OSCE, 2014-2020, (<https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine/417620>, Erişim: 30.08.2022).

⁷² "MO RF opublikovalo original sekretnogo prikaza o podgotovke Kievom nastupleniia na Donbass", TASS, 09.03.2022, (https://tass.ru/armiya-i-opk/14006523?utm_source=twitter.com&utm_medium=social&utm_campaign=smm_social_share, Erişim: 30.08.2022).

⁷³ "Feik: Sekretnyi prikaz komanduiushchego Natsional'noi gvardiei Ukrainy predusmatrival nastuplenie na Donbass v marte 2022 goda", StopFake.org, 03.09.2022, (<https://www.stopfake.org/ru/fejk-sekretnyj-prikaz-komanduyushchego-natsionalnoj-gvardiej-ukrainy-predusmatrival-nastuplenii-na-donbass-v-marte-2022-goda/>, Erişim: 30.08.2022).

baltaladığı bu operasyona dair tıpkı Rusya'nın son aylarda Ukrayna sınırındaki askeri hareketliliğine benzer şekilde Ukrayna tarafında da yürütülen kapsamlı askeri hazırlıkları rapor eden haberler almamız gerekirdi. Egemen bir devletin uluslararası antlaşmalarla tanınmış sınırları içinde, kendi toprak bütünlüğünü sağlamaya yönelik girişebileceği ve uluslararası insan hakları normlarını ihlal etmeyecek, orantılı bir askeri operasyonun meşruluğu bir tarafa, Ukrayna cumhurbaşkanı Zelenski savaşın hemen öncesinde Münih Güvenlik Konferansında yapmış olduğu konuşmada Donbas sorununun askeri yollardan çözümünü dışladıklarını ifade ediyordu.⁷⁴

Rus azınlığa ve Rus vatandaşlarına yönelik soykırım yapıldığı gerekçesiyle Ukrayna toprakları üzerinde Rusya tarafından başlatılan işgalin koruma sorumluluğu ilkesi çerçevesinde hukuki olabilmesi için öncelikle BM Güvenlik Konseyi tarafından yetkilendirmenin yapılması gerekmektedir. Ancak söz konusu yetkilendirme yapılmamıştır. İkinci olarak da koruma sorumluluğu ilkesinin geçerliliği soykırım, insanlığa karşı suçlar, savaş suçları ve etnik temizliğe varan suçlardan birinin/birkaçının Ukrayna tarafından işlenmiş olmasını gerektirmektedir. Rusya'nın Ukrayna tarafından başta Donbas halkı olmak üzere bu ülkedeki Ruslara yönelik soykırım gerçekleştirildiği iddiaları her ne kadar ortaya çıkan raporlarla geçersiz kılınsa da soykırımın mahiyetinin ve muhteviyatının anlaşılır kılınması söz konusu iddiaların realitesini ortaya çıkaracaktır. Aynı ve bağımsız bir uluslararası suç olarak kabul edilen soykırım, belirli bir grup insanın kitlesel olarak imhası olarak ortaya çıkmaktadır. 1948 tarihli Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme'de - Soykırım Sözleşmesi- soykırım kavramı 'ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu tamamen ya da kısmen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen fiiller'⁷⁵ olarak tanımlanmıştır. Tanımda kasıt unsuru karakteristik bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle soykırım suçu hem ihlal hem de temel hak ve özgürlüklerin erozyona uğratılması olarak ortaya çıkmaktadır.⁷⁶ Soykırım suçu zaman aşımına uğramamaktadır. Ayrıca soykırım suçu uluslararası örf-adet hukukunun muhkem bir parçası haline gelmiş *jus cogens* kural niteliğini haiz, üçüncü kişilere karşı da yerine getirilmesi gereken ve üçüncü kişilere karşı ileri

⁷⁴ “Zelensky's full speech at Munich Security Conference”, The Kyiv Independent, 19.02.2022, (<https://kyivindependent.com/national/zelenskys-full-speech-at-munich-security-conference>, Erişim: 30.08.2022)

⁷⁵ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948, Art. 2.

⁷⁶ Azarkan, Ezeli: “Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 52, Sayı 3 (2003), s. 280.

sürülen *erga omnes* yükümlülük olarak ortaya çıkmaktadır.⁷⁷ Soykırım Sözleşmesi kapsamında 'grup üyelerini öldürmek; grup üyelerine ciddi bedensel veya zihinsel zarar vermek; grubun fiziksel yıkımını tamamen ya da kısmen meydana getireceği hesaplanarak grubun yaşam standartlarını kasten değiştirmek; grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak ve grubun çocuklarını zorla başka bir gruba nakletmek' gibi fiillerin işlenmesi soykırım suçuna sebebiyet vermektedir.⁷⁸ Söz konusu fiiller soykırım suçunun maddi unsurunu oluştururken, bilme ve kasit unsurlarının mevcudiyeti ise suçun manevi unsurunu oluşturmaktadır. Sözleşme kapsamında öncelikli olarak gözetilmesi gereken durum Ukrayna toprakları içerisinde yaşayan Rus azınlığa ve Rus vatandaşlarının tamamen ya da kısmen ortadan kaldırılmasına ilişkin bir fiilin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğinin tespitidir. BM ve AGİT temsilcilerinin yanı sıra diğer uluslararası örgütler tarafından yapılan incelemelerde, soruşturmalarda ve hazırlanan raporlarda Ukrayna tarafından ne Rus vatandaşlarına ne de Rus azınlığa yönelik diğer bir ifadeyle Ukrayna tarafından ulusal bir azınlığa yönelik soykırıma varan bir eylemin söz konusu olmadığı tespit edilmiştir.

Soykırım Sözleşmesi'ne taraf olan devletler, soykırım suçunu önlemeyi ve suça iştirak edenleri cezalandırmayı taahhüt altına almışlardır. Söz konusu taahhüt ise hem uluslararası nitelikte olan hem de uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmaları kapsamaktadır.⁷⁹ Öte yandan soykırım suçunun faillerinin yargılanması ve cezalandırılmasında birincil sorumluluk devlete – ikincil sorumluluk ise tamamlayıcılık ilkesi kapsamında Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM)- aittir. Bu bağlamda Ukrayna'da baş gösteren uluslararası suçlar nedeniyle iki tür sorumluluk ortaya çıkmaktadır. Öncelikle Ukrayna, UCM mekanizmasını işletmek istemiştir. Ancak UCM Roma Statüsü'ne ne Ukrayna ne de Rusya taraftır. Ukrayna, 21 Kasım 2013 ile 22 Şubat 2014 tarihleri arasında meydana gelen Meydan olayları sırasında Ukrayna topraklarında işlendiği iddia edilen suçlar konusunda UCM'nin yargı yetkisini kabul ettiğine dair birinci bildirimde bulunmuş, akabinde ise 20 Şubat 2014'ten günümüze kadar işlenen uluslararası suçlar nedeniyle UCM'ye ikinci bir bildirimde daha bulunmuştur.⁸⁰

⁷⁷ Aksar, Yusuf: Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II (4. Baskı), Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 166.

⁷⁸ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: Art. 2.

⁷⁹ Henckaerts, Jean-Marie / Doswald-Beck, Louise: Uluslararası İnsancıl Teamül (Örf-Adet) Hukuku Cilt 1: Kurallar, (Çev.) Emre Öktem vd., Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 363, Kural 93.

⁸⁰ Taşdemir, Fatma: "The 2022 Russia-Ukraine War From the Perspective of Jus Ad Bellum: Is International Law Strengthened", E-Journal of Law, Volume 8, Number 1 (2022), s. 114.

İkincisi ise Ukrayna, Uluslararası Adalet Divanı (UAD)'na başvurmuştur. UCM'den farklı olarak UAD devletlerin sorumluluğuyla ilgilenmektedir. UAD, BM'nin talebi doğrultusunda verdiği İstisari Görüşlere ek olarak temel görevi uluslararası bir anlaşmanın yorumlanmasına, uygulanmasına veya yerine getirilmesine ilişkin devletler arasındaki ihtilafları çözmektir. Bu gerekçelerle Ukrayna Rusya'yı 1948 Soykırım Sözleşmesini ihlal etmekle suçlayarak 27 Şubat 2022'de UAD'ye başvuruda bulunmuştur. Ukrayna, uluslararası hukuka aykırı olarak tek taraflı ayrılma kapsamında bağımsızlıklarını kazanan Luhansk ve Donetsk cumhuriyetlerinde Rusça konuşan nüfusun Ukrayna tarafından soykırıma uğradığına dair hiçbir karşılığı olmayan iddialar nedeniyle Ukrayna'nın haksız işgalini gerekçe göstererek meşrulaştırmaya çalıştığını ve bunlara ek olarak Rusya'nın soykırıma varan eylemlerde bulunduğunu iddia etmiştir.⁸¹ UAD'nin yargı yetkisine sahip olmadığını iddia eden Rusya ise ilk duruşmada bulunmamıştır.⁸² Buna rağmen UAD, Rusya'nın eylemlerinin bir soykırım suçu teşkil edip etmediğini araştırmaktadır.

2.2. Ukrayna Radikal Sağ ve Rus Azınlığa Yönelik Neo-Nazi Tehdidi

Rusya'nın Ukrayna'daki savaşının bir amacı Donbas halkına yönelik yukarıda bahsedilen askeri operasyonları ve soykırımı durdurmak adına bu ülkenin askerlerden arındırılmasıyken (demilitarizasyon), bir diğer amacı ise Meydan olaylarıyla etkinliğini artırmış ve o zamandan bugüne ülkedeki Ruslara karşı sistematik saldırılar düzenleyen ve adı konulmamış bir soykırım gerçekleştiren aşırı sağ/neo-Nazi gruplardan arındırılmasıydı (denazifikasyon).⁸³ Rusya Meydan protestoları ile Ukrayna'da yaşanan iktidar değişimini aşırı milliyetçi neo-Nazi grupların meşru Yanukoviç hükümetine karşı düzenledikleri yasadışı bir darbe olarak gördü ve hem Rus medyası ve devlet kurumları⁸⁴ hem de Yanukoviç yönetimi bu yönde propaganda yaparak gelişmelerden tedirginlik

⁸¹ Ducci, Cecilia: “Genocide in Ukraine? The war of words and the politicization of the ‘crime of crimes’”, Aspen Institute Italia, 20.05.2022, <https://aspeniaonline.it/genocide-in-ukraine-the-war-of-words-and-the-politicization-of-the-crime-of-crimes/> Erişim: 02.10.2022).

⁸² “International Court orders Russia to ‘immediately suspend’ military operations in Ukraine”, UN News Global Perspective Human Stories, 16 March 2022, <https://news.un.org/en/story/2022/03/1114052> Erişim: 08.10.2022)

⁸³ Putin, Vladimir: “Address by the President of the Russian Federation” 24.02.2022, (<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843> : Erişim: 30.08.2022).

⁸⁴ Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanmış ve Meydan protestolarını büyük oranda neo-Nazi grupların eylemleri etrafında sunan kitapçık için bkz. Ministerstvo inostrannih del Rossiiskoi Federatsii: Belaya kniga: narusheniı prav cheloveka i printsipa verkhovenstva prava na Ukraine (noyabr 2013 - mart 2014), Moskova, 2014.

duyan güneydoğu vilayetlerindeki Rus azınlığın rahatsızlığını pekiştirmeye çalıştılar. ‘Meydan darbesi’ ile iktidara gelen aşırı milliyetçi gruplar bu yasadışı darbeye karşı çıkan insanlara yönelik şiddet eylemlerini içeren bir terör kampanyası başlatmışlar ve ülkeyi iç savaşa itmişlerdi.⁸⁵ Putin’e göre Rus askerleri Ukrayna’da Ukrayna ordusuna değil orduya sızmış olan ve Donbas’taki soykırımın asıl sorumlusu aşırı milliyetçi neo-Nazi gruplara karşı savaşmaktaydı.⁸⁶ Peki, gerçekten Meydan protestoları sonucunda Ukrayna’da aşırı milliyetçiler mi iktidara gelmişti ve bu neo-Nazi gruplar ülkedeki Ruslar için ne ölçüde bir tehdit oluşturmaktaydı?

Aslında Ukrayna’da aşırı milliyetçi siyasi partilerin ve neo-Nazi grupların toplumsal kabulü son derece düşük seviyelerdeydi. Aşırı milliyetçi Svoboda partisi Ukrayna tarihinde ilk defa 2012 parlamento seçimlerinde yüzde 10 civarında oy alarak meclise girerken bu başarısını da büyük oranda kendini Sosyal-Ulusal Parti’den ayırarak daha ılımlı bir şekilde yeniden tanımlamasına⁸⁷ ve Yanukoviç yönetiminin Rusya yanlısı politikalarına karşı oluşan tepkiye borçluydu⁸⁸. Aşırı sağın Meydan protestolarındaki rolüne dair söylemler de sahadaki gerçeklikten kopuktu. Meydan protestolarının ilk günlerinde sayıları çok olmayan aşırı sağ gruplar Sağ Sektör adı altında birleştiler ve amaçları başta LGBT ve feminist gruplar olmak üzere kendilerini diğer protestoculardan ayırmaktı. Protestolar sırasında bu gruplara yönelik çeşitli defalar saldırılarda da bulundular. Diğer taraftan protestoların ana taleplerinden biri olan Avrupa entegrasyonuna mesafeli ve hatta bazıları karşıydılar.⁸⁹ Gösterilerde 30 Kasımdan itibaren polis şiddeti arttıkça, polisle ve Yanukoviç yanlısı silahlı gruplarla çatışmalar yoğunlaştıkça Sağ Sektör’ün görünürlüğü ve ağırlığı da artmaya başladı. Fakat protestolardaki en organize grup olarak öne çıksalar da ülke çapında toplamda iki milyon insanın katıldığı gösterilerde kurulan ve şubat

⁸⁵ Putin, Vladimir: “Address by the President of the Russian Federation”, 21.02.2022, (<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>, Erişim: 30.08.2022).

⁸⁶ Putin, Vladimir: “Meeting with Security Council permanent members”, 25.02.2022, (<http://en.kremlin.ru/d/67851>, Erişim: 30.08.2022).

⁸⁷ Ishchenko, Volodymyr: “The unique extra-parliamentary power of Ukrainian radical nationalists is a threat to the political regime and minorities”, The Foreign Policy Centre, 18.07.2018, <https://fpc.org.uk/the-unique-extra-parliamentary-power-of-ukrainian-radical-nationalists-is-a-threat-to-the-political-regime-and-minorities/>, Erişim: 30.08.2022).

⁸⁸ Umland, Andreas: “The far right in pre- and post-Euromaidan Ukraine: From ultra-nationalist party politics to ethno-centric uncivil society”, *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, C. 28, S. 2, 2020, s. 254.

⁸⁹ Likhachev, Vyacheslav: “The ‘Right Sector’ and others: The behavior and role of radical nationalists in the Ukrainian political crisis of late 2013 – Early 2014”, *Communist and Post-Communist Studies*, C. 48, S. 2/3, 2015, s. 7.

ayı itibarıyla Kiev'deki sayıları 12 bini bulan öz savunma birliklerinin yalnızca iki tanesi neo-Nazi olarak tanımlanabilecek aşırı sağcılardan oluşmaktaydı. Bunlardan Sağ Sektör'ün oluşturduğu birlik 300, Svoboda'nın oluşturduğu ise 150 kişi civarındaydı.⁹⁰ Buna rağmen, Yanukoviç'in ülkeyi terk etmesinin ardından 22 Şubatta kurulan geçici hükümette Svoboda'nın üç bakanlık alması, her ne kadar 25 Mayıs'ta gerçekleştirilen devlet başkanlığı seçimlerinden sonra sağ sektörden kimse hükümette resmi bir görev almasa da, Meydan protestolarıyla aşırı sağın bir arada anılmasını besleyen bir gelişme oldu.

Aşırı sağı Meydan protestoları ve hemen sonrasında ön plana çıkaran diğer bir etken ise sağ grupların devlet kurumlarının ve güvenlik güçlerinin zayıflığının iyice ortaya çıktığı bir dönemde ülkenin güneydoğu vilayetlerinde başlayan Meydan karşıtı ve Rusya yanlısı gösterilere karşı, taraftar gruplarıyla birlikte sokaklarda göstermiş oldukları mukavemetti. Özellikle de Harkiv ve Odessa'da bu grupların direnci olayların akıbetini Ukrayna lehine etkileyen önemli bir faktör oldu. 14 Mart'ta Harkiv'de Meydan karşıtı Oplot grubu ile daha sonraları kurulacak Azov gönüllü birliklerinin temelini oluşturacak olan Ukrayna Vatanseverleri grubu arasındaki sokak olaylarında iki Oplot üyesi çıkan çatışmada hayatını kaybetti.⁹¹ 2 Mayıs'ta Odessa'da yaşanan hadiseler ise Rus devlet adamlarının neo-Nazi grupların Ukrayna'daki Ruslara karşı soykırım söylemlerinde en çok atıf yapılan olay oldu. Şehirdeki bir futbol maçı dolayısıyla Harkiv'den gelen taraftar gruplarının da katılımıyla düzenlenen Ukrayna yanlısı bir gösteriye Meydan karşıtı grubun saldırmalarıyla başlayan olaylarda yaşanan çatışmalar sırasında Meydan karşıtı bazı protestocuların sığındığı İşçi Sendikaları binasında çıkan yangın sonucu çoğu Meydan karşıtı protestocu olmak üzere 42 kişi hayatını kaybetti.⁹²

⁹⁰ Likhachev, Vyacheslav: "The "Right Sector" and others...., s. 10.

⁹¹ OHCHR: Accountability for killings...., s. 27.

⁹² İşçi Sendikaları binasındaki bu yangını kimin başlattığına yönelik soruşturma açılrsa da herhangi bir sonuç çıkmadı ve bir dava açılmadı. Onun yerine insanların güvenliğini sağlayamayan kolluk kuvvetlerine ve yangına zamanında müdahale edemeyen itfaiye çalışanlarına karşı soruşturmalar açıldı. O gün çıkan çatışmalara katılan Meydan karşıtı protestoculara karşı soruşturma açılırken Ukrayna yanlılarına herhangi bir dava açılmadı. Sadece bir kişi yargılandı. Yargılamalar boyunca Ukrayna yanlısı sağ gruplar yargı sürecine müdahale edici saldırılarda bulundular ve güvenlik güçleri yargı mensuplarının güvenliğini sağlayamadı. Siyasi iradenin eksikliği sebebiyle yargı sürecinden henüz bir sonuç çıkmadı. Bogner, Matilda: "7 years with no answers. What is lacking in the investigations of the events in Odesa on 2 May 2014?", United Nations in Ukraine", 30.04.2021, (<https://ukraine.un.org/en/126054-7-years-no-answers-what-lacking-investigations-events-odesa-2-may-2014>, Erişim: 30.08.2022).

Her ne kadar aşırı sağ Meydan olayları ve sonrasında sürecin ön plana çıkan aktörlerinden biri olsa da aşırı sağa mensup siyasi parti ve adaylar Meydan sonrası dönemde gerçekleştirilen seçimlerde halktan teveccüh görmedi. 2014 yılının Mayıs ayında düzenlenen devlet başkanlığı seçimlerinde Sağ Sektör'ün lideri Dimitri Yaroş ancak yüzde 0,7 oy alabilirken, parlamento seçimlerinde ise Svoboda ve Sağ Sektör sırasıyla yüzde 4,7 ve 1.8 oy aldılar.⁹³ Aşırı sağ partilerin ve adayların oyları 2019 parlamento ve devlet başkanlığı seçimlerinde daha da düşse de 2014 sonrası dönemde Rusya'nın Ukrayna'daki askeri eylemleri Ukrayna'da aşırı sağa mensup örgüt, kişi ve eylemlere yönelik toplumsal toleransı arttırmıştı.⁹⁴ Aşırı sağın toplumsal kabulünün artmasındaki en önemli etken ise bu grupların Donbas'ta ayrılıkçılara ve Rusya'ya karşı verilen savaşta kurdukları gönüllü birlikler aracılığıyla orduya destek vermesiydi. Bu gönüllü birliklerin en bilineni olan Azov, 2014 yılında Sosyal-Ulusal Meclis ve Ukrayna Vatandaşları isimli grupların aktivistleri tarafından kurulmuş ve daha sonra Ukrayna Milli Ordusu'nun bir parçası haline gelmişti. Svoboda aktivistlerinin kurduğu gönüllü birlikler ise daha sonra dağıtılmış ve isteyenler bireysel olarak Ukrayna ordusuna katılmışlardı. Sağ Sektör'ün kurduğu Ukrayna Gönüllü Birlikleri ise Ukrayna Ordusuna katılmadı ve paramiliter örgüt olarak varlığını sürdürdü. Tüm bu birliklere mensup gönüllülerin toplam sayısı beş bin civarındaydı.⁹⁵ Diğer taraftan, aşırı sağ gruplara radikal milliyetçi sayılmayacak sıradan insanlardan geniş bir katılım oldu. Bu insanlar aşırı sağ grupların kurduğu gönüllü birliklerin Donbas'ta verilen mücadeleye katkısını takdir edip, içinde bulunulan zor durumda ülkesine yardım etmenin bir yolu olarak bu birliklere katıldılar. Bu insanlar arasında sol görüşlü aktivistler bile vardı⁹⁶ ve dolayısıyla bu birliklerin neo-Nazi niteliği zamanla epey aşınmaya uğradı.

Aşırı sağ gruplar ve onların oluşturduğu gönüllü birlikler Minsk Antlaşmalarının da en büyük muhalifleri olarak bu kapsamda atılan her uzlaşmacı adımı hem cephe hattında hem de şehir merkezlerinde protesto ederek engellemeye çalıştılar.⁹⁷ Bu grupların şiddet eylemleri ise daha çok liberal, sol, feminist, LGBTI, insan ve kadın hakları savunucularının ya da etnik

⁹³ Likhachev, Vyacheslav: "The "Right Sector" and others....", s. 11-13.

⁹⁴ Umland, Andreas: s. 266.

⁹⁵ Ishchenko, Volodymyr: "The unique extra-parliamentary power....".

⁹⁶ Likhachev, Vyacheslav: "The Far Right in the Conflict between Russia and Ukraine", *Russie.Nei.Visions*, S. 95, 2016, s. 14. (https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/rnv95_uk_likhachev_far-right_radicals_final.pdf, Erişim: 30.08.2022).

⁹⁷ Crisis Group Europe Report No 260, s. 11; Ishchenko, Volodymyr: "The unique extra-parliamentary power...."

azınlıkların faaliyetlerini sabote etmeye yönelik girişimlerden ve gazeteci ya da diğer basın çalışanlarına görüşlerinden dolayı saldırılardan oluşmaktaydı. Bu hedef grupların yanı sıra, başta Romanlar olmak üzere etnik azınlıklara mensup bireyleri ve azınlık haklarına yönelik etkinlikleri de hedef aldıkları görüldüğü⁹⁸ ülkedeki Ruslara yönelik eylemleri bu gruplarla mukayese edildiğinde çok daha az düzeydeydi. Diğer taraftan bu gibi şiddet eylemlerinin faillerinin soruşturulması ya da bu vakaların önlenmesi konusunda devlet kurumlarının kusurları bulunmaktaydı, fakat BM insan hakları izleme heyeti Ukrayna hükümetinin bu vakalardaki hesap verilebilirliğin arttırılması adına göstermiş olduğu çabaları da teslim ediyordu.⁹⁹ Aynı raporlar temel özgürlükler konusunda ayrılıkçıların kontrol ettiği bölgelerdeki durumun çok daha vahim olduğunu ve giderek kötüleştiğini gösteriyordu.¹⁰⁰ Pek çok insan hakları örgütü ve aktivisti baskılar, soruşturmalar ve can güvenliklerinin tehlikede olmasından dolayı bu bölgeleri terk etmek durumunda kalmıştı.¹⁰¹

Özetleyecek olursak, aşırı milliyetçi gruplar Meydan protestoları sırasında aktif rol oynamışlarsa da gösterilerin çapı düşünülduğünde bunlar sayıca son derece küçük gruplar olarak kalmışlardır. Meydan sonrası dönemde çatışma bölgelerinde göstermiş oldukları gönüllük toplumsal kabullerini arttırsa da sağ partilerin ve adayların seçimlerde zaten çok az olan toplumsal desteğinin daha da düştüğü görülmüştür. Dolayısıyla söz konusu gruplar Kiev’de iktidarda olmadığı gibi, parlamentoya muhalefet olarak bile girememişlerdir. Radikal sağ gruplar her ne kadar çatışma bölgelerinde kurdukları gönüllü birlikler aracılığıyla silaha erişmiş olsalar da bu birliklerin çoğu, zamanla düzenli orduya eklenmiş ve geniş kitlesel katılımlar söz konusu birliklerin neo-Nazi niteliğini aşındırmıştır. Bu grupların oluşturdukları gönüllü birliklere mensup şahısların çatışma bölgesinde çeşitli insan hakları suçları işledikleri rapor edilmiştir. Fakat bu vakalar ile aynı bölgede ayrılıkçı militanlar ve düzenli ordu mensupları tarafından işlenen insani suçlar arasında

⁹⁸ OHCHR: Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 August 2021 – 31 January 2022, s. 14-15; OHCHR: Report on the human rights situation in Ukraine, 1 February - 31 July 2021, s. 3; Likhachev, Vyacheslav: “Far-right Extremism as a Threat to Ukrainian Democracy”, Freedom House, 2018, (<https://freedomhouse.org/report/analytical-brief/2018/far-right-extremism-threat-ukrainian-democracy>, Erişim: 30.08.2022).

⁹⁹ OHCHR: Civic space and fundamental freedoms in Ukraine, 1 November 2019 – 31 October 2021”, 08.12.2021, s. 21.

¹⁰⁰ OHCHR: Civic space, s. 21.

¹⁰¹ OHCHR: Civic space, s. 3.

sayısal olarak dikkate değer bir fark yoktur.¹⁰² Sivil hayatta ise, her ne kadar, dil yasası aleyhine ve Rusça ve Rusya lehine görüş belirten insanlara karşı saldırı, hakaret ve tehdit suçları işledikleri rapor edilse¹⁰³ de bu grupların ülkedeki Rus azınlığı özellikle hedef alan sistematik bir pogromu ya da soykırımı söz konusu olmadığı gibi, bunların şiddet eylemleri daha çok Romanlara ve yukarıda zikredilen diğer sosyo-kültürel gruplara yönelmektedir. Bu grupların zaman zaman mahkemelerin kararlarını etkilemek adına yargı mensuplarına yönelik tehdit ve şiddet eylemlerine bulaştıkları rapor edilmişse de¹⁰⁴, söz konusu grupların devletin denetimi dışında ve hatta onun desteği ve teşviki ile ülkedeki Rus azınlığa yönelik sistematik bir soykırım gerçekleştirdiklerine dair 2014'ten beri Ukrayna'da tam zamanlı görev yapan ve vakalara erişim konusunda Ukrayna tarafında hiçbir sıkıntı ile karşılaşmayan uluslararası kuruluşların herhangi bir bulgusuna rastlanmamıştır.

2.3. 2014 Sonrası Yasal Düzenlemeler ve Rus Azınlığa Yönelik 'Kültürel Soykırım' İddiaları

Ukrayna'da 2014 sonrası dönemde kabul edilen yeni dil, eğitim, yerli halklar kanunları ve komünizmden arınma yasaları olarak bilinen kanunlar Rusça'yı, Rus kültürünü ve ülkenin Sovyet geçmişi hedef alması bakımından Rus liderler tarafından ülkedeki Ruslara karşı yapılmış bir kültürel soykırım olarak görüldü. Putin'e göre Ukrayna parlamentosunda alınan bu kararlar kendini Rus olarak tanımlayanları ve kültürlerini, dillerini ve kimliklerini korumak isteyen Rusları hedef almaktaydı ve onların bu ülkede istenmediklerine işaret etti.¹⁰⁵ Ukrayna'da dekomünizasyon aslında yasalardan önce pratikte başlamıştı. Meydan olayları sırasında ülkedeki Lenin heykellerinin hemen tamamı göstericiler tarafından yıkıldı. Komünizmden arındırma yasaları olarak anılan ve 2015 yılının Mayıs ayında yürürlüğe giren dört yasa komünist ve Nazi sembollerinin kullanımının yasaklanmasını, komünist dönemin baskıcı politikalarının araştırılmasını, Rusya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi vermiş Ukraynalıların yüceltilmesini ve çoğu güneydoğu vilayetlerinde olmak üzere

¹⁰² Çatışmaların sivil ölümlerin en çok yaşandığı ilk yıllarında bütün taraflarca işlenmiş insan hakları suçları için bkz. OHCHR: Accountability for killings..., s. 29-44.

¹⁰³ OHCHR: Report on the human rights situation in Ukraine, 1 February - 31 July 2021, s. 21.

¹⁰⁴ 2014-2020 arası dönemde bu şekilde 12 vaka tespit edilmiştir. OHCHR: Human Rights in the Administration of Justice in Conflict-Related Criminal Cases in Ukraine April 2014 – April 2020, 01.08.2020, s. 15-16.

¹⁰⁵ Putin, Vladimir: "Address by the President of the Russian Federation", 21.02.2022, (<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>, Erişim: 30.08.2022).

877 yerleşim yerinin adının Komünist dönemden kalması ve o dönemi anımsatması nedeniyle değiştirilmesini içeriyordu. Tüm bu hükümler tarihsel tartışmaları baskılayacağı, toplumsal ayrılmaya sebebiyet vereceği ve yaratacağı iktisadi yük gerekçesiyle eleştiriler aldı. Yasalara toplumun desteği özellikle de ekonomik sebeplerle çok yüksek olmadığı gibi, yapılan değişiklikler ciddi toplumsal tepki de almadı.¹⁰⁶

İmparatorluk ve Sovyet dönemlerinden ciddi oranda Rus azınlığı miras alan Ukrayna'da dil meselesi ve Rusça'nın statüsü hep tartışmalı bir konu olagelmisti. Ukrayna Anayasası'na göre ülkenin devlet dili Ukrainece olsa da Rusça ve diğer ulusal azınlık dillerinin kullanımı, gelişimi ve korunması garanti altına alınmaktaydı. 1989 yılında kabul edilen ve 2012'ye kadar yürürlükte kalan Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Dil Yasası'nda ise devlet dili Ukrainece olmasına rağmen Rusça etnik gruplar arası iletişim dili olarak anılıyordu.¹⁰⁷ Yanukoviç'in devlet başkanlığı döneminde 2012 yılında yürürlüğe giren Devlet Dil Politikasının Esasları Hakkında Kanun ile Rusça'nın statüsünün arttırılması hedeflenmişti. Buna göre bir bölgede herhangi bir etnik azınlığa mensup insanların sayısı o bölgedeki yerel nüfusun yüzde en az 10'unu oluşturması durumunda söz konusu etnik grubun dili o bölgede devlet dili Ukrainece'nin yanında okullarda, mahkemelerde ve diğer devlet kurumlarında ikinci resmi dil olarak kullanılabilirdi. Yasa yürürlüğe girdikten sonra dokuz bölgede Rusça bölgesel dil ilan edilmişti.¹⁰⁸ Meydan olaylarından sonra Parlamento, Şubat 2014'te, 2012 yasanını yürürlükten kaldırma kararı olsa da bu karar dönemin geçici Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmayınca milletvekilleri Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuş, Anayasa Mahkemesi ise ancak 2018 yılında yasanın onaylanma ve yürürlüğe girme sürecine dair prosedürlerin ihlal edildiği gerekçesiyle bu yasanın yürürlükten kaldırılmasına hükmetmişti.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Shevel, Oxana: "Decommunization in Post-Euromaidan Ukraine: Law and Practice", PONARS Eurasia Policy Memo No. 411, 2016, s. 2. (<https://www.ponarseurasia.org/decommunization-in-post-euromaidan-ukraine-law-and-practice/>, Erişim: 30.08.2022).

¹⁰⁷ Venice Commission: Opinion on the Draft Law on Languages in Ukraine, CDL-AD(2011)008, 2011, s. 6.

¹⁰⁸ Venice Commission: Opinion on the Law On Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language, CDL-AD(2019)032, 2019, s. 6.

¹⁰⁹ Kulyk, Volodymyr: "Ukraine's 2017 Education Law Incites International Controversy Over Language Stipulation", PONARS Eurasia Policy Memo No. 525, 2018, s. 2. (<https://www.ponarseurasia.org/ukraine-s-2017-education-law-incites-international-controversy-over-language-stipulation/>, Erişim: 30.08.2022).

2019 yılında yürürlüğe giren 'Ukraince'nin Devlet Dili Olarak Kullanımının Teşviki Hakkında Kanun' ile Kiev yönetimi Ukraine'nin korunması, kullanımının teşvik edilmesi ve etnik gruplar arası iletişim dili olarak Rusça'nın yerini almasını sağlamayı amaçlamaktaydı. Buna göre radyo ve televizyon yayınları belli oranda Ukraine olmak, basılı yayın organlarında ise mutlaka Ukraine kullanılmak zorundaydı. Farklı dillerde yayın yapan basılı yayınların mutlaka Ukraine ekinin yer alması gerekiyordu.¹¹⁰ Şüphesiz ki bu durum masrafları arttıracığı için aslında Rusça yayın yapanlar üzerinde baskı oluşturmak amaçlanmaktaydı. Üstelik Yasa Ukrayna'da konuşulan diller için çeşitli sınıflandırmalar yapmakta ve Yasanın belirli maddelerinde bu dillerin kullanımına dair ayrımcı hükümler bulunmaktaydı. Örneğin Yasanın 22. maddesi bilimsel yayınların yalnızca devlet dilinde, İngilizce veya herhangi bir AB dilinde yapılabileceğine hükmediyordu. 25. maddede ise farklı dillerde yayınlanan basılı yayın organlarında Ukraine ekler de çıkarılması zorunluluğunda Kırım Tatarcası, Ukrayna'daki diğer yerli halkların dilleri, İngilizce ve AB'nin resmi dillerinde yapılan yayınlar istisna tutuluyordu. Avrupa Konseyi'nin danışma organı olarak görev yapan Venedik Komisyonu tarafından da eleştirilen, Yasanın AB dillerini kayıran ve Rusça'yı dışlayan bu hükümlerini Ukraynalı yetkililer Ukrayna'nın AB üyeliği sürecini ve Rusça'nın yüzyıldır Ukraine karşısındaki öncelikli statüsünü gerekçe göstererek meşrulaştırmak istemiştir. Fakat Venedik Komisyonu dış politika önceliklerinin azınlık haklarının yok sayılması için gerekçe oluşturamayacağı yönünde görüş belirtmiştir.¹¹¹

Dil konusu ile birlikte tartışmaların odağında olan bir diğer alan da eğitimidir. Ukrayna Anayasası'nın 53. maddesine göre azınlıklara mensup vatandaşların, yasaya uygun olarak kendi anadillerinde eğitim alma ya da kendi anadillerini öğrenme hakkı vardır ve azınlıklar ilk ve orta öğretimde kendi dillerinde eğitim veren okullara sahiptirler. 2017 yılında yürürlüğe giren Eğitim Yasası azınlık dillerinin eğitim dili olarak kullanılmasına yeni kısıtlamalar getirmiş, üstelik tıpkı Dil Yasası'nda olduğu gibi bu Yasanın da 7. maddesi farklı azınlık grupları için ayrımcı hükümler koymuştur. Buna göre Yasa, öncelikle yerli halkları diğer azınlıklardan ayırmakta ve yerli halkları en çok kayıran gruplar olarak tanımlamayı bu halklara mensup vatandaşların okul öncesi, ilköğretim, ortaokul ve lisede kendi anadillerinde eğitim alma haklarını tanımaktadır. Yasaya göre diğer azınlık grupları da okul öncesi ve ilköğretim seviyesinde kendi anadillerinde eğitim alma hakkına sahiptirler. Fakat

¹¹⁰ Sukhov, Oleg: "Parliament Passes Ukrainian Language Bill", Kyiv Post, 25.04.2019, (<https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/parliament-passes-ukrainian-language-bill.html>, Erişim: 30.08.2022).

¹¹¹ Venice Commission: Opinion on the Law On Supporting the..., s. 10-11.

ortaokuldan itibaren bu azınlık grupları kendi anadillerini ancak ders olarak alabileceklerdir. Bunun yanı sıra anadili AB'nin resmi dillerinden biri olan azınlıklar ortaokul sonrasında bazı dersleri yine kendi anadillerinde alabileceklerdir. Yerli halklara ve AB dillerine mensup olmayan azınlıklar ortaokuldan itibaren kendi anadilinde hiçbir ders alamayacak, kendi anadilini sadece ders olarak öğrenebileceklerdir.¹¹² Tüm bu hükümlerden ilgili kısıtlamaların daha çok Rusça'yı hedef aldığı açıkça anlaşılmaktadır. Venedik Komisyonu bu Yasanın 7. maddesinin ayrımcı hükümler içerdiği yönünde görüş belirtse de 2019 yılında Ukrayna Anayasa Mahkemesi yasanın ayrımcı olmadığına ve anayasaya uygun olduğuna hükmetmiştir.¹¹³

Dil ve eğitim yasalarında yerli halklarla ilgili hükümleri yasallaştırmak adına 2021 yılında 'Ukrayna'nın Yerli Halkları Üzerine Kanun' kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Bu Kanun sayıları azalmakta olan ve Ukrayna dışında devleti olmayan üç Türkî halkı - Kırım Tatarları, Karataylar ve Kırımçaklar - Ukrayna'daki yerli halklar olarak tanımlamış ve bu halkların dil ve kültürlerini koruma altına almak amacıyla çıkarılmıştır.¹¹⁴ Rusya Rusların Ukrayna'nın yerli halkları kategorisine alınmamasına tepki göstermiş, bunu Ruslara karşı yapılan bir başka ayrımcılık olarak görmüştür. Putin'e göre Rusları ikinci sınıf vatandaş konumuna düşüren bu yasa, ülkeden kitlesel Rus göçünü tetikleyeceği için Rusların sayısı üzerinde adeta kitle imha silahlarının verebileceği zararlar mukayese edilebilecek seviyede olumsuz bir etkiye sebep olacaktır.¹¹⁵ Rusların yerli halk kategorisinde sayılmamaları konusunda Ukraynalı yetkililerin devleti olan azınlıkların bu kategoriye dâhil edilmediği, bu ülkede yaşayan Gagauz Türklerinin bile Moldova'da Gagauz Özerk Bölgesi adında bir özerk bölgeleri olduğu için dışarda bırakıldığı yönündeki açıklamaları Venedik Komisyonu tarafından haklı bulunmuştur.¹¹⁶

Özetle, 2014 sonrası kabul edilen komünizmden arınma, dil ve eğitim yasalarının Rusya'yı ve Rusları hedef aldığı açıktır. Dil ve eğitim yasalarında Rus azınlık aleyhine ayrımcı hükümler bulunmaktadır. Fakat buradaki temel sorun ülkedeki Rusların temel insan haklarından mahrum bırakılması değil Venedik

¹¹² Venice Commission: Opinion on the Provisions of the Law on Education of 5 September 2017, CDL-AD(2017)030, 2017, s. 9-10.

¹¹³ Venice Commission: Opinion on the Law On Supporting the..., s. 6.

¹¹⁴ "Zelensky signs into law bill on indigenous peoples of Ukraine", Interfax, 22.06.2021, (<https://interfax.com/newsroom/top-stories/72305/> Erişim: 30.08.2022).

¹¹⁵ Putin, Vladimir: "Direct Line with Vladimir Putin", 30.06.2021, (<http://en.kremlin.ru/events/president/news/65973>, Erişim: 30.08.2022).

¹¹⁶ Venice Commission: Opinion on the Law On Supporting the..., s. 10.

Komisyonu'nun eleştirilerinde de görüldüğü üzere farklı azınlık grupları arasında ayrımcılık yapılmıştır. Ukrayna'daki Rusların eğitim ve dil alanında hâlihazırda sahip olduğu bu aşınmış haklar bile diğer pek çok ülkedeki farklı azınlık gruplarının imrenerek bakabileceği seviyededir. Ukrayna'daki Rus azınlığın, sahip olduğu sosyal ve kültürel hakların geçmiş yıllara oranla gerilemiş olması, bu insanların temel haklardan mahrum bir şekilde baskıcı bir rejim altında yaşamak zorunda kaldıkları anlamına gelmemelidir. Her ne kadar son yıllardaki jeopolitik gelişmelerin etkisiyle belli düzeyde ayrımcılığa maruz kalmış olsalar da Ukrayna'daki Rusların durumu ve yaşadıkları sorunlar bu ülkeye yönelik bir askeri operasyona zemin hazırlayacak kadar acil ve ağır olmaktan çok uzaktır.

Bütün bunlara rağmen Rusya, bir dizi nesnel olarak belirlenmiş gerçeğe atıfta bulunarak 'Rus düşmanı' Ukrayna hükümetinin Rus azınlığa ve Rus vatandaşlarına karşı 'kültürel soykırım' uyguladığını geçerli bir argüman olarak sunmaktadır.¹¹⁷ Ancak Soykırım Sözleşmesi Madde 2 ile birlikte soykırım 'ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel bir grubu tamamen ya da kısmen kaldırmak amacıyla işlenen fiiller' olarak kategorize edilirken 'kültürel soykırım' kavramı bu kapsama dâhil edilmemiştir.¹¹⁸

Rusya açısından 1948'de kabul edilen ve 12 Ocak 1951'de yürürlüğe giren Soykırım Sözleşmesi'nin tarihsel kullanımı farklılık göstermektedir.¹¹⁹ 1948'de soykırım kavramı ortaya çıktıktan sonra Sovyet politikacılar ve bilim insanları tarafından hem sıklıkla kullanılmış hem de suiistimal edilmiş olsa da bu dönemde soykırım kavramı Sovyet propagandasında etkili kullanılan bir

¹¹⁷ Etkind, Alexander: "Ukraine, Russia, and Genocide of Minor Differences", *Journal of Genocide Research*, (2022),s.16-18 (<https://proxy.hacibayram.edu.tr:2091/doi/full/10.1080/14623528.2022.2082911?scroll=top&needAccess=true> Erişim: 06.10.2022).

¹¹⁸ Shaw, Malcolm N.: *Uluslararası Hukuk (Sekizinci Baskı)*, (Çev. Ed.) İbrahim Kaya, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018, s. 304.

¹¹⁹ Kursani, Shpend: "Beyond Putin's Analogies: The Genocide Debate on Ukraine and the Balkan Analogy Worth Noting", *Journal of Genocide Research*, (2022), s. 1-2 (<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14623528.2022.2099633?scroll=top&needAccess=true> Erişim: 07.10.2022); Dudko, Oksana: "A conceptual limbo of genocide: Russian rhetoric, mass atrocities in Ukraine, and the current definition's limits", *Canadian Slavonic Papers*, (2022), s. 2 (<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00085006.2022.2106691?needAccess=true> Erişim: 08.10.2022).

yöntem olmamıştır.¹²⁰ Ancak soykırım kavramı Vladimir Putin’in iktidarıyla birlikte “Rus dünyası” politikasının en önemli enstrümanlarından biri olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bilhassa Meydan olaylarıyla başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı’nda Rusya Ukrayna hükümetini, Rusya’dan nefret eden hem Ukrayna’nın Rusça konuşan nüfusunu hem de Rusya’da bulunan Rusları yok etmeyi amaçlayan Nazilerden oluşuyormuş gibi tasvir etmektedir. Ancak belirli bir dilin kullanımını azaltma ve hatta o dili ortadan kaldırma maksatlı münferit tedbirler katı hukuki anlamda soykırım olarak kabul edilmez, çünkü daha geniş kapsamlı ‘kültürel soykırım’ kavramı Sözleşme metnine dahil edilmemiştir.¹²¹ Muhtemel bir çerçevede soykırım kavramının içerisine ‘kültürel soykırım’ dâhil edilse bile Meydan olaylarından sonra Rus dilinin kullanımına yönelik sınırlandırmalar kamusal ve özel alanda Rus dilinin etkisini minimize etme amacı taşımaktadır. Ancak bu durum daha ziyade Ukraine’nin resmi devlet dili olarak kamusal alanda kullanımını ve görünürlüğünü arttırmak ile ilişkilendirilebilir.

SONUÇ

Koruma sorumluluğu ilkesi yeni ve yasal yükümlülükler yaratma anlamına gelmemektedir. İlkenin güçlü yanlarının ekseriyetle kitlesel vahşet suçları karşısında siyasi baskı yaratma yeteneği olduğu göz ardı edilmemelidir. Diğer bir ifadeyle koruma sorumluluğu ilkesi siyasi bir taahhüttür çünkü insanlığa karşı suçları, etnik temizliği, savaş suçlarını ve soykırım suçunu sona erdirmek yani kitlesel vahşete bir çözüm vaat etmektedir. Bu kapsamda her devletin kendi nüfusunu koruma sorumluluğuna tabi olması, uluslararası toplumun ise egemen devletlerin kendi nüfuslarını korumalarına yardımcı olma taahhüdü olarak ortaya çıkmaktadır. Koruma sorumluluğu ilkesi bir devletin kendi nüfusunu koruma sorumluluğunu yerine getiremediği durumlarda müdahaleye yönelik uluslararası bir eylem olarak belirlemektedir. Meydan olaylarından bu yana Rusya ve Ukrayna arasında meydana gelen gerilimler Rus devlet adamlarının savaşa dair hukuki söylemlerinde koruma sorumluluğu ilkesine doğrudan atıfta bulunulmasa da Rusya’nın ileri sürdüğü argümanlar koruma sorumluluğu ilkesi kapsamında değerlendirilmeye uygundur. Koruma sorumluluğu ilkesi, 2001 yılında Müdahale ve Devlet Egemenliği Komisyonu’nun hazırlamış olduğu raporda geniş bir çerçeveye oturtulmuş olsa da 2005 BM Dünya Zirvesi Sonuç Belgesi’nde ilkenin daha kısıtlı hali kabul edilmiştir. Her şeye rağmen Rusya, Ukrayna’ya karşı başlattığı işgal girişiminin

¹²⁰ Fortuin, Egbert: “Ukraine commits genocide on Russians: the term “genocide” in Russian propaganda”, *Russian Linguistics*, (2022), s. 6, (<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11185-022-09258-5.pdf> Erişim: 09.10.2022).

¹²¹ Fortuin, Egbert: s. 5-6.

temel gayesini Donbas halkını ve ülkedeki Rus azınlığını korumak olarak ilan etmiştir. Söz konusu işgalin koruma sorumluluğu ilkesi bağlamında hukuki ve geçerli olabilmesi için BM Güvenlik Konseyi tarafından yetkilendirmen yapılması ve insanlığa karşı suçlar, savaş suçları, etnik temizlik ve soykırım suçunun/suçlarından birinin gerçekleşmesi gerekmektedir. Ancak BM Güvenlik Konseyi tarafından müdahaleye ilişkin herhangi bir yetkilendirme yapılmamıştır, öte yandan BM, AGİT ve diğer uluslararası sivil toplum kuruluşlarının yapmış oldukları tetkikler ve bu tetkikler neticesinde hazırlamış oldukları raporlarda da münferit olayların varlığı dışında Ukrayna hükümeti tarafından işlenmiş ve işgali gerekçelendirecek uluslararası bir suç tespit edilememiştir. Dolayısıyla Rusya'nın Ukrayna'yı işgali, koruma sorumluluğu ilkesi kapsamında meşrulaştırılamaz. Uluslararası toplum, Rusya'yı asılsız soykırım iddialarından sorumlu tutmazsa, geleceğin liderlerinin devletlerin egemenliğini baltalamak için koruma sorumluluğu iddialarını ve insani müdahale normlarının yozlaşmış yorumlarını nasıl kullanacakları konusunda bir sınır olmayacaktır. Nihayetinde günümüzde ve gelecekteki bu ve benzeri eylemler uluslararası hukukun aşınmasına neden olacaktır.

KAYNAKÇA

"Bolee 720 tysiach zhitelei Donbassa poluchili rossiiskie pasporta", Ria Novosti, 27.01.2022, (<https://ria.ru/20220127/donbass-1769781282.html>, Erişim: 30.08.2022).

"Feik: Sekretnyi prikaz komanduiushchego Natsional'noi gvardiei Ukrainy predusmatrival nastuplenie na Donbass v marte 2022 goda", StopFake.org, 03.09.2022, (<https://www.stopfake.org/ru/fejk-sekretnyj-prikaz-komanduyushhego-natsionalnoj-gvardiej-ukrainy-predusmatrival-nastuplenii-na-donbass-v-marte-2022-goda/>, Erişim: 30.08.2022).

"International Court orders Russia to 'immediately suspend' military operations in Ukraine", UN News Global Perspective Human Stories, 16 March 2022, <https://news.un.org/en/story/2022/03/1114052> Erişim: 08.10.2022).

"MO RF opublikovalo original sekretного prikaza o podgotovke Kievom nastupleniia na Donbass", TASS, 09.03.2022, (https://tass.ru/armiya-i-opk/14006523?utm_source=twitter.com&utm_medium=social&utm_campaign=social_share, Erişim: 30.08.2022).

"O brifinge Komissii General'nogo soveta partii "Edinaia Rossiia" po mezhdunarodnomu sotrudnichestvu i podderzhke sootchestvennikov zarubezhom, posviashchennom situatsii vokrug ukrainskogo krizisa", Ministerstvo

inostrannih del Rossiiskoi Federatsii, (https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1804537/, Erişim: 30.08.2022).

“Trends and Observations from the Special Monitoring Mission to Ukraine”, OSCE, 2014-2020, (<https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine/417620>, Erişim: 30.08.2022).

“Zelensky signs into law bill on indigenous peoples of Ukraine”, Interfax, 22.06.2021, (<https://interfax.com/newsroom/top-stories/72305/> Erişim: 30.08.2022).

“Zelensky's full speech at Munich Security Conference”, The Kyiv Independent, 19.02.2022, (<https://kyivindependent.com/national/zelenskys-full-speech-at-munich-security-conference>, Erişim: 30.08.2022).

Abomo, Paul Tang: R2P and the US Intervention in Libya, Palgrave Macmillan, Cham, 2019.

Aksar, Yusuf: Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk II (4. Baskı), Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2017.

Annan, Kofi: “We, the Peoples”: The role of the United Nations in the 21st Century”, Millennium report of the Secretary-General of the United Nations, 2000.

Arsava, A. Füsün: “Egemenlik ve Koruma Sorumluluğu”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Volume XV, Number 1 (2011), s. 101-124.

Azarkan, Ezeli: “Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 52, Sayı 3 (2003), s. 275-297.

Bogner, Matilda: “7 years with no answers. What is lacking in the investigations of the events in odesa on 2 May 2014?”, United Nations in Ukraine”, 30.04.2021, (<https://ukraine.un.org/en/126054-7-years-no-answers-what-lacking-investigations-events-odesa-2-may-2014>, Erişim: 30.08.2022).

Braathen, Torgeir P.: “The Responsibility to Protect and the Importance of International Consensus”, E-International Relations, (2015), s. 1-25.

Case Concerning Military and Paramilitary Activities In and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America); International Court of Justice (ICJ), 27 June 1986.

Chandler, David: “Unravelling the Paradox of 'The Responsibility to Protect'”, Irish Studies in International Affairs, Volume 20 (2009), s. 27-39.

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948.

Crisis Group Europe Report No 260: Peace in Ukraine (II): A New Approach to Disengagement, 03.08.2020.

Deng, Francis: "From 'Sovereignty as Responsibility' to the 'Responsibility to Protect'", *Global Responsibility to Protect*, Volume 2, Number 4 (2010), s. 353-370.

Ducci, Cecilia: "Genocide in Ukraine? The war of words and the politicization of the 'crime of crimes'", *Aspen Institute Italia*, 20.05.2022, <https://aspeniaonline.it/genocide-in-ukraine-the-war-of-words-and-the-politicization-of-the-crime-of-crimes/> Erişim: 02.10.2022).

Dudko, Oksana: "A conceptual limbo of genocide: Russian rhetoric, mass atrocities in Ukraine, and the current definition's limits", *Canadian Slavonic Papers*, (2022), s. 1-14.

(<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00085006.2022.2106691?needAccess=true> Erişim: 08.10.2022).

Eldem, Tuba: 'Koruma Sorumluluğu' Normunun Libya ve Suriye Krizleri Bağlamında İşlevselliği", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 11, Sayı 43 (2015), s. 1-38.

Ertuğrul, Ümmühan Elçin: "Koruma Sorumluluğu: İnsani Müdahaleyi Makyajlamak", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XX, Sayı 2 (2016), s. 441-470.

Etkind, Alexander: "Ukraine, Russia, and Genocide of Minor Differences", *Journal of Genocide Research*, (2022), s. 1-19. (<https://proxy.hacibayram.edu.tr:2091/doi/full/10.1080/14623528.2022.2082911?scroll=top&needAccess=true> Erişim: 06.10.2022).

Fortuin, Egbert: "Ukraine commits genocide on Russians: the term 'genocide' in Russian propaganda", *Russian Linguistics*, (2022), s. 1-35. (<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11185-022-09258-5.pdf> Erişim: 09.10.2022).

Fröhlich, Manuel: "The responsibility to Protect: Foundation, Transformation, and Application of an Emerging Norm", *Fabian Klose (Ed.), The Emergence of Humanitarian Intervention: Ideas and Practice from the Nineteenth Century to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 299-330.

Gilligan, Emma: "Redefining Humanitarian Intervention: The Historical Challenge of R2P", *Journal of Human Rights*, Volume 12, Number 1 (2013), s. 41-62.

Hannay, David: "Recommendations of the Secretary-General's High-level Panel on Threats, Challenges and Change: A Member 's Perspective", *Northwestern Journal of International Human Rights*, Volume 4, Number 1 (2005), s. 1-13.

Henckaerts, Jean-Marie / Doswald-Beck, Louise: *Uluslararası İnsancıl Teamül (Örf-Adet) Hukuku Cilt 1: Kurallar*, (Çev.) Emre Öktem vd., Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınlar, İstanbul, 2005.

International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS), "The Responsibility to Protect Report of the International Commission on Intervention

and State Sovereignty”, International Development Research Centre (IDRC), Ottawa, 2001.

Ishchenko, Volodymyr: “The unique extra-parliamentary power of Ukrainian radical nationalists is a threat to the political regime and minorities”, The Foreign Policy Centre, 18.07.2018, <https://fpc.org.uk/the-unique-extra-parliamentary-power-of-ukrainian-radical-nationalists-is-a-threat-to-the-political-regime-and-minorities/>, Erişim: 30.08.2022).

Karaoğlu, Ali Osman: “Libya’ya Askeri Müdahale ve Uluslararası Hukukta Yeniden İnşa Sorumluluğu”, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 6, S. 1 (2019), s. 199-223.

Kring, Franziska-Carolin: Responsibility to Protect (R2P) Revisited: Towards Climate Change-Related Obligations of States?, Berliner Wissenschafts, Verlag, 2020.

Kulyk, Volodymyr: “Ukraine’s 2017 Education Law Incites International Controversy Over Language Stipulation”, PONARS Eurasia Policy Memo No. 525, 2018, (<https://www.ponarseurasia.org/ukraine-s-2017-education-law-incites-international-controversy-over-language-stipulation/>, Erişim: 30.08.2022).

Kursani, Shpend: “Beyond Putin’s Analogies: The Genocide Debate on Ukraine and the Balkan Analogy Worth Noting”, Journal of Genocide Research, (2022), s. 1-14. (<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14623528.2022.2099633?scroll=top&needAccess=true> Erişim: 07.10.2022).

Likhachev, Vyacheslav: “Far-right Extremism as a Threat to Ukrainian Democracy”, Freedom House, 2018, (<https://freedomhouse.org/report/analytical-brief/2018/far-right-extremism-threat-ukrainian-democracy>, Erişim: 30.08.2022).

Likhachev, Vyacheslav: “The “Right Sector” and others: The behavior and role of radical nationalists in the Ukrainian political crisis of late 2013 – Early 2014”, Communist and Post-Communist Studies, C. 48, S. 2/3, 2015, s. 257-271.

Likhachev, Vyacheslav: “The Far Right in the Conflict between Russia and Ukraine”, Russie.Nei.Visions, S. 95, 2016, (https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/rnv95_uk_likhachev_far-right_radicals_final.pdf, Erişim: 30.08.2022).

Luensmann, Valerie: “The Impact of the ICISS Report on State Sovereignty”, E-International Relations (2014), s. 1-5.

Ministerstvo inostrannih del Rossiiskoi Federatsii: Belaya kniga: narushenij prav cheloveka i printsipa verkhovenstva prava na Ukraine (noyabr 2013 - mart 2014), Moskova, 2014.

Nanda, Ved P.: “The Global Challenge of Protecting Human Rights: Promising New Developments”, Denver Journal of International Law & Policy, Volume 34, Number 1 (2006), s. 1-15.

OHCHR: Accountability for killings in Ukraine from January 2014 to May 2016, 25.05.2016

OHCHR: Civic space and fundamental freedoms in Ukraine, 1 November 2019 – 31 October 2021”, 08.12.2021.

OHCHR: Human Rights in the Administration of Justice in Conflict-Related Criminal Cases in Ukraine April 2014 – April 2020, 01.08.2020.

OHCHR: Report on the Human Rights Situation in Ukraine 16 November 2015 - 15 February 2016, 03.06.2016.

OHCHR: Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 August 2021 – 31 January 2022, 28.03.2022.

OHCHR: Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 February - 31 July 2021, 23.09.2021.

Orford, Anne: International Authority and The Responsibility to Protect, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

Putin, Vladimir: “Address by the President of the Russian Federation” 24.02.2022, (<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>, Erişim: 30.08.2022).

Putin, Vladimir: “Address by the President of the Russian Federation”, 21.02.2022, (<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>, Erişim: 30.08.2022).

Putin, Vladimir: “Concert marking the anniversary of Crimea’s reunification with Russia”, 18.03.2022, (<http://en.kremlin.ru/d/68016>, Erişim: 30.08.2022).

Putin, Vladimir: “Direct Line with Vladimir Putin”, 30.06.2021, (<http://en.kremlin.ru/events/president/news/65973>, Erişim: 30.08.2022).

Putin, Vladimir: “Meeting with Security Council permanent members”, 25.02.2022, (<http://en.kremlin.ru/d/67851>, Erişim: 30.08.2022).

Putin, Vladimir: “Victory Parade on Red Square”; Vladimir Putin, “Address by the President of the Russian Federation” 21.02.2022, (<http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>, Erişim: 30.08.2022).

Shaw, Malcolm N.: Uluslararası Hukuk (Sekizinci Baskı), (Çev. Ed.) İbrahim Kaya, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018.

Shevel, Oxana: “Decommunization in Post-Euromaidan Ukraine: Law and Practice”, PONARS Eurasia Policy Memo No. 411, 2016, (<https://www.ponarseurasia.org/decommunization-in-post-euromaidan-ukraine-law-and-practice/>, Erişim: 30.08.2022).

Stahn, Carsten: “Responsibility to Protect: Political Rhetoric or Emerging Legal Norm?”, The American Journal of International Law, Cilt 101, Sayı 99 (2007), s. 99-120.

Sukhov, Oleg: “Parliament Passes Ukrainian Language Bill”, Kyiv Post, 25.04.2019, (<https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/parliament-passes-ukrainian-language-bill.html>, Erişim: 30.08.2022).

Taşdemir, Fatma: “Suriye İç Savaşı’na Üçüncü Devletlerin Müdahalesi ve Uluslararası Hukuk”, (Ed.) Fatma Taşdemir, Suriye, Çatışma ve Uluslararası Hukuk (3. Baskı), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2020, s. 157-182.

Taşdemir, Fatma: “The 2022 Russia-Ukraine War From the Perspective of Jus Ad Bellum: Is International Law Strengthened”, E-Journal of Law, Volume 8, Number 1 (2022), s. 97-122.

Umland, Andreas: “The far right in pre- and post-Euromaidan Ukraine: From ultra-nationalist party politics to ethno-centric uncivil society”, Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization, C. 28, S. 2, 2020, s. 247-268.

UN High-Level Panel on Threats, Challenges and Change, ‘A More Secure World: Our Shared Responsibility’, 2004.

UNGA/63/677 (12 January 2009).

UNGA/64/864 (14 July 2010).

UNGA/65/877-S/2011/393 (28 June 2011).

UNGA/66/874-S/2012/578 (25 July 2012).

UNGA/67/929-S/2013/399 (9 July 2013).

UNGA/68/947-S/2014/449 (11 July 2014).

UNGA/69/981-S/2015/500 (13 July 2015).

UNGA/70/999-S/2016/620 (22 July 2016).

UNGA/71/1016-S/2017/556 (10 August 2017).

UNGA/72/884-S/2018/525 (1 June 2018).

UNGA/RES/60/1 (24 October 2005).

UNSC/RES/1674 (28 April 2006).

UNSC/RES/1970 (26 February 2011).

UNSC/RES/1973 (17 March 2011).

UNSC/RES/2093 (6 March 2013).

UNSC/RES/2109 (11 July 2013).

UNSC/RES/2149 (10 April 2014).

UNSC/RES/2150 (16 April 2014).

UNSC/RES/2170 (15 August 2014).

UNSC/RES/2206 (3 March 2015).

UNSG/SM/7136 (20 September 1999).

Venice Commission: Opinion on the Draft Law on Languages in Ukraine, CDL-AD(2011)008, 2011.

Venice Commission: Opinion on the Law On Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language, CDL-AD(2019)032, 2019.

Venice Commission: Opinion on the Provisions of the Law on Education of 5 September 2017, CDL-AD(2017)030, 2017.

EVRENSELLİĞİN SONUCU OLARAK İNSAN HAKLARI KOŞULLULUĞU: ABD VE AB ÖRNEKLERİ*

Araştırma Makalesi

Dr. Abdulkadir PEKEL**

ÖZET

Geleneksel olarak, devletin kendi sınırları içinde kalan eylemlerinin uluslararası ilişkiler bakımından ilgisiz görülmesine ve otorite kullanımının sınırlar içerisinde kaldığı müddetçe meşru kabul edilmesine rağmen; insan haklarına ilişkin uluslararası hukuk kurallarının yaygınlaşmasıyla insan hakları devletlerin uluslararası meşruiyetleri açısından da dikkate alınan bir değer haline gelmiştir. Bu bakımdan bazı devletler ilişki kuracağı devletlerin insan hakları karnesini göz önünde tutarak hareket etmekte, insan hakları konusunda kötü sicil sahibi devletlerle iş birliği yapmaktan kaçınmaya özen göstermektedir. Konusu insan hakları olmayan bir uluslararası sözleşme, taraflardan birinin insan haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle askıya alınabilmekte; ekonomik yardımlar ve iş birliği politikaları insan hakları ihlalleri sebep gösterilerek durdurulabilmektedir. Bu uygulamaya "koşula bağlama" ya da politik koşulluluk (political conditionality) denmektedir. Koşulluluk "Özel/belirli hedeflere ulaşmak amacıyla; üst seviyede ya da halk düzeyinde siyasi ve davranışsal değişiklikler ortaya çıkarmak için öncelikli olarak ekonomik araçların kullanılması ya da kullanılmaması" olarak

* Bu makalenin özeti 27-29 Mayıs 2021'de düzenlenen 7. ASOS Uluslararası Hukuk Sempozyumu'nda "ABD ve AB'nin Dış İlişkilerinde İnsan Hakları Koşulluluğu" başlığıyla sunulmuş ve özet kitapçığında yayımlanmıştır.

** Dr. Araştırma Görevlisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-1696-6075, **e-posta:** abdulcadirpekel@gmail.com.tr

Makalenin Geliş Tarihi: 03.08.2022

Makalenin Yayımlanmasının Uygun Bulunduğu Tarih: 28.10.2022

tanımlanmaktadır. Örneğin Avrupa Parlamentosu bazı dış ticaret ve iş birliği anlaşmalarını insan hakları ihlalleri gerekçesiyle engellemiş, Uganda, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Sudan'a yapılacak yardımların askıya alınmasını sağlamıştır. AB bu yönde politika izleyerek diğer ülkeleri insan hakları normlarına uymaya yöneltmeye çalışmıştır. Çeşitli AB belgelerinde insan hakları koşulluluğu Birliğin resmi politikası haline getirilmiştir. Keza ABD 1974 yılında Dış Yardım Yasası'nda yaptığı değişiklikle ekonomik ve güvenlik yardımlarını insan hakları koşuluna bağlamıştır. Bu bağlamda ABD Dışişleri Bakanlığı her yıl Kongre'ye sunulmak üzere bir insan hakları raporu hazırlamakta ve bu raporlar dış yardımlar konusunda dikkate alınmaktadır. Bu yazıda AB ve ABD'nin insan haklarına ilişkin koşulluluk uygulamaları incelenecek, bu uygulamaların insan hakları bakımından doğurduğu sonuçlar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Koşulluluk, Dış Yardım, ABD, Avrupa Birliği

HUMAN RIGHTS CONDITIONALITY AS A CONCOMITANT OF UNIVERSALITY: THE US AND THE EU EXAMPLES

ABSTRACT

Although traditionally, what the state does within its borders is regarded irrelevant in terms of international relations and legitimate as long as the exercise of authority remains within the borders; after the spread of international legal norms on human rights, human rights became a value that is taken into account in terms of the international legitimacy of states. In this regard, some states take into account the human rights standards of the states with which they will establish relations, and avoid cooperating with states with bad human rights records. An international trade or cooperation agreement can be suspended on the grounds that one of the parties violates human rights. Economic aid and cooperation policies can be based on human human rights violations. This practice is called political conditionality. Conditionality is defined as "the use or non-use of economic tools primarily to bring about political and behavioral changes at the high or public level in order to achieve specific goals". For example, the European Parliament blocked some foreign trade and cooperation agreements on the grounds of human rights violations. Human rights conditionality has become the official policy of the European Union (EU) in various EU documents. Likewise, in the USA, with the amendment made in the Foreign Aid Act in 1974, human rights have become a condition for economic and security assistance. In this context, the US Department of State prepares a human rights report to be submitted to Congress every year and these reports are taken into consideration in terms of foreign aid. In this article, the human rights conditionality practices of the EU and the USA will be

examined, and the consequences of these practices in terms of human rights will be evaluated.

Keywords: Human rights, Conditionality, Foreign Aid, USA, European Union

GİRİŞ

İnsan haklarının günümüzde uluslararası hukuk ve politikanın başat kavramlarından biri olduğuna şüphe yoktur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerek Birleşmiş Milletler (BM) bünyesinde, gerekse bölgesel düzeyde ortaya çıkan insan hakları sözleşmeleri ve ilgili koruma mekanizmaları ile insan hakları dünya üzerindeki bütün devletler tarafından büyük ölçüde kabul edilen bir meşruiyet ölçüsüne dönüşmüştür. İnsan haklarına ilişkin gelişmeler, çeşitli hükümet dışı uluslararası kuruluşlar tarafından izlenmekte, bunun yanında devletler arası ilişkilerde de sık sık gündeme gelmektedir.

Bunun en önemli örneklerinden biri uluslararası yardım ve iş birliğinin insan haklarının korunması ya da geliştirilmesi şartına bağlanmasıdır. Buna insan hakları koşulluluğu denmektedir. 1970'li yıllarda ABD tarafından başlatılan, yardımı insan haklarına riayet koşuluna bağlı tutma yaklaşımı, 80'ler boyunca yayılmış ve 90'larla birlikte AB ülkeleri, İskandinav ülkeleri, Japonya, Kanada gibi bütün gelişmiş devletlerce kabul edilerek genelleşen bir politika niteliğine bürünmüştür¹.

Bu çalışmanın amacı insan hakları koşulluluğunun hangi hukuki araçlarla gerçekleştirildiğine ilişkin fikir vermektir. Uluslararası yardım ve iş birliği, ulusal kaynakların başka ülkelere aktarımını düzenleyen iç hukuk kurallarıyla ya da ekonomik, ticari ya da siyasi konularda eş güdüm içinde hareket edilmesini öngören uluslararası sözleşmelerle hukuk alanına yansımaktadır. Dolayısıyla insan hakları koşulluluğuna ilişkin hukuki araçları inceleyen bir çalışmada dış yardım yasaları ve ekonomik/siyasi/ticari iş birliğini kuran ve düzenleyen uluslararası sözleşmeler birincil kaynak niteliği taşımaktadır.

Hem uygulamanın ilk ortaya çıktığı yer olması, hem de oldukça ayrıntılı düzenlemelere yer vermesi sebebiyle, dış yardım yasaları açısından Amerika Birleşik Devletleri (ABD) uygulaması örnek olarak ele alınmıştır. Uluslararası sözleşmeler açınsındansa, insan hakları koşulluluğunu üçüncü ülkelerle kurulan iş birliği ilişkilerinde standart bir hukuki uygulama haline getirdiği için Avrupa Birliği (AB) örneği ele alınmıştır.

¹ Özdek, Yasemin: Uluslararası Politika ve İnsan Hakları: Eleştirel Bakışlar, Öteki, Ankara, 2000, s. 21-22.

Aşağıda insan hakları koşulluluğunun zemini olarak insan haklarının evrenselleşmesine değinildikten sonra, koşulluluğun kavramsal çerçevesi verilecektir. Daha sonra ABD'nin koşulluluk uygulaması açısından dış yardım yasalarına ve AB'nin dış yardım ve ticaret sözleşmelerine koymuş olduğu insan hakları koşullarına ilişkin örnekler incelenecektir.

I. İNSAN HAKLARI KOŞULLULUĞUNUN ZEMİNİ: İNSAN HAKLARININ EVRENSELLEŞMESİ

İlk insan hakları bildirimleri ve bu bildirimlere temel hazırlayan düşünürlerde tarih-ötesi haklar olarak telakki edilen insan hakları, ulusal ölçekte devletin ve iktidarın meşruiyetinin ölçüsü olarak değerlendirilmiştir. Bu bakımdan, insan haklarının ihlal edilmesi, iktidarın meşruiyetini sorgulamayı gerektirecek bir durum olarak görülmüştür². Vestfalyan egemenlik anlayışının³

² Örneğin Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nde insanların insan haklarını korumak amacıyla yönetimler kurdukları ifade edilmiştir. Bildiri'ye göre yönetimler bu amaca ulaşmada "köstekleyici olmaya başladığında, bu yönetimi değiştirmek ya da düşürmek, yeni bir yönetim kurmak" halkın hakkıdır. Benzer şekilde Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde "toplumların uğradıkları felaketlerin ve yönetimlerin bozulmasının yegane nedeninin; insan haklarının bilinmemesi, unutulmuş olması ya da hor görülüp kâle alınmamasına bağlı olduğu" ifadesi yer almaktadır. Bu ifadelerin John Locke'un ihtilal teorisiyle bağlantılı olduğu açıktır. Locke, doğa yasasından akıl yoluyla çıkarılan hakların devredilmez, vazgeçilmez haklar olduğunu, dolayısıyla devleti kuran sözleşme ile devlete devredilmeyeceğini; devletin bu hakları sürekli olarak ihlal etmesi durumunda halkın direnme hakkını kullanabileceğini belirtmekteydi (Bkz.: Değirmencioglu Yıldız, Burcu: "John Locke'ta Doğa Durumu ve Direnme Hakkı", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20(3), 2016, ss. 391 vd.)

³ "Vestfalyan egemenlik anlayışı" ya da "Vestfalyan düzen" ile devletlerin kendi sınırları içinde mutlak bir otoriteye sahip olduğu, devlet-üstü otoritelerin reddedildiği ve iç-işlerine yönelik dış müdahalelerin hiçbir şartta kabul edilmediği bir devlet egemenliği ve uluslararası düzen kastedilmektedir (Bkz.: Kaygusuz, Özlem: "Egemenlik ve Vestfalyan Düzen", *Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler içinde*, ed. Evren Balta, İletişim, İstanbul 2014, ss. 26, 27; Kiraz, Sami: "Uluslararası İlişkilerde Egemenliğin Değişen Yüzü", *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*. 5(1), 2012, s. 98; Özel Özcan, Merve Suna: "Westphalian Devletler Sistemi ve Modernleşmenin Geleneksel Dünyanın Büyük Güçleri Olan İmparatorluklara Etkisi", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5(1), 2019, s. 54. Vestfalya Barışından sonra her biri kendi toprakları üzerinde egemen, başka bir otoriteden bağımsız ve birbirine eşit çok sayıda devletin oluşturduğu bir düzenin ortaya çıktığı kabul edilmektedir (Salihpaşaoğlu, Yaşar / Gümüş Boyacı, Özgem Tuğçe: "Bir Modern Devlet ve Egemenlik Miti: Westphalia Barışı", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(1), 2020 s. 192). Öte yandan antlaşma metinleri, antlaşma öncesi ve sonrası tarihi gelişmeler incelendiğinde, Vestfalya antlaşmalarının egemenlik kavramı bakımından milat kabul edilmesinin bir "söylence"den ibaret olduğu ve gerçeği yansıtmadığı ifade edilmektedir (Bkz.: Salihpaşaoğlu / Gümüş Boyacı, s. 215; Tatar, Dilara Buket: *Doğa Bilimlerinin Hukuk Felsefesine Etkisi: Modern ve Postmodern Paradigma Ekseninde Bir Değerlendirme*, Onikilevha, İstanbul 2020, ss. 62-68).

geçerliliğini sürdürdüğü bu dönemde, insan haklarına verilen bu meşrulaştırma rolü henüz uluslararası alana yansımamıştır⁴. Bu dönemde insan hakları, iktidarın ulusal düzeyde, başka bir ifadeyle vatandaşları nezdinde, sahip olduğu meşruiyeti yitirdiğine ilişkin iddiaların dayanağını oluşturmuştur.

Evrensel insan haklarının, doğal hukuk ve doğal haklar düşüncesinin etkisiyle büründüğü meşrulaştırma rolü, II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ilişkilerde de önemli sonuçlar doğurmaya başlamıştır⁵. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, insan haklarının korunması oluşturulan uluslararası düzenin unsurlarından biri olarak görülmüştür⁶. Nitekim BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen 10 Aralık 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ve onu takip eden pek çok uluslararası sözleşme ile insan hakları neredeyse tüm devletler tarafından kabul edilen bir hukuki standarda dönüşmüştür. BM üyesi olan ya da olmayan 197 devletten 173'ü (%87,81 oranında) Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'yi⁷, 171'i (%86,80 oranında) Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Sözleşme'yi⁸ onaylamıştır. Bu 197 devletin tamamı, BM çatısı altında ortaya çıkan insan hakları sözleşmelerinden en az birini onaylamıştır⁹. İnsan haklarını korumaya yönelik bölgesel örgütler ve uluslararası sözleşmeler de mevcuttur. Ayrıca tüm devletler anayasalarında insan hakları listelerine yer vermektedir¹⁰. Tüm bunları birlikte değerlendirdiğimizde insan haklarının hukuki açıdan evrensel hale geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır¹¹.

⁴ Donnelly, Jack / Whelan, Daniel J.: *International Human Rights*, Routledge, New York 2020, s. 36.

⁵ Doğan, İlyas: *Devlet ve Toplum Kuramlarına Yeni Yaklaşımlar*, Astana, Ankara 2014, s. 230.

⁶ BAYEFESKY, Anne F.: "Cultural Sovereignty, Relativism, and International Human Rights: New Excuses for Old Strategies", *Ratio Juris*, 9 (1), 1996, s. 42.

⁷ BM Genel Kurulu'nun 16.12.1966 tarih ve 2200 A (XXI) sayılı kararı ile kabul edilen bu sözleşme, 19.12.1966'da imzaya açılmış ve 23.04.1976'da yürürlüğe girmiştir.

⁸ BM Genel Kurulu'nun 16.12.1966 tarih ve 2200 A (XXI) sayılı kararı ile kabul edilen bu sözleşme, 19.12.1966'da imzaya açılmış ve 03.01.1976'da yürürlüğe girmiştir.

⁹ <https://indicators.ohchr.org/> (30.03.2022)

¹⁰ Freeman, Michael: *İnsan Hakları: Disiplinler Arası Yaklaşım*. (çev. A. Erkan Koca, Asena Topcubaşı), Birleşik Yayınları, Ankara (2008) s. 62; Henkin, Louis: "*The Universality of the Concept of Human Rights*", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 506(1), 1989 s. 13.

¹¹ Nitekim bkz.: Gemalmaz, M. Semih: *Devlet, Birey ve Özgürlük*, Legal, İstanbul 2016, s. 687; Akıllıoğlu, Tekin: *İnsan Hakları: Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri*. Yetkin, Ankara 2019, ss. 60-61; Donnelly, Jack: *Universal Human Rights in Theory and Practice*.

Bu evrensellik, günümüzde insan haklarının devletlerin iç işleriyle sınırlı kalmadığı anlayışını beraberinde getirmiştir. İnsan hakları açısından olumsuz olduğu değerlendirilen bir gelişme, çeşitli devlet ya da uluslararası örgütlerden farklı düzeylerde tepkilerle karşılaşabilmektedir. Örneğin Çin'in Uygur Türkleri'ne soykırım uyguladığı iddiaları sonrasında ABD, AB, Birleşik Krallık ve Kanada bazı Çin yetkililerine karşı malvarlığı dondurma ve seyahat yasağını içeren yaptırım kararları almışlardır¹². Benzer şekilde, Cemal Kaşıkçı'nın İstanbul'da Suudi Arabistan Devleti'nin görevlendirdiği bazı kimseler tarafından öldürülmesi sonucu uluslararası kamuoyunda büyük bir tepki uyanmış; ABD olayla ilgili olduğunu ileri sürdüğü Suudi Arabistan kamu görevlilerine karşı seyahat yasağı, malvarlığı dondurma, ticari ilişki kurma yasağı gibi yaptırımları içeren bir karar almıştır¹³. Son olarak Türkiye'nin İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme kararı sonrasında BM, Avrupa Konseyi ve ABD'den üzüntü ve endişe bildiren açıklamalar gelmiş, Türkiye kararı gözden geçirmeye davet edilmiştir¹⁴.

Bütün bunlar, insan haklarının devletlerin uluslararası meşruiyetleri açısından da dikkate alınan bir değer haline geldiğini göstermektedir. Geleneksel olarak devletin kendi sınırları içerisinde kalan eylemlerinin uluslararası ilişkiler bakımından ilgisiz görülmesine ve otorite kullanımı ülkenin sınırları içerisinde kaldığı müddetçe meşru kabul edilmesine rağmen; insan haklarına ilişkin uluslararası hukuk kurallarının evrenselleşmesi sonucunda, insan hakları uluslararası meşruiyetin ölçütlerinden biri olarak değerlendirilmeye

Ithaca University Press, Ithaca and London 2013, s. 94; BREMS, Eva: Human Rights: Universality and Diversity. Martinus Nijhof Publishers, The Hague 2001, s. 5.

¹² The Guardian, "US and Canada follow EU and UK in sanctioning Chinese officials over Xinjiang", 22.03.2021, <https://www.theguardian.com/world/2021/mar/22/china-responds-to-eu-uk-sanctions-over-ughurs-human-rights> (30.03.2021); BBC News, "Uighurs: Western countries sanction China over rights abuses", 22.03.2021, <https://www.bbc.com/news/world-europe-56487162> (30.03.2022).

¹³ Deutsche Welle Türkçe, ABD'den Suudi vatandaşlarına "Kaşıkçı" yaptırımları, 26.02.2021, <https://www.dw.com/tr/abdden-suudi-vatanda%C5%9Flar%C4%B1na-ka%C5%9F%C4%B1k%C3%A7%C4%B1-yapt%C4%B1r%C4%B1mlar%C4%B1-a-56720510> (30.03.2021); CNNTürk.com, 09.04.2019, <https://www.cnnturk.com/dunya/abdden-suudilere-kasikci-yaptirimi-ulkeye-girisleri-yasaklandi> (30.03.2022).

¹⁴ "Council of Europe leaders react to Turkey's announced withdrawal from the Istanbul Convention", 21.03.2021, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/council-of-europe-leaders-react-to-turkey-s-announced-withdrawal-from-the-istanbul-conventi-1> (30.03.2021); BBC Türkçe, "Biden, Türkiye'nin İstanbul Sözleşmesi'nden çekilmesinin hayal kırıklığı yarattığını açıkladı", 21.03.2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56477332> (30.03.2021); "Türkiye'nin İstanbul Sözleşmesi'nden Çekilmesine İlişkin BM Ortak Açıklaması", 20.03.2021, <https://turkey.un.org/tr/122727-turkiyenin-istanbul-sozlesmesinden-cekilmesine-iliskin-bm-ortak-aciklamasi> (30.03.2021).

başlamıştır¹⁵. Ortaya çıkan bu durum uluslararası yardım ve iş birliği konularına da yansımış, "insan hakları koşulluluğu" olarak ifade edilen uygulamayı beraberinde getirmiştir.

II. İNSAN HAKLARI KOŞULLULUĞU

Politik yönü ağır basan koşulluluk, hukuk alanında çalışan akademisyenler tarafından da nadiren analiz edilmiştir¹⁶. İnsan hakları koşulluluğunu, insan haklarının evrenselleşmesinin bir sonucu olarak, yabancı devletlerin iç işlerine insan hakları gerekçesiyle müdahale etmenin görünüm biçimlerinden biri olarak ele almak, meselenin hem siyasi hem hukuki boyutlarını tespit eden yerinde bir yaklaşım olarak göze çarpmaktadır¹⁷.

Dolayısıyla uluslararası ekonomik iş birliği ya da yardım için insan haklarına saygının şart koşulması, yabancı devletlerin iç işlerine insan hakları gerekçesiyle müdahale etmenin görünüm biçimlerinden biridir¹⁸. Bu bakımdan bazı devletler ilişki kuracağı devletlerin insan hakları karnesini göz önünde tutarak hareket etmekte, insan hakları konusunda kötü sicil sahibi devletlerle iş birliği yapmaktan kaçınmaya özen göstermektedir¹⁹. Konusu insan hakları olmayan bir uluslararası sözleşme, taraflardan birinin insan haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle askıya alınabilmekte; ekonomik yardımlar ve iş birliği politikaları insan hakları ihlalleri sebep gösterilerek durdurulabilmektedir. Bu uygulamaya "koşula bağlama"ya da "politik koşulluluk" (*political conditionality*) denmektedir²⁰. Yasemin Özdek koşulluluğu "yardım verenlerin yardım alan devletlerin politik ortamını değiştirmek amacıyla yardımı koşula bağlı

¹⁵ Donnelly / Whelan, s. 38. Bu yaklaşım John Rawls'un insan hakları anlayışında da yankılanmaktadır. Rawls'a göre insan haklarını "ihlal eden yasatanımsız bir devlet kınanır ve ağır vakalarda güç kullanmayı gerektiren yaptırımlara hatta müdahaleye maruz bırakılır." İnsan haklarının garanti altına alınması, diplomatik ve ekonomik yaptırımların ya da vahim durumlarda askeri güçle zor kullanmanın gereğini ortadan kaldırır. Bu hakların uluslararası ilişkilerdeki rolü budur. Bkz.: RAWLS, John: Halkların Yasası ve "Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması", Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 86.

¹⁶ Fierro, Elena: European Union's Approach to Human Rights Conditionality in Practice, Martinus Nijhof Publishers, The Hague 2003, s. 93.

¹⁷ Bu yaklaşım için bkz.: Özdek, ss. 17 vd.; Noguera, Diego J. Linan / Martinez, Louis M. Hinojosa: "Human Rights Conditionality in the External Trade of the European Union: Legal and Legitimacy Problems", Colombia Journal of European Law, 7, 2001, s. 307.

¹⁸ Özdek, s. 20.

¹⁹ Güneş, Ahmet M.: İnsan Hakları Hukukuna Giriş, Adalet, Ankara 2020, s. 249.

²⁰ Akıllıoğlu, s. 63.

tutmaları" olarak tanımlamaktadır²¹. Elena Fierro ise, sadece ekonomik yardımlarla sınırlı kalmayan, diğer ekonomik araçları da göz önünde bulunduran "özel/belirli hedeflere ulaşmak amacıyla; üst seviyede ya da halk düzeyinde siyasi ve davranışsal değişiklikler ortaya çıkarmak için öncelikli olarak ekonomik araçların kullanılması ya da kullanılmaması" şeklinde bir tanımla aktarmaktadır²². Koşulluluk, büyük ölçüde koşula maruz kalan ülkenin davranışlarını değiştirmek ya da mevcut uygulamaları desteklemek amacıyla kullanılır²³

Fierro koşulluğu sözleşme/ilişki öncesi (*ex ante*) ve sözleşme sonrası (*ex post*) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sözleşme sonrası (*ex post*) koşullulukta, söz konusu koşullar ikili ilişkinin başlamasıyla ortaya çıkar. Avrupa Birliğinin dış ticaret sözleşmelerindeki koşulluluk politikası sözleşme sonrası (*ex post*) koşula bağlamanın önemli bir örneğidir. Bu sözleşmelerin askıya alınmasına imkan veren insan hakları koşulları (*human rights clauses*) bu sözleşmelerin yürürlüğe girmesinden sonra etki gösterir²⁴. Dolayısıyla sözleşme sonrası insan hakları koşulları, sözleşmenin devam etmesinin koşullarıdır. Bir tarafın insan haklarını ihlal etmesi durumunda sözleşme devam ettirilmez; yani diğer taraf sözleşmeyi askıya alma ya da sözleşme kapsamındaki yardımları durdurma seçeneklerine başvurur. Benzer şekilde negatif koşulluluk, koşullara uyulmaması durumunda koşula maruz bırakılan ülkenin belirli menfaatlerden yoksun bırakılması anlamına gelir²⁵. İnsan haklarının sıklıkla ihlal edildiği gerekçesiyle dış yardımların kesilmesi negatif koşulluluğa örnektir. Koşulluluğun diğer türü de sözleşme/ilişki öncesi (*ex ante*) koşulluluktur. Buradaki koşullar sözleşmeye bağlı bir ilişkinin kurulmasına yönelik koşullardır. Koşullar gerçekleşmediği müddetçe söz konusu ilişki de kurulmaz. AB'nin genişleme politikaları bakımından gündeme gelen insan haklarına bağlı koşulluluk uygulamaları, sözleşme öncesi koşulluğun örneği olarak gösterilebilir²⁶. Keza ABD örneğinde görüleceği üzere dış yardım ilişkisinin insan hakları koşuluna bağlanması *ex ante* koşulluluğun bir tezahürüdür. *Ex ante* koşulluluğun da pozitif koşullulukla bağlantılı olduğu söylenebilir. Pozitif koşulluluk ilgili koşullar sağlanırsa, örneğin insan hakları açısından belirli standartlar gözetilirse, çeşitli menfaatlerin ortaya

²¹ Özdek, s. 21.

²² Fierro, s. 95 (First Draft of the OECD-Informal DAC Task Force on Conflict, Peace and Development Co-Operation, 1999, p. 26, point 105'ten naklen).

²³ Fierro, s. 96.

²⁴ Fierro, s. 98.

²⁵ Fierro, s. 99.

²⁶ Fierro, s. 98.

çıkacağı anlamına gelir. Bu daha çok koşula maruz bırakılan ülkenin insan hakları konusunda teşvik edilmesi şeklinde anlaşılabilir²⁷.

III. ABD DIŞ YARDIM YASALARI ÖRNEĞİ

ABD, 1974 yılında Dış Yardım Yasası'nda (*Foreign Assistance Act*) yaptığı değişiklikle güvenlik yardımlarını insan hakları koşuluna bağlamıştır²⁸. Yasanın 502B maddesinin ilk fıkrasında, BM Antlaşması'ndan²⁹ kaynaklanan yükümlülükler ve ABD'nin anayasal gelenekleri gereğince, uluslararası olarak tanınan insan hakları ve temel özgürlükler konusunda artan saygıyı dünyanın her tarafında cesaretlendirmek ve desteklemek, ABD dış politikasının temel amacı olarak ifade edilmiştir. Maddenin ikinci fıkrasında ağır insan hakları ihlalleri konusunda eylemleriyle devam eden bir model (*consistent pattern of gross violations*) oluşturan devletlere güvenlik yardımı yapılamayacağı belirtilmiştir. Benzer şekilde, "Leahy Yasası (*Leahy Law*)" olarak bilinen yasalar (Dış Yardım Yasası m. 620M ve 22 U.S Code m. 2378d) gereği, Dışişleri Bakanlığı ve Savunma Bakanlığı'nın, ağır insan hakları ihlalleri gerçekleştirdiği konusunda güvenilir bilgiler aldığı yabancı güvenlik birimlerine yardım amaçlı fonlar sağlaması yasaklanmıştır³⁰. Bu yasa uyarınca yabancı ülkelerin insan hakları ihlali gerçekleştiren güvenlik birimleri tek tek tespit edilmekte ve kamuoyuna açıklanmaktadır³¹. Güvenlik yardımlarına ilaveten, Dış Yardım Yasası'nda 1975 yılında yapılan değişiklikle ekonomik yardımlar da insan hakları koşuluna bağlanmıştır³². 116. maddenin ilk cümlelerinde, uluslararası tanınan

²⁷ Fierro, s. 100

²⁸ Akıllıoğlu, ss. 64-65; Özdek, s. 21.

²⁹ Birleşmiş Milletler Örgütü'nü kuran Birleşmiş Milletler Antlaşması 26.06.1945'te imzalanmış ve 24.10.1945'te yürürlüğe girmiştir.

³⁰ About the Leahy Law, Fact Sheet, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, January 20, 2021, <https://www.state.gov/key-topics-bureau-of-democracy-human-rights-and-labor/human-rights/leahy-law-fact-sheet/> (30.03.2021).

³¹ <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/02/Tab-1-Leahy-Make-Public-List-CY-20191.pdf> (30.03.2021). ABD Dış İşleri Bakanlığı resmi internet sitesinde, bir yabancı ülkenin en uç güvenlik birimleri, örneğin Pakistan'daki "Koshar Polis Merkezi" (*Koshar Police Station*) gibi, isim isim yer almaktadır.

³² Comstock, Audrey L.: "*Gay Rights and U.S. Foreign Aid: A Look at Nigeria and Uganda*", *The Journal of International Relations, Peace Studies, and Development*, 2(1), 2016, s. 4. Comstock makalesinde, LGBT topluluğunun hak talepleri ile ABD'deki dış yardım arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Bu bağlamda yazar çeşitli ABD yönetimlerinin eşcinsel bireylerin hak taleplerine yaklaşımını incelemektedir. Yazara göre ABD'nin bu taleplere bakışı Obama yönetimiyle değişmiştir. Obama yönetiminde, "Lezbiyen, Gey, Biseksüel ve Transgender Bireylerin İnsan Haklarını Geliştirmeye Yönelik Uluslararası Girişimler" (*International Initiatives to Advance the Human Rights of Lesbian, Gay,*

insan haklarının ağır ihlali konusundaki eylemleriyle devam eden bir model oluşturan ülkelere yardım sağlanmayacağı belirtilmektedir. 116. maddenin (d) bendinde ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından her yıl Kongre'ye sunulmak üzere bir insan hakları raporu hazırlanacağı belirtilmektedir³³.

Bu bağlamda, Kongre'nin yıllık çıkardığı bütçe yasalarında (*appropriations act*) belirli ülkelere yönelik yardımı ve yaptırımları insan hakları koşuluna bağladığı görülmektedir³⁴. 1997 yılı Bütçe Yasası'nda Sırbistan-Karadağ'a yönelik 1994 yılında gönderilen yardımların, Kosova'daki insan hakları durumu ile ilgili ilerleme sağlanmadıkça ve insan hakları gözlemcilerinin ülkeye girişine izin verilmedikçe kaldırılmayacağı ifade edilmiştir (*Section 540*). Aynı yasaya göre, Guatemala ordusuna tahsis edilen yardımların gönderilmesi ve Guatemala'ya yönelik kısıtlamaların kaldırılması, ancak Guatemala ordusunun insan hakları ihlallerini ortadan kaldırma konusunda iş birliği yaptığının ABD Başkanı tarafından Kongre'ye bildirilmesi halinde mümkün olacaktır (*Section 567*). Keza başka bir maddede, insan hakları açısından ilerleme sağlandığı konusunda ABD Başkanı Kongre'ye rapor vermedikçe

Bisexual, and Transgender Persons) başlıklı bir başkanlık bildirisi (*presidential memorandum*) yayımlanmıştır. Bildirinin girişinde Başkan, ABD diplomasisi ve dış yardımlarının "LGBT bireylerin insan haklarını desteklemek ve korumasını temin etmek amacıyla" bu bildiriye yayınladığını ifade etmektedir. Bildirinin üçüncü maddesinde, dış yardımlardan sorumlu birimlerin, LGBT bireylerin insan haklarını korumak amacıyla yabancı hükümetler, vatandaşlar, sivil toplum ve özel sektör ile irtibata geçilmesini temin etme konusunda devam eden çabalarını arttıracakları ifade edilmiştir. Bkz.: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2011/12/06/presidential-memorandum-international-initiatives-advance-human-rights-1> (29.03.2021). Bu bildiri Biden yönetimi tarafından 2021'de teyit edilerek ve daha da genişletilerek, "Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Transgender, Queer ve İnterseks Bireylerin İnsan Haklarını Dünya Çapında Geliştirmeye İlişkin Bildiri" (*Memorandum on Advancing the Human Rights of Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, Queer, and Intersex Persons Around the World*) adıyla tekrar yayımlanmıştır. Biden tarafından yayınlanan bildirinin üçüncü maddesi, önceki bildirinin aynı maddesine ilaveten dış yardımdan sorumlu birimlerin yardım fonlarıyla ilgili karar verirken, fonların LGBT bireylerin insan haklarına etkisini de göz önünde bulunduracağını belirtmiştir. Bkz.: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/presidential-actions/2021/02/04/memorandum-advancing-the-human-rights-of-lesbian-gay-bisexual-transgender-queer-and-intersex-persons-around-the-world/> (29.03.2021).

³³ Foreign Assistance Act of 1961, <https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/Foreign%20Assistance%20Act%20Of%201961.pdf> (29.03.2021).

³⁴ Congressional Research Service: U.S. Foreign Assistance to the Middle East: Historical Background, Recent Trends, and the FY2021 Request (May 5, 2020), CRS Report R46344, 2020, <https://crsreports.congress.gov> (29.03.2021), s. 25.

Burma'ya gönderilen tüm dış yardımların durdurulduğu hükme bağlanmıştır (*Section 570*)³⁵.

Mısır'a yönelik yardımı koşula bağlayan yakın tarihli bütçe yasaları, politika üreticilerin dış yardımı insan hakları koşuluna bağlaması açısından öne çıkan başka bir örnektir³⁶. Örneğin 2020 yılındaki bütçe yasasında, Mısır'a gönderilen 1,3 milyar dolarlık yardımın 300 milyon doları Mısır'ın azınlık hakları, kadın hakları, ifade, medya ve toplanma özgürlüğü, hukukun üstünlüğü ve demokrasi konusunda ilerleme kaydettiğinin; Mısır'da siyasi mahkumların serbest bırakıldığığının; insan hakları ihlali yapan güvenlik güçlerinin yargı önüne çıkarıldığığının; hukuk dışı infazlar (*extrajudicial killings*) ve kaybolmaların soruşturulduğunun Dışişleri Bakanı'nca Kongre'ye rapor etmesi koşuluna bağlanmıştır (*Section 7041 (a) 3*). Dış yardımla ilgili benzer koşullar, aynı yasada Nepal (*Section 7044 (c) 2*), Sri Lanka (*Section 7044 (e)2*) ve Kolombiya (*Section 7045 (b) 2*) için de getirilmiştir³⁷.

Bunların yanında, ABD'nin uluslararası ticaret sözleşmelerinde de insan haklarına ilişkin şartlar koyduğu görülmektedir. Bu bakımdan ABD özellikle işçi haklarıyla ilgili şartların uluslararası ticaret sözleşmelerinde yer almasına özen göstermektedir³⁸. ABD'nin dış ticaret sözleşmelerine koyduğu insan hakları şartları özel olarak işçi haklarını ilgilendirmekte, işçi hakları dışındaki insan hakları şartlarına sözleşmelerde yer verilmemektedir³⁹. Örneğin, ABD-Meksika-Kanada arasındaki serbest ticareti düzenleyen sözleşmenin 23. bölümü işçilerle ilgilidir ve bu bölümde Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Çalışma Yaşamında Temel İlkeler ve Haklar Bildirisi'nin dikkate alınacağı ifade edilmektedir. Bu bağlamda, işçilerin toplanma özgürlüğü (sendika ve grev) ve toplu sözleşme

³⁵ 104th Congress Public Law 208, An Act Making Omnibus Consolidated Appropriations for the Fiscal Year Ending September 30, 1997, and for Other Purposes <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-104publ208/html/PLAW-104publ208.htm> (29.03.2021).

³⁶ Congressional Research Service, s. 25.

³⁷ An Act Making Further Consolidated Appropriations for the Fiscal Year Ending September 30, 2020, and for Other Purposes, <https://www.congress.gov/116/plaws/publ94/PLAW-116publ94.htm> (29.03.2021).

³⁸ Idris, İffat: Human Rights and Governance Provisions in OECD Country Trade Agreements With Developing Countries, Helpdesk Report 2017, s. 3.

³⁹ IDRIS: s. 7.

hakkı zikredilmekte, zorunlu çalıştırmanın, çocuk işçiliğinin ve iş/ücrette ayrımcılığın her türünün yok edileceği hükme bağlanmaktadır⁴⁰.

IV. AB DIŞ TİCARET VE İŞ BİRLİĞİ SÖZLEŞMELERİ ÖRNEĞİ

Dış ticaret sözleşmelerine insan hakları koşulları getirilmesi konusunda öne çıkan asıl örnek Avrupa Birliği'dir. İkili ticaret ve iş birliği sözleşmelerine insan haklarına ilişkin koşul konması, 1990'ların başından itibaren Avrupa Topluluğu'nun üçüncü ülkelerle imzaladığı sözleşmelerde kendini göstermeye başlamıştır⁴¹. Avrupa Birliği'nin insan hakları koşulluluğuna yaklaşımı iki ilkeye dayanmaktadır. Birincisi, ekonomik destekler geliştirmekte olan ülkelerin demokratik standartlara ve insan hakları normlarına uyumu şartıyla verilen ayrıcalıklar olarak görülür ve söz konusu standart ve normlara uymayan ülkelere bu ayrıcalıklar tanınmaz. İkincisi, Avrupa Birliği'nin, insan haklarını ihlal eden ülkelere ekonomi politikaları ile destek olmaması gerekir⁴².

1992'de Maastricht'te imzalanan Avrupa Birliği Sözleşmesi insan hakları koşulluluğuna açıkça temel oluşturabilecek bazı hükümler içermektedir⁴³. Sözleşmenin 3. maddesinin 5. fıkrasında da birliğin dış dünya ile ilişkilerinde kendi değerlerini savunacağı ve "*çocuk hakları başta olmak üzere insan haklarının korunmasına ve Birleşmiş Milletler Şartı'nda yer alan ilkelere saygı gösterilmesi de dahil uluslararası hukuka titizlikle uyulmasına*" katkı sağlayacağı ifade edilmektedir. Keza, 21. maddenin ilk fıkrasında "*Birliğin uluslararası alandaki eylemi ... şu ilkelere dayanır: ... insan hakları ve temel özgürlüklerin evrenselliği ve bölünmezliği, insan onuruna saygı*" ifadesi yer almaktadır⁴⁴. Bu hükümler, dış ticaret sözleşmelerindeki insan hakları koşulluluğunun hukuki

⁴⁰ ABD-Meksika-Kanada Anlaşması (United States-Mexico-Canada Agreement / USMCA), daha önce bu ülkeler arasındaki serbest ticareti düzenleyen Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması'nın yerine gelmiştir ve 1 Temmuz 2020 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bkz.: <https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/united-states-mexico-canada-agreement/agreement-between> (30.03.2021).

⁴¹ Brandtner, Barbara / ROSAS, Allan: "*Human Rights and the External Relations of the European Community: An Analysis of Doctrine and Practice*", European Journal of International Law, 9, 1998, s. 473.

⁴² Bartels, Lorand: *The Application of Human Rights Conditionality in the EU's Bilateral Trade Agreements and Other Trade Arrangements with Third Countries*, European Parliament, Brussels 2008, s. 1.

⁴³ Nogueras / Martinez: s. 314.

⁴⁴ <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf> (30.06.2021).

temeli olarak görülebilir⁴⁵. Avrupa Parlamentosu'nun (AP) 12 Mart 1993 tarihli, "Dünyada İnsan Hakları" kararında da koşula bağlama Avrupa Topluluğu'nun resmi bir politikası olarak kabul etmiştir⁴⁶. Kararda "standartlaştırılmış insan hakları şartlarının/ibarelerinin gelecekte akdedilecek bütün yardım ve ticaret sözleşmelerine dahil edilmesi topluluğun dış politikasının merkezi unsurlarından biri" olarak nitelendirilmektedir⁴⁷. AP'nin 2005 tarihli "Avrupa Birliği Sözleşmelerinde İnsan Hakları ve Demokrasi Şartı/İbaresini" başlıklı kararında, AB Antlaşması'nın 3. maddesine ve 1993 tarihli AP kararlarına atıfta bulunulmuş; uluslararası sözleşmelerde demokrasi ve insan hakları şartlarının yer alması AB dış politikasının kilit taşı olarak nitelendirilmiş; "üçüncü bir ülkeyle sözleşme imzalanırken, bu ülkenin insan haklarına ilişkin uluslararası standartlara uyduğundan ve sözleşmede insan hakları şartı bulunduğundan emin olmak Avrupa Birliği'nin sorumluluğudur" denmiştir⁴⁸.

Örneğin Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Arjantin arasında imzalanan Ticaret ve Ekonomik İş Birliği Sözleşmesi'nin ikinci maddesi "Topluluk ile Arjantin arasındaki iş birliği bağlarının ve bu Sözleşmenin, Topluluk ve Arjantin'in gerek iç gerekse dış işlerindeki siyasetlerine kaynaklık eden demokratik ilkeler ve insan hakları temeline tümüyle dayandığı" ifade edilmektedir⁴⁹. Benzer şekilde Avrupa-Akdeniz (Euro-Mediterranean) İş Birliği Sözleşmeleri kapsamında çeşitli Arap ülkeleriyle imzalanan ve ticaret ortaklıkları kuran sözleşmelerde de bu yönde maddelere rastlamak mümkündür⁵⁰.

Avrupa Topluluğu ile Afrika, Karayip ve Pasifik ülkeler grubu arasındaki iş birliğini düzenleyen Lome Sözleşmesi'nin 5. maddesinde sözleşmenin

⁴⁵ Avrupa Komisyonu: Using EU Trade Policy to promote fundamental human rights: current policies and practice, 2012, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2012/february/tradoc_149064.pdf (30.06.2021).

⁴⁶ Akıllıoğlu, s. 65.

⁴⁷ Official Journal of the European Communities, C 115, Volume 36, 26 April 1993, s. 220; bkz.: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOC_1993_115_R_0200_01&from=EN (16.03.2021).

⁴⁸ Official Journal of the European Union, C 290 E, Volume 49, 29 November 2006, ss. 110 vd. bkz.: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52006IP0056:EN:HTML> (17.03.2021).

⁴⁹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A21990A1026%2801%29> (18.03.2021).

⁵⁰ Sözleşmelere şuradan bakılabilir: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ar14104> (17.03.2021).

taraflarının insan haklarına bağlı olduğu vurgulanmış, insan haklarına ilişkin uluslararası hukuktan doğan yükümlülükler tekrar edilmiş ve iş birliğinin insan haklarına saygı temelinde ve bu amaca yönelik olarak faaliyete geçirileceği ifade edilmiştir. Aynı sözleşmenin 366a maddesinde ise 5. maddeden doğan yükümlülüklerin ihlal edilmesi durumunda, Sözleşmenin ihlalcı ülkede uygulanmasının askıya alınabileceği yani iş birliğinin durdurulabileceği karara bağlanmıştır⁵¹. Günümüzde Lome Sözleşmesi'nin yerini alan Catanou Sözleşmesi'nin 9 ve 96. maddeleri uyarınca insan hakları ihlalleri dolayısıyla Sözleşmeyi askıya alabilmek mümkündür⁵². Keza birçok sözleşmede benzer insan hakları koşulları vardır⁵³. Bartels'in de belirttiği üzere, AB'nin uluslararası sözleşmelere koyduğu insan hakları şartları/ibareleri görece standart şekilde düzenlenmiştir ve büyük ölçüde aynı şekilde ifade edilmektedir. Yazar AB-Orta Amerika sözleşmesindeki insan hakları koşulunun benzer sözleşmelerdeki standart ifadelerle iyi bir örnek olduğunu ifade etmektedir:

*Hukukun üstünlüğüne ve Evrensel İnsan Hakları Bildirisi'nde ortaya konan demokratik prensiplere ve temel insan haklarına saygı, her iki tarafın gerek iç gerekse dış işlerine yönelik politikalarının temelini oluşturur ve bu sözleşmenin esaslı bir unsurunu teşkil eder.*⁵⁴

⁵¹Agreement Amending the Fourth Convention of Lomé signed in Mauritius on 4 November 1995 between African, Caribbean and Pacific Group of States and European Community, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/62e2bc33-18c9-4aa5-a1f7-55867a57666d/language-et> (30.06.2021).

⁵² Partnership agreement between the members of the African, Caribbean and Pacific Group of States of the one part, and the European Community and its Member States, of the other part, signed in Cotonou on 23 June 2000, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A02000A1215%2801%29-20180531> (30.03.2022). Ayrıca bkz.: BARTELS, Lorand: Human Rights and Sustainable Development Obligations in EU Free Trade Agreements, University of Cambridge Faculty of Law, Legal Studies Research Paper Series, Paper no. 24/2012, 2012, s. 2. Catanou ve ondan önce gelen Lome Sözleşmeleri'ndeki siyasi koşulluluk uygulamalarını ayrıntılı ve eleştirel bir yaklaşımla inceleyen bir çalışma için bkz.: GÜVEN, Simay: Kalkınmada İşbirliğinde Siyasi Koşulluluk: Lomé / Cotonou Ortaklığı - Eleştirel Bakış, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi Araştırma Dizisi No: 28, Ankara 2008.

⁵³ Örneğin, Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Arjantin arasında imzalanan Ticaret ve Ekonomik İşbirliği sözleşmesinin ikinci maddesi (Bkz.: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A21990A1026%2801%29> (18.03.2021)) ve Avrupa-Akdeniz (Euro-Mediterranean) İşbirliği Sözleşmeleri kapsamında çeşitli Arap ülkeleriyle imzalanan ve ticaret ortaklıkları kuran sözleşmelerde (Bkz.: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ar14104> (17.03.2021)) yer alan hükümler insan hakları koşulları getirmektedir.

⁵⁴ Bartels, s. 4.

İnsan hakları koşulluğunun diğer ve belki de en bilinen uygulaması AB'nin genişleme politikaları bağlamında ortaya çıkmıştır. 21-22 Temmuz 1993 tarihlerinde Kopenhag'ta toplanan Avrupa Birliği Devlet ve Hükümet Başkanları Konseyi (European Council) toplantısı sonucunda açıklanan sonuç bildirisinde genişlemenin siyasi koşullarından biri olarak insan hakları gösterilmiştir. Bildiride üyeliğin aday ülkede insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğünü garanti altına alan oturmuş kurumlar geliştirilmesine ve azınlık haklarının korunmasına bağlı olduğu ifade edilmiştir⁵⁵. Bu bağlamda, adaylık müzakereleri kapsamında açılan 35 fasıldan birisi de "yargı ve temel haklar" başlığını taşımaktadır. Adaylığa ilişkin AB Komisyonu tarafından hazırlanan ilerleme/ülke⁵⁶ raporlarında, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) tarafından verilen kararlar dikkate alınmakta böylece üyeliğin mümkün olabilmesi için aday ülkenin iç mevzuatını AİHM kararlarına göre düzenlemesi gerekmektedir⁵⁷. Türkiye'nin AB adaylık sürecinde hazırlanan raporlardan da bu durumu gözlemlemek mümkündür. Raporlarda "Yargı ve Temel Haklar" ve "Adalet, Özgürlük ve Güvenlik" isimli 23 ve 24. fasıl kapsamındaki değerlendirmeler "Öncelikli Temel İlkeler" başlığı altında ele alınmakta, bu değerlendirmelerde AİHM kararlarına sıklıkla yer verilmektedir. Keza, AB aday ülkelere aktarılan Katılım Öncesi Yardım Aracı fonu olarak adlandırılan yardımlar da insan hakları koşuluna bağlanmıştır. Türkiye'ye bu kapsamda aktarılan fonlar 2017 ve 2018 yıllarında insan haklarına ilişkin durum gerekçe gösterilerek AB tarafından durdurulmuştur⁵⁸.

⁵⁵ European Council in Copenhagen, 21-22 June 1993, Conclusions of the Presidency, s. 13, bkz.: https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/72921.pdf (18.03.2021).

⁵⁶ AB üyelik sürecindeki ilerlemelere ilişkin Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan raporlar 2016 yılına kadar ilerleme raporu 2016'dan sonra ülke raporu olarak adlandırılmıştır. Türkiye'nin adaylık sürecine ilişkin ilerleme/ülke raporları için bkz.: https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html (20.03.2021).

⁵⁷ PETRAJ, Marseda: Avrupa Birliği Katılım Öncesi Sürecinde İnsan Hakları Koşulluluğu: Arnavutluk Örneği. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, s. 99.

⁵⁸ Turkey: MEPs cut support by €70m due to no improvement in respect for EU values, 02.10.2018, bkz.: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20180926IPR14407/turkey-meps-cut-support-by-EU70m-due-to-no-improvement-in-respect-for-eu-values> (20.03.2021); Türkiye'ye AB yardımlarında kesinti, DW Türkçe, 02.10.2018, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-ab-yard%C4%B1mlar%C4%B1nda-kesinti/a-45727453> (20.03.2021).

SONUÇ

II. Dünya Savaşı sonrası insan hakları normlarının evrenselleşmesi insan haklarını uluslararası meşruiyet ölçütlerinden birine dönüştürmüştür. Öyle ki; devletler birbirleriyle kurdukları ilişkide insan hakları normlarına riayet konusunu da göz önünde bulundurabilmektedir. Bu bakımdan insan hakları, insan haklarını korumaya yönelik sözleşmelerle sınırlı kalmamış; dış ticaret, iş birliği ya da ekonomik yardım gibi konulara da yansımıştır. ABD ve AB örneklerinde görüldüğü üzere, insan hakları normlarına riayet edilmesi dış ticaret sözleşmelerinde temel şart olarak gösterilmiştir. Bu şartlar, sözleşmelerin esas konusu olan ekonomi ya da iş birliğini hiç ilgilendirmese de insan hakları ihlalleri sebebiyle sözleşmenin feshedilebilmesi ya da askıya alınması imkanını getirmektedir.

Yukarıda ABD mevzuatından ve AB'nin yaptığı sözleşmelerden örneklerle insan hakları koşulluluğunun hukuksal çerçevesini ortaya koymaya çalıştık. ABD'nin 1974 yılından itibaren çıkardığı dış yardımlara yönelik yasalar, bu yasalar çerçevesinde yıllık olarak hazırlanan insan hakları raporları ve bu raporların göz önünde bulundurulması suretiyle bütçe yasalarında bazı ülkelere sınırlamalar getirilmesi yerleşik bir uygulama halini almış görünmektedir. Keza, AB'nin iş birliği sözleşmelerine standart bir insan hakları koşulu getirmesi, genişleme politikalarında insan haklarını birincil şartlardan biri olarak kabul etmesi de AB'nin oturmuş bir politikası olarak göze çarpmaktadır. Bu bakımdan insan hakları koşulluluğu gerek ABD gerekse AB'nin dış yardım ve iş birliği ilişkileri bakımından yerleşik bir hukuksal araç görüntüsü vermektedir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler:

Akıllıoğlu, Tekin: İnsan Hakları (Kavram – Kaynaklar Ve Koruma Sistemleri), Yetkin, Ankara 2019.

Avrupa Komisyonu: Using EU Trade Policy to promote fundamental human rights: current policies and practice, 2012, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2012/february/tradoc_149064.pdf (30.06.2021).

Bartels, Lorand: Human Rights and Sustainable Development Obligations in EU Free Trade Agreements, University of Cambridge Faculty of Law, Legal Studies Research Paper Series, Paper no. 24/2012, 2012, https://www.coris.uniroma1.it/sites/default/files/Bartels-2012_0.pdf (17.03.2021).

Bartels, Lorand: The Application of Human Rights Conditionality in the EU's Bilateral Trade Agreements and Other Trade Arrangements with Third Countries, European Parliament, Brussels 2008.

Brandtner, Barbara / ROSAS, Allan: *"Human Rights and the External Relations of the European Community: An Analysis of Doctrine and Practice"*, European Journal of International Law, 9, 1998.

Brems, Eva: Human Rights: Universality and Diversity. Martinus Nijhof Publishers, The Hague 2001.

Comstock, Audrey L.: *"Gay Rights and U.S. Foreign Aid: A Look at Nigeria and Uganda"*, The Journal of International Relations, Peace Studies, and Development, 2(1), 2016.

Congressional Research Service: U.S. Foreign Assistance to the Middle East: Historical Background, Recent Trends, and the FY2021 Request (May 5, 2020), CRS Report R46344, 2020, <https://crsreports.congress.gov> (29.03.2021).

Doğan, İlyas: Devlet ve Toplum Kuramlarına Yeni Yaklaşımlar, Astana, Ankara 2014.

Donnelly, Jack / Whelan, Daniel J.: International Human Rights, Routledge, New York 2020.

Donnelly, Jack: Universal Human Rights in Theory and Practice. Ithaca University Press, Ithaca and London 2013.

Fierro, Elena: European Union's Approach to Human Rights Conditionality in Practice, Martinus Nijhof Publishers, The Hague 2003.

Güneş, Ahmet M.: İnsan Hakları Hukukuna Giriş, Adalet, Ankara 2020.

Güven, Simay: Kalkınmada İşbirliğinde Siyasi Koşulluluk: Lomé / Cotonou Ortaklığı - Eleştirel Bakış, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi Araştırma Dizisi No: 28, Ankara 2008.

İdris, İffat: Human Rights and Governance Provisions in OECD Country Trade Agreements With Developing Countries, Helpdesk Report 2017

Kaygusuz, Özlem: *"Egemenlik ve Vestfalyan Düzen"*, Küresel Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler içinde, ed. Evren BALTA, İletişim, İstanbul 2014.

Kiraz, Sami: "*Uluslararası İlişkilerde Egemenliğin Değişen Yüzü*", Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi. 5(1), 2012.

Nogueras, Diego J. Linan / MARTINEZ, Louis M. Hinojosa: "Human Rights Conditionality in the External Trade of the European Union: Legal and Legitimacy Problems", *Colombia Journal of European Law*, 7, 2001.

Özdek, Yasemin: *Uluslararası Politika ve İnsan Hakları: Eleştirel Bakışlar*, Öteki, Ankara 2000.

Özel Özcan, Merve Suna: "*Westphalian Devletler Sistemi ve Modernleşmenin Geleneksel Dünyanın Büyük Güçleri Olan İmparatorluklara Etkisi*", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5(1), 2019.

Petraj, Marseda: *Avrupa Birliği Katılım Öncesi Sürecinde İnsan Hakları Koşulluluğu: Arnavutluk Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

Rawls, John: *Halkların Yasası ve "Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele Alınması"*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.

Salihpaşaoğlu, Yaşar / Gümüş Boyacı, Özgem Tuğçe: "*Bir Modern Devlet ve Egemenlik Miti: Westphalia Barışı*", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(1), 2020.

Tatar, Dilara Buket: *Doğa Bilimlerinin Hukuk Felsefesine Etkisi: Modern ve Postmodern Paradigma Ekseninde Bir Değerlendirme*, Onikilevha, İstanbul 2020.

İnternet Kaynakları:

104th Congress Public Law 208, An Act Making Omnibus Consolidated Appropriations for the Fiscal Year Ending September 30, 1997, and for Other Purposes <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-104publ208/html/PLAW-104publ208.htm> (29.03.2021).

About the Leahy Law, Fact Sheet, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, January 20, 2021, <https://www.state.gov/key-topics-bureau-of-democracy-human-rights-and-labor/human-rights/leahy-law-fact-sheet/> (30.03.2021).

An Act Making Further Consolidated Appropriations for the Fiscal Year Ending September 30, 2020, and for Other Purposes,

<https://www.congress.gov/116/plaws/publ94/PLAW-116publ94.htm>
(29.03.2021).

European Council in Copenhagen, 21-22 June 1993, Conclusions of the Presidency, s. 13, bkz.:

https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/72921.pdf (18.03.2021).

Foreign Assistance Act of 1961,

<https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/Foreign%20Assistance%20Act%20of%201961.pdf> (29.03.2021).

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A21990A1026%2801%29> (18.03.2021).

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A21990A1026%2801%29> (18.03.2021).

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ar14104>
(17.03.2021).

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ar14104>
(17.03.2021).

<https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2011/12/06/presidential-memorandum-international-initiatives-advance-human-rights-l> (29.03.2021).

https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html (20.03.2021).

<https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/02/Tab-1-Leahy-Make-Public-List-CY-20191.pdf> (30.03.2021).

<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/62e2bc33-18c9-4aa5-a1f7-55867a57666d/language-et> (30.06.2021).

<https://www.whitehouse.gov/briefing-room/presidential-actions/2021/02/04/memorandum-advancing-the-human-rights-of-lesbian-gay-bisexual-transgender-queer-and-intersex-persons-around-the-world/>
(29.03.2021).

Official Journal of the European Communities, C 115, Volume 36, 26 April 1993,
<https://eur-lex.europa.eu/legal->

content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOC_1993_115_R_0200_01&from=EN
(16.03.2021).

Official Journal of the European Union, C 290 E, Volume 49, 29 November
2006, ss. 110 vd. [https://eur-
lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52006IP0056:EN:HTML](https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52006IP0056:EN:HTML)
(17.03.2021).

The Catanou Agreement,
https://www.europarl.europa.eu/intcoop/acp/03_01/pdf/mn3012634_en.pdf
(01.04.2021).

Turkey: MEPs cut support by €70m due to no improvement in respect for EU
values, 02.10.2018, [https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-
room/20180926IPR14407/turkey-meps-cut-support-by-EU70m-due-to-no-
improvement-in-respect-for-eu-values](https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20180926IPR14407/turkey-meps-cut-support-by-EU70m-due-to-no-improvement-in-respect-for-eu-values) (20.03.2021).

Türkiye'ye AB yardımlarında kesinti, DW Türkçe, 02.10.2018,
[https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-ab-yard%C4%B1mlar%C4%B1nda-
kesinti/a-45727453](https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-ab-yard%C4%B1mlar%C4%B1nda-kesinti/a-45727453) (20.03.2021).

BİR HAK OLARAK “EĞİTİM” VE EĞİTİM-REFAH İLİŞKİSİ

Derleme Makale

Dr. Ömer Can ÇEVİK*

ÖZET

Eğitim bireylere bilgi, beceri ve yeterlilik sağlayarak onların gelişmelerini sağlayan bir süreçtir. Bu sürecin bir hak olarak ortaya çıkması yalnızca bireylerin değil, toplumların da gelişmesini sağlamıştır. Bu yönüyle hem iktisadi büyüme hem de kalkınmanın itici bir gücü olarak kabul edilen eğitim, aynı zamanda insani gelişmişlik açısından da oldukça etkili bir faktör olarak görülmektedir. Buna bağlı olarak eğitim, toplumlardaki refahı etkileyen önemli bir faktör olarak ifade edilegelmiştir. Zira bireylerin insan onuruna yaraşır bir hayat sürebilmeleri ile eğitim düzeyleri arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, herkes için bir hak olan eğitim ile refah parametreleri arasında ilişki kurmaktır. Bu amaç doğrultusunda eğitimin bir hak olarak ortaya çıkışı anlatılarak farklı refah rejimlerinin eğitime bakışları ön plana çıkan refah ölçüm göstergeleri üzerinden analiz edilmiş ve mesleki eğitim refah ilişkisi tartışılmıştır. Yapılan bu tartışmada bireylerin refahlarını artırıcı bir unsur olarak mesleki eğitim sistemi önerilmekte ve gelişmiş ülke örnekleri sunulmaktadır. Bu bağlamda, çalışmada refah rejimleri içinde yer alan her ülkeye değinilmemiş; yalnızca seçilmiş, temsil kabiliyeti yüksek öncü ülkelere odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Beceri, eğitim, eğitim hakkı, refah, refah rejimleri.*

* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ORCID ID: 0000-0001-5033-5018, **e-posta:** o.cevik@hbv.edu.tr

Makalenin Geliş Tarihi: 26.10.2022

Makalenin Yayınlanmasının Uygun Bulunduğu Tarih: 02.01.2023

“EDUCATION” AS A RIGHT AND THE RELATIONSHIP BETWEEN EDUCATION AND WELFARE

ABSTRACT

Education is a process that enables individuals to develop by providing them with knowledge, skills and competence. The emergence of this process as a right has enabled the development of not only individuals but also societies. In this respect, education, which is accepted as a driving force of both economic growth and development, is also seen as a very effective factor in terms of human development. Accordingly, education has been expressed as an important factor affecting welfare in societies. Because there is an important relationship between the ability of individuals to lead a life worthy of human dignity and their education level. The aim of this study is to establish a relationship between education, which is a right for everyone, and welfare parameters. For this purpose, the emergence of education as a right has been explained, and the perspectives of different welfare regimes on education have been analyzed through the prominent welfare measurement indicators, and the relationship between vocational education and welfare has been discussed. In this discussion, vocational education system is suggested as a factor that increases the welfare of individuals and examples of developed countries are presented. In this context, not every country included in welfare regimes was mentioned in the study; focused only on selected, representative leading countries.

Keywords: Skill, education, education right, welfare, welfare regimes.

GİRİŞ

Toplumsal yapı içerisindeki en önemli kurumlardan biri eğitim kurumudur. Bu kurum toplumdaki diğer kurumları ve unsurları etkileyen çok yönlü bir özelliğe sahiptir. Toplumda meydana gelen değişimlerin birçoğu eğitim sisteminden, eğitim politikalarından bağımsız olarak düşünülemez. Toplumların kalkınmasında en önemli itici güçlerden birinin eğitim olduğu düşüncesinden hareketle devletler bu kuruma daima daha fazla ilgi göstermişlerdir. Bir toplumun ileri gidebilmesi vatandaşlarının bilgi ve beceri yönünden iyi yetişmesi ile olanaklıdır. Dolayısıyla bu düşüncenin gerçekleşmesi ülkede doğru bir eğitim sistemi kurmak, doğru eğitim politikaları uygulamak ve kaliteli eğitim kurumları oluşturmakla mümkün olacaktır. Bu sayede entelektüel bilgi birikimi, temel ve mesleki beceri düzeyi yönünden iyi yetişen bireyler toplumda iyi yerlere gelerek yüksek bir refah düzeyinde yaşama şansına sahip olacak ve bu bireylerin çoğunluğu oluşturmasıyla toplum daha yüksek bir refah düzeyine ulaşacaktır. OECD (Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma

Örgütü) ülkelerin refahını, maddi yaşam koşulları ve yaşam kalitesini etkileyen 11 unsur belirlemiştir. Ülkeler arasında refah karşılaştırması yapılması amacıyla belirlenen bu unsurlardan biri de eğitimidir.

Eğitimin hak olarak ortaya çıkışını 1789 Fransız İnsan ve Vatandaşlık Hakları Bildirgesi'ne kadar götürebilmek mümkündür. Bildirgede kamu hizmeti fikri açıkça yer almış ve eğitimin herkesin faydalanabileceği bir kamu hizmetine dönüştürülmesi yönünde gereken düzenlemelerin yapılması taahhüt altına alınmıştır. Dolayısıyla bildirgede eğitim hakkına dolaylı olarak değinilmiştir. Eğitimin temel bir hak olarak belgelendirilmesi ise Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948) ile birlikte gerçekleştirilmiştir¹. Dolayısıyla birçok sosyal hak gibi eğitim hakkı da dünyada büyük ölçüde sosyal devlet anlayışı ile birlikte gelişmiş ve günümüzde temel insan haklarından biri olarak kabul edilmiştir. Hak temelli bir anlayış çerçevesinde eğitim, toplumda yaşayan vatandaşlar için temel bir hak olarak görülürken aynı zamanda devlete de birtakım sorumluluklar yüklemektedir.

Batıda karşılığını refah devleti olarak bulan sosyal devlet anlayışında temel eğitimin zorunlu ve ücretsiz olması görüşü hâkimdir. Eğitim refah ilişkisi kurulurken devletler için öne çıkan faktörler eğitimde fırsat eşitliği, yani eğitime erişim ve okullaşma konularıdır. Bunun yanında devletin eğitim alanına doğrudan yaptığı ve öğrenci bursları/kredileri yoluyla dolaylı olarak yaptığı harcamalar da önem arz etmektedir. Ayrıca eğitim bir toplumda istihdam, gelir düzeyi, gelirin yeniden dağıtılması, sağlık durumu gibi konularla dolayısıyla da kaliteli bir yaşamla yakından ilişkili kritik bir faktör olması bakımından önemini ve etkinliğin hiçbir zaman yitirmeyecek konuların başında gelmektedir.

1. Eğitim Hakkı

İnsanların refaha erişebilmelerini sağlayan haklar içerisinde en önemli haklardan biri eğitim hakkıdır. Günümüzde en temel haklardan biri olarak kabul edilen eğitim hakkı, bireylerin insan onuruna yaraşır bir hayat standardına sahip olmasını ve hem maddi hem manevi yönden kendi varlığını geliştirebilmesini içermektedir². Bu açıdan değerlendirildiğinde eğitimin sadece bireyin değil, tüm toplumun refahını yükselteceğini söylemek mümkündür.

¹ Binbir, Ümit/Arastaman, Gökhan: "Eğitim Hakkı: Bir Sistematik Derleme Çalışması", OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, Cilt: 18, Yıl: 11, Eğitim Bilimleri Özel Sayısı, 2021, 5067-5098, s. 5071.

² Gümüş, Ali Tarık: Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 34.

Eğitim hakkı hem ulusal hem de uluslararası sözleşmelerde kendisini göstermiştir. Ulusal açıdan incelendiğinde 1982 Anayasası’nın Eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi başlıklı 42. maddesinde kanun koyucu tarafından eğitim hakkının ayrıntılı bir biçimde düzenlendiği görülmektedir. Buna göre; *“Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz. Öğrenim hakkının kapsamı kanunla tespit edilir ve düzenlenir. İlköğretim kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve Devlet okullarında parasızdır. Özel ilk ve orta dereceli okulların bağlı olduğu esaslar, Devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun olarak, kanunla düzenlenir. Devlet, maddi imkanlardan yoksun başarılı öğrencilerin, öğrenimlerini sürdürebilmeleri amacı ile burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapar. Devlet, durumları sebebiyle özel eğitime ihtiyacı olanları topluma yararlı kılacak tedbirleri alır.”* şeklinde ifadelerle eğitim hakkına ilişkin çerçeve fırsat eşitliğini de içerecek şekilde çizilmiştir. Aynı zamanda devletin eğitim hakkının kullanılmasına ilişkin özgürlüğü sağlamanın tek başına yeterli olmadığı, bu hakkın gerçekleşmesi için gerekli sorumlulukları alması gerektiğinin de altı çizilmiştir. Bu yönüyle de pozitif statü haklarından biridir.³ Diğer yandan ülkemizin de onaylamış bulunduğu Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin 26. maddesinde ise herkesin eğitim hakkına sahip olduğu, ilk ve temel eğitim aşamasında eğitimin parasız olduğu ve ilköğretiminin zorunlu olduğu açıkça belirtilmiştir. Ayrıca, mesleki ve teknik eğitimin herkese açık olduğu, yükseköğretimin herkesin yeteneklerine göre tam eşitlik içerisinde herkese açık olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu çerçevede eğitim hakkı uluslararası sözleşme ve antlaşmalarla garanti altına alınmıştır.

Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nin 13. maddesinde ise, sözleşmeye taraf olan devletlerin eğitim hakkını tanıdıkları belirtilmektedir. Bununla birlikte sözleşmede ilköğretimin herkes için zorunlu ve parasız olması, mesleki ve teknik eğitim de dâhil olmak üzere ortaöğretim ve daha üst düzeylerdeki eğitimin herkes için erişebilir olması ve zamanla bu düzeydeki eğitimin de parasız hale getirilmesi, yeterli bir burs sisteminin kurulması gerektiği belirtilmektedir⁴.

Eğitim hakkı İngilizce karşılıkları “A” harfiyle başlayan dört kavram tarafından ifade edilmektedir. Bu kavramlar mevcudiyet (availability), erişilebilirlik (accessibility), kabul edilebilirlik (acceptability) ve adapte

³ Sungurtekin Özkan, Meral: “İnsan Hakkı Olarak Eğitim Hakkı ve Ülkemizde Kız Çocuklarının Durumu”, İzmir Barosu Dergisi, Eylül 2019, 119-136, s. 119.

⁴ Eğitim Reformu Girişimi: Eğitim Hakkı ve Eğitimde Haklar, Yelken Basım, İstanbul, 2009, s. 21.

edilebilirliktir (adaptability) olarak sıralanmaktadır. İlköğretimin zorunlu ve ücretsiz olmasıyla ilgili olan *mevcudiyet*, daha çok hükümet yükümlülüklerini içermektedir. Hükümetlerin eğitim kurumları kurarak buralara fon ve destek sağlamasını, kısaca eğitimi mevcut hale getirmek için tedbirler alınmasını ifade eder. *Erişilebilirlik* ise, eğitimde ayrımcılık yapılamamasını ve farklı eğitim seviyeleri için herkesin eğitime erişebilmesini ifade ederken, *kabul edilebilirlik* eğitimin kalitesine odaklanmaktadır. Bu ilkeye göre, hükümetler en iyi kalite standardı çerçevesinde eğitimin mevcudiyet ve erişilebilirliğini gerçekleştirmek durumundadırlar. Dezavantajlı gruplarda yer alan çocukların eğitim hakkına odaklanan *adapte edilebilirlik* ilkesinin özü, bu grupta yer alan çocukların okullara değil, okulların bu grupta yer alan çocuklara uygun bir şekilde dizayn edilmesi fikrine dayanmaktadır⁵.

Özellikle parasız ilköğretimin devlet tarafından sağlanmasına ilişkin düzenlemelerle şeklini alan eğitim hakkının genişlemesi, İkinci Dünya Savaşı sonrası olmuştur. Savaş sonrası birçok devlet tarafından sosyal devlet anlayışı benimsenmiş ve kurumsallaştırılmıştır. Bununla birlikte devletler, vatandaşlarının maddi ve manevi varlıklarını ve refah seviyelerini geliştirebilmeleri için gerek sosyal gerekse ekonomik alanlarda pek çok sorumluluk üstlenmişlerdir. Devletlerin üstlendikleri en önemli sorumluluklardan birisi de ülkedeki eğitim imkânlarının bireylere en geniş biçimde sunulmasını sağlamaktır⁶.

Her ne kadar ulusal olarak farklılık gösterse de, ileri sanayi toplumlarının refah politikaları tipik olarak büyük ölçüde sağlık ve sosyal güvenlik uygulamaları için belirli bir düzeyde hüküm içermektedir. Bunlara ek olarak, eğitim her zaman refah devletlerinin politika paketinin bir parçası olarak tanınmasa da, yine de çoğu Batı toplumunda temel bir hak olarak en az bahsi geçen diğer kamu programları kadar önemli görülmektedir⁷.

2. Refahın Temel Bir Bileşeni Olarak Eğitim

Refah kelimesi köken itibarıyla incelendiğinde genellikle olumlu anlamlar çağrıştıran “varlık”, “bolluk”, “sıhhatli olma” ve “iyilik hali” gibi

⁵ Ataman, Hakan: Eğitim Hakkı ve İnsan Hakları Eğitimi, İnsan Hakları Gündemi Derneği, İzmir, 2008, s. 15-18.

⁶ Göze, Ayferi: Liberal Marxiste Faşist Nasyonal Sosyalist ve Sosyal Devlet, Yedinci Baskı, Beta Basım A.Ş., İstanbul, 2013, s. 214-216.

⁷ Hega, Gunther .M./Hokenmaier, Karl G.: The Welfare State And Education: A Comparison Of Social And Educational Policy In Advanced Industrial Societies, Politikfeldanalyse / German Policy Studies, Vol. 2, No. 1, 2002, s. 2.

kavramlar üzerinden tanımlanmaktadır. Bu doğrultuda refah devleti, ekonomik, sosyal ve siyasi hakları sağlayarak ve güvence altına alarak vatandaşlarının iyilik halini gerçekleştirmeyi amaç edinen devlet olarak tanımlanabilmektedir⁸.

Devletler kendi toplumlarını ekonomik ve sosyal açılarından geliştirebilmek, sosyal adaleti sağlayabilmek için eğitime daima büyük önem vermişlerdir. Devletler genellikle toplumda fırsat eşitliğini ve sosyal adaleti gerçekleştirebilmek adına eğitim hizmetlerini karşılıksız bir biçimde sunarak herkesin bu haktan yararlanmasını sağlamaktadırlar⁹.

Eğitim, bireyleri ve bireyler tarafından oluşan toplumun refahının güçlenmesini sağlayan sosyal bir süreç olarak kabul edilmektedir. Bireylere yönelik faydaları doğrudan olurken dolaylı olarak da toplumun geneline hem sosyal hem de iktisadi açıdan etki etmektedir. Bireylerin istihdam edilebilirliklerinin artırılması, buna bağlı olarak gelir-kazanç artırılması, yoksulluğun azaltılması, rekabetçi bir iktisadi yapının oluşturulması ve nihayetinde de ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanması eğitimin önemli etkileri arasında sayılmaktadır¹⁰.

Sosyal refah fonksiyonlarından biri olarak kabul edilen eğitim, toplumdaki sosyal refahı sağlamada kamu tarafından yerine getirilmesi gereken bir kamu hizmeti olarak görülmüştür¹¹. Bu bağlamda eğitim, yalnızca bireyler için değil; aynı zamanda devlet için de oldukça önemli bir toplumsal kurum olarak ön plana çıkmaktadır. Bu görüşün altında yatan neden ise devletin büyük ölçüde “eğitim aracılığıyla birey ve topluma yön verebilmesi”¹² ve eğitimin bu anlamda ikamesi olmayan bir kurum olarak devletin bu alandan vazgeçemeyeceği ifade edilmektedir. Öte yandan bir çekince olarak eğitim

⁸ Metin, Banu/Özaydın, Mehmet Merve: Çalışma ve Refah, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 9.

⁹ Özdemir, Süleyman: Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti, İkinci Baskı, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2007, s. 106.

¹⁰ Akar, Hakan: “Farklılaşan Refah Ölçüm Yöntemleri ve Eğitim Açısından Türkiye’nin Değerlendirilmesi”. Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, Cilt: 52 Sayı: 606. 23-40, 2015, s. 29.

¹¹ Özdemir, Süleyman: “Sosyal Refah’ın Sağlanmasında Yeni Bir Anlayış: ‘Refah Karması’ ve Refah Sağlayıcı Kurumlar”, Sosyal Siyaset Konferansları, Sayı: 48, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, s. 98–127, 2004, s. 125.

¹² Algan, Bülent/Algan, Müberra: “Eğitim Hakkı ve Özgürlüğü Bağlamında Eğitim Hizmetlerinin Ruhsat Usulü ile Özel Kişilere Gördürülmesi”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:17, Sayı: 3, 147-194, 2013, s. 160.

hizmetinin rekabetçi piyasa koşullarına bırakılması, sadece bu ücreti ya da bedeli ödeyebilenlerin eğitim sürecine katılmalarına neden olacağından eğitim sürecinde sıklıkla vurgulanan “fırsat eşitliği” kavramının ruhuna aykırı bir anlayış olacaktır¹³.

Devlet destekli sosyal refah programları ve ilköğretim sonrası eğitim olanaklarının genişletilmesi Batı toplumlarında nispeten yeni sayılabilecek (yaklaşık son 30 yıl) gelişmelerdir. Her ikisi de sanayileşme, siyasi demokratikleşme ve refah devletinin ortaya çıkışı ve evrimi ile ilişkilidir. Ancak bu, sanayileşme ya da siyasi gelişme ile refah devletlerinin sosyal politikaları arasında basit bir nedensel ilişkinin varlığını ima etmek anlamına gelmemektedir. Aynı durum eğitim fırsatlarının genişletilmesi için de geçerlidir. Bu tür bağlantıların yanı sıra sosyal refah ve eğitim politikalarına ilişkin diğer açıklamalar, hem refah devleti hem de eğitim literatüründe devam eden tartışmaların konusu olarak görülmektedir¹⁴. Bu tartışmalara benzer şekilde, bir refah rejiminin sosyal veya eğitim programlarına yatırım tercihinin alternatif politika stratejileri arasında kasıtlı bir seçimi yansıtıp yansıtamayacağı sorusu gündeme gelmektedir. Bir refah devletinin izleyebileceği alternatif stratejiler olarak ikisi arasında bir denge var mıdır? Refah devletlerinin belirli politika profilleri, eğitim genişlemesini veya sosyal sigorta programlarını destekleme tercihlerine göre ayırt edilebilir midir?¹⁵. Yöneltilen bu sorular bir ülkede eğitim politikasını anlama, refah rejimleri ile eğitim arasında ilişki kurabilme yönünden oldukça önemlidir.

Eğitim politikalarını bir refah merceği aracılığıyla incelemeye çalışan ve gittikçe büyüyen bir literatür bulunmaktadır. Bu konudaki analizlerin ya harcama perspektifinden ya da eşitlik perspektifinden yapıldığı¹⁶ vurgulanmaktadır. Dolayısıyla eğitim konusunda yapılacak analizlerin eğitime yapılan harcamalar ve fırsat eşitliği çerçevesinde yapılması uygun olacaktır.

2.1. Fırsat Eşitliği

Sosyal devlet ya da refah devletinin en önemli fonksiyonlarından birinin eşitlik olduğu kabul edilmektedir. Bu devletler şans ve fırsat eşitliğini kanun

¹³ Tuzcu, Gökhan: Avrupa Birliği'ne Giriş Süreci ve Eğitimde Vizyon, Türk Eğitim Derneği, Ankara, 2006, s. 168.

¹⁴ Hega/Hokenmaier: s. 4.

¹⁵ Hega/Hokenmaier: s. 5.

¹⁶ Beblavy, Miroslav/Thum, Anna Elisabeth/Veselkova, Marcela: Education Policy and Welfare Regimes in OECD Countries. Ceps working document no: 357, 2011, s. 8.

önünde eşitlik ilkesinin bir tamamlayıcısı olarak görmektedirler. Temel amaçları bireyler arasında fırsat eşitliğini sağlayarak kanun önünde eşitlik ilkesinin etkisini en üst seviyeye çıkarabilmektir¹⁷. Günümüzde bütün modern toplumlar, içerisinde “fırsat eşitliğini” barındıran bir refah anlayışı ve zenginlik amacı gütmektedir. Bu bağlamda daha önce ifade edildiği gibi, sosyal politikanın ayrılmaz bir parçası olan eğitimin toplumdaki ekonomik refah ve sosyal içermenin artırılması için verimli ve eşitlikçi politikalar üretmesi hayati bir öneme sahiptir¹⁸.

Fırsat eşitliği kavramı genel olarak, “kaynaklara ulaşabilme ve bunlardan yararlanabilme eşitliği” olarak tanımlanmaktadır. Eğitimde fırsat eşitliği kavramı ise “herkesin gizil güç (potansiyel) ve yeteneklerini en uygun biçimde geliştirebilmesi için eğitim kaynaklarına ve eğitim hizmetlerine hiçbir ayırım yapılmaksızın eşit ölçüde ulaşabilmesi ya da bunlardan yararlanması” olarak tanımlanmıştır¹⁹. Fırsat eşitliğinin “adalet” ve “içerme” olmak üzere iki boyutundan söz edilmektedir. Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)’ne göre eğitimde fırsat eşitliği adalet ve içerme yoluyla sağlanabilmektedir²⁰. Cinsiyet, bireysel ve toplumsal durumlar, sosyo-ekonomik koşulların eğitimdeki başarıya herhangi bir engel oluşturmaması fırsat eşitliğinin adalet boyutunu ifade ederken; çağımızın ihtiyacı olan minimum seviyedeki beceri ve yeterliklerin toplumun tamamına kazandırılması gereği fırsat eşitliğinin içerme boyutunu ifade etmektedir²¹. Eğitimde fırsat eşitliği denildiğinde, genel itibarıyla herkese en üst kademeye kadar eğitim sağlamak, herkese uygun düzeyde asgari öğrenim hakkının sağlanması ve her bireyin kendi yetenek ve potansiyelinin tümünden yararlanmasını sağlayan bir öğrenime kavuşturulması anlaşılmalıdır²².

Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, fırsat eşitliğinin meydana gelebilmesi için eğitimde herhangi bir ayrımcılık yapılmaması, eğitime fiziksel ve ekonomik açıdan erişilebilmesi gerektiğini özellikle vurgulamaktadır. İki yönü bulunan fiziksel açıdan erişilebilme

¹⁷ Göze: s. 221.

¹⁸ Polat, Serdar: Türkiye’de Eğitim Politikalarının Fırsat Eşitsizliği Üzerindeki Etkileri, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009, s. 9.

¹⁹ Tezcan, Mahmut: Eğitim Sosyolojisi, Zirve Ofset, Ankara, 1994, s. 101.

²⁰ Field, Simon/Kuczera, Malgorzata/Pont, Beatriz: No More Failuers. Summery and Policy Recommendations, OECD, 2007.

²¹ Polat: s. 11.

²² Tezcan: s. 101-102.

durumunun ilki, çocuğun erişebileceği bir mesafede okulun bulunmasıdır. Erişimden kasıt, yürüyerek okula gidebilmek olduğu gibi, gerekli hallerde ulaşım araçlarıyla da erişimi ifade etmektedir. Fiziksel olarak erişimin ikinci yönü ise engelli çocukların erişimini içermektedir. Bu kapsamda sınıfların, kantin, kütüphane, tuvalet gibi yerlerin bu kişilere uygun olarak dizayn edilmesi gerekmektedir²³. Eğitimin ekonomik yönden erişilebilir olması ise eğitim için herhangi bir ücret ödenmemesini, yeterli burs imkânlarının sağlanmasını ve eğitime ilişkin çeşitli ek masrafların karşılanmasını ifade etmektedir²⁴.

Eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanmasının sosyal politika disiplini açısından önemi ise öncelikle, eğitimde fırsat eşitliğinin bir “vatandaşlık hakkı” olarak görülmesidir. Diğer yandan eğitim, bireylerin yaşam standardını yükseltmekte, gelire olan etkisi nedeniyle de bireylere insan onuruna yaraşır bir hayat sunmaktadır. Eğitimdeki fırsat eşitliği toplumdaki sosyal eşitliğin güçlenmesini sağlamaktadır. Temel eğitime yapılan kamu harcamaları, gelir dağılımı eşitsizliğini azaltıcı bir etki yapmaktadır²⁵.

Fırsat eşitliği kavramı hukuki, ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan ele alınabilmektedir²⁶: *Hukuki yönden fırsat eşitliği* kavramı, ulusal ve uluslararası belgelerle güvence altına alınmış olan eğitim hakkını karşılamaktadır. *Ekonomik yönden fırsat eşitliği* kavramı, ülkedeki gelir dağılımına yönelik bir ayrımı ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Genellikle yüksek düzeyde gelir dağılımı eşitsizliği olan ülkelerde ekonomik yönden fırsat eşitliğinin sağlanması oldukça zor görünmektedir. *Sosyo-kültürel yönden fırsat eşitliği* kavramı daha çok eğitimde cinsiyet eşitsizliğine vurgu yapmaktadır. Cinsiyet temelli ayrımcılığın yanında aynı zamanda etnik ve mesleki yönden ayrımcılıkları ortadan kaldırmak yine eğitimde fırsat eşitliğini sağlamaya yönelik adımlardır.²⁷

Sosyal politikanın önemli bir parçası olan eğitim politikasının devletlerin ekonomik performanslarına katkıda bulunduğu şüphesizdir. Eğitim, hem ekonomik kalkınma seviyesini etkilemesi hem de gelir dağılımını

²³ Eğitim Reformu Girişimi: s. 42-43.

²⁴ Eğitim Reformu Girişimi: s. 43.

²⁵ Polat: s. 12-15.

²⁶ Kandemir, Orhan: “Türkiye’de Yükseköğretim Düzeyinde Uzaktan Eğitim Uygulamaları: Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Ekonomik Kalkınma”. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/5, 2014, s. 1155-1176.

²⁷ İnan, Mahmut/Demir, Murat: “Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Kamu Politikaları: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20/2, 2018, 337-359, s. 344.

etkilemesi nedeniyle ülkelerin refah seviyelerine etki eden önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir²⁸. Eğitim politikalarının gelir dağılımı üzerindeki etkisine bakıldığında, bireyler arasında fırsat eşitliğine yol açması önemli bir rol oynamaktadır. Böylece eğitim ile gelir arasında fonksiyonel bir ilişkiden söz edilebilecektir. Dolayısıyla eğitim, gelirin hem birincil hem de ikincil dağılımında kritik bir role sahiptir. Gelir dağılımını olumsuz bir şekilde etkileyen eğitimde monopolleşme, azaltılabildiği ölçüde fırsat ve gelir eşitsizliği de azaltılmış olacaktır. Diğer yandan eğitimi toplumdaki herkese adaletli bir biçimde sunabilmek için, eğitim hayatına başlangıçta bütün engelleri kaldırarak herkese eşit fırsat tanımak, eğitim araç ve gereçleri ile ilgili imkânları artırmak ve artan bir oranda doğrudan ve dolaylı olarak eğitim masraflarını üstlenmek devletin alması gereken önlemlerden birkaçı olarak sıralanabilir²⁹.

Refah devletleri için eğitim her zaman önemli bir konu olmuştur. Eğitim ile refah ilişkilendirilirken devletlerin eğitime ayırdıkları maddi büyüklük, temel eğitime erişim, okullaşma (kayıt) oranı, mesleki eğitime katılım oranları gibi faktörler ön plana çıkmaktadır. Uluslararası literatür incelendiğinde daha önce üzerinde durulan fırsat eşitliği kavramının daha çok erişim ve okullaşma odaklı değerlendirildiği görülmektedir.

Eğitime erişim meselesinin somutlaştırılmasında okullaşma oranları önemli bir gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu göstergeler ülkemizde hangi oranda “eğitime erişim” sağlandığını ortaya koymaktadır. Bu göstergeler incelenirken okul öncesi eğitim, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretimi de içine alan sürecin tamamını değerlendirmek yapılacak analizlerin daha sağlıklı olmasını sağlayacaktır.

Eğitim sürecinde bütün ülkeler için belki de en önemli kademe okul öncesi dönemi kapsayan eğitim kademesidir. Zira öğrencinin burada edineceği temel bilgi ve beceriler öğrencilerin tahsil hayatı boyunca ve tahsil hayatı sonrasındaki başarısını önemli ölçüde etkileyecektir.

“Günümüzde 0-6 yaş çocuklarının gelişimlerini sağlamaya yönelik sistemli, organize ve planlı her türlü eğitim etkinliklerine genel olarak okul öncesi eğitim denilmektedir”. Millî eğitim şurası ise daha geniş bir tanım yaparak okul öncesi eğitimi şöyle tanımlamıştır: “0-72 ay grubundaki çocukların gelişim düzeylerine ve bireysel özelliklerine uygun, zengin uyarıcı ve çevre imkânları sağlayan, onların bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal yönden

²⁸ Özdemir: s. 106.

²⁹ Aksu, A.Ömer: Gelir ve Servet Dağılımı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Yayın no: 3698, 1993, s. 54.

gelişmelerini destekleyen, kendilerini toplumun kültürel değerleri doğrultusunda en iyi biçimde yönlendiren ve ilköğretime hazırlayan, temel eğitimin bütünlüğü içerisinde yer alan bir eğitim sürecidir”³⁰.

Yapılan tanımlardan anlaşıldığı gibi, okul öncesi eğitim genellikle doğumdan 6 yaşa kadar olan süreci kapsamaktadır. İnsanların hayatlarının ilk altı yılı fiziksel, entelektüel, duygusal ve sosyal gelişimlerinin en hızlı ve en etkili olduğu yıllar olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla her türlü gelişimin en hızlı olduğu yıllarda çocuğa en doğru ve en uygun şekilde eğitim verilmesi gerektiği ön plana çıkmıştır. Zira bu dönemdeki eğitim hem çocuğu hem ailesini hem de toplumu etkileyecek bir eğitim olacaktır.

Bir refah parametresi olarak düşünüldüğünde temel eğitim ve temel eğitime erişim, oldukça önemli bir noktayı işaret etmektedir. Çünkü çok açık bir şekilde okul öncesi eğitime erişimin, eğitimdeki başarıyı yüksek bir düzeyde etkilediği savunulmaktadır³¹. Bu bağlamda, bu konu hakkında yapılan akademik araştırmalar göstermiştir ki, erken yaşlarda beyin gelişimi ileriki yıllara göre çok hızlı olmaktadır. Bu doğrultuda, huzur ve sevgi dolu bir ortamda büyüyen ve kaliteli, nitelikli bir okul öncesi eğitim hayatı süren çocukların, ileriki dönemlerde daha yüksek sorgulama ve sorun çözme yeteneğine sahip oldukları görülmektedir. Öte yandan okul öncesi eğitim, çocukların zorunlu eğitime daha yumuşak bir geçiş yapmasını sağlamakta ve bu geçiş onların paylaşımcılık duyguları başta olmak üzere duygusal zekalarını artırarak özgüvenleri yüksek bireyler olmalarına yardımcı olmaktadır³². Yapılan birçok araştırma sonuçlarından yola çıkarak toplam zekâ potansiyelinin yarısının çocukların 4 yaşına ulaştığında tamamlanmış olduğu kabul edildiğinde okul öncesi dönemin önemi daha iyi kavranmış olacaktır³³. Dolayısıyla hem çocuk refahı hem de çocukluktan sonraki süreçlerin daha verimli olabilmesi için okul öncesi eğitime

³⁰ Özdemir, Servet/Bacanlı,Hasan/Sözer,Murat: Türkiye’de Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Sistemi Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Türk Eğitim Derneği, 2007, s. 13-14.

³¹ West, Anne/Nikolai, Rita. “Welfare Regimes and Education Regimes: Equality of Opportunity and Expenditure in the EU (and US)”. *Journal of Social Policy*, 42(3), 2013, 469-493, s. 477.

³² Tuzcu: s. 101.

³³ Kaytaç, Mehmet: Türkiye’de Okul Öncesi Eğitimin Fayda – Maliyet Analizi, Anne Çocuk Eğitim Vakfı, 2005, s. 11.

yatırım yaparak bu konudaki ileri dzenlemeleri hayata geirmek³⁴ eğitim-refah ilişkisinin kurulabilmesi anlamında önemli katkı sağlayacaktır.

Tablo 1: 2018 yılı için Erken ocukluk ve İlkretimde Kayıt Oranları (%)

	Almanya	İsveç	Birleşik Krallık	OECD Ortalaması	Avrupa Birliği 23 Ortalaması
3 yaş (erken çocukluk eğitimi)	91	92	100	78	85
4 yaş (erken çocukluk eğitimi ve ilköğretim)	95	94	100	88	91

Kaynak: OECD, Education at a Glance 2020, s.183.

2018 yılı itibariyle % 90’lar seviyesinde bulunan kayıt oranlarının 2019 yılı itibariyle hem 3 yaş hem de 4 yaş çocukların erken çocukluk eğitimine kayıt oranlarının %90’ı aştığı ifade edilmektedir. Bu durumla birlikte ilk örgün eğitim düzeyine katılımın şu anda Avrupa’da neredeyse evrensel olduğu belirtilmektedir. Ancak te yandan farklı sosyal gruplar için eğitime ve bakıma erişimde eşitsizlik devam ettiği için politika yapıcılar bu alana ayrıca önem göstermeye devam etmektedirler. Yoksulluk veya sosyal dışlanma riski altındaki çocukların eğitim ve resmi ocuk bakımına katılım oranlarının, dezavantajlı olmayan ailelerden gelen yaşıtlarına göre 3 veya daha fazla yaş grubu için yüzde 11 daha düşük olduğu; bu durumun 0-2 yaş arası çocuklar için farkın daha da büyük olduğu belirtilmektedir. Yüksek kaliteli erken çocukluk eğitiminin daha iyi öğrenme sonuçları ve yaşamın ilerleyen dönemlerinde artan sosyal hareketlilik ile ilişkili olduğu göz önüne alındığında, AB genelinde erken çocukluk eğitimine erişimi ve bu eğitimin kalitesini iyileştirmeye çalışmanın nemli³⁵ olduğu vurgulanmaktadır.

Diğer yandan gelişmekte olan ülkelerde eğitime kayıt artmakla birlikte halihazırda milyonlarca çocuğun okula gitmediği bilinmektedir. Bu durumun

³⁴ Karakaş, Banu/evik, Ömer Can: “ocuk Refahı: ocuk Hakları Perspektifinden Bir Değerlendirme”. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18/3, 2016, 887-906, s. 893.

³⁵ European Commission: Education and Training Monitor 2019, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2019, s. 45.

nedenleri arasında dünyanın çeşitli bölgelerinde devam eden savaş ve çatışmalar yer almaktadır. Okula gitmeyen çocukların büyük çoğunluğu bu bölgelerde yaşamakta ve mülteci durumundaki çocuklardan oluşmaktadır. Bu bağlamda insani krizlerin uzun, son derece karmaşık ve zor olma eğiliminde olduğu ve bu nedenle de uzun bir süre boyunca refahı ve eğitimi etkileyeceği belirtilmektedir. Bu anlamda bakıldığında kaliteli eğitime erişim olanaklarının iyileştirilmesi oldukça önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Refahın genişletilmesi ve refaha erişimin de eşit olarak sağlanması ayrıca önemlidir. Kaliteli eğitim, gelişmiş öğrenci ve öğretmen refahı aynı amaca katkıda bulunur: bu katkı çocukların, gençlerin, toplulukların ve toplumların dayanıklılığı şeklinde kendini göstermektedir. Ayrıca kaliteli eğitim ve psiko-sosyal desteklerin, krizden etkilenen çocuklar ve gençler için daha iyi öğrenim açısından elverişli koşullar yaratacağı savunulmaktadır³⁶.

Çocukların eğitim hayatları süresince okul öncesi eğitim alınmaması ya da yetersiz bir okul öncesi eğitim alınmasının daha sonraki eğitim kademelerindeki başarılarına da etki ettiği ifade edilmektedir. Bu doğrultuda yapılan bir OECD araştırmasında, okul öncesi eğitim alan kişilerin bu eğitimi almayan kişilere göre, özellikle lisede öğrenme becerileri açısından iki yıl daha ileri bir seviyede oldukları gözlenmiştir³⁷. Yine bu doğrultuda örneğin ilköğretim 1. sınıfta başarılı olmak için belirlenen davranış ve beceri odaklı kriterlerin okul öncesi eğitim almış çocukların büyük çoğunluğu tarafından gerçekleştirildiği ve hatta 2. sınıfa hazır oldukları görülmüştür. Diğer yandan okul öncesi eğitim deneyimi ile yükseköğretimde başarı arasında olumlu bir ilişki bulunduğu ve yine bu görüşe paralel olarak okul öncesi eğitim alan öğrencilerin ders ve davranış notları ortalamasının okul öncesi eğitim almayan öğrencilere göre yüksek olduğu saptanmıştır. Ancak şehir merkezinde yaşayıp okul öncesi eğitim alan ve almayan öğrencilerin başarı düzeyleri yakın seviyelerde çıkmıştır.³⁸ Ancak bununla birlikte vurgulanması gereken esas nokta, sosyo-ekonomik açıdan zayıf olan bölgelerde yaşayan çocuklarla ilgilidir. Zira, sosyo-ekonomik açıdan daha zayıf bölgelerde yaşayan çocukların ileriki yıllarda eğitim hayatında başarılı olabilmeleri için okul öncesi eğitim almaları daha fazla önem ve hassasiyet arz etmektedir.

³⁶ FCA: Improving well-being through education. Integrating Community Based Psychosocial Support into Education in Emergencies. Helsinki, 2018, s. 3.

³⁷ Kaytaç: s. 5.

³⁸ Başal, Handan Asude: Okul Öncesi Eğitim, Morpa Kültür Yayınları Ltd. Şti, İstanbul, 2005, s. 28.

Kaliteli okul öncesi eğitim, eğitim alacakların ve onların izinden gideceklerin gelecekteki başarılarını sağlamak için yapılabilecek en iyi yatırımlardan biridir. Yüksek kalitede eğitim sunan evrensel okul öncesi eğitimin çocuklara, ailelere, eğitim sistemlerine ve genel olarak topluma muazzam faydalar sağlayacağı yapılan araştırmalarla kanıtlanmıştır. Çok farklı ülkelerde ve koşullarda, kaliteli erken çocukluk eğitimi ile donatılmış öğrencilerin, ilkokula geçiş için daha iyi hazırlanacağı, daha yüksek eğitim seviyelerine ulaşacağı ve eleştirel düşünme, işbirliği, esneklik ve yaratıcılık dahil olmak üzere modern iş piyasasının talep ettiği becerileri geliştirme olasılıklarının daha yüksek olacağı ifade edilmektedir. Bu doğrultuda kaliteli okul öncesi eğitimin, bir çocuğun yaşamı boyunca öğrenme çıktılarında olumlu bir dönüşüm için zemin hazırlayacağı bilinmektedir. Diğer yandan sıklıkla vurgulandığı gibi, kaliteli okul öncesi eğitim, ekonomik büyüme için ülke hedeflerini de desteklemektedir. Çocukların okul öncesi eğitime katılımı, annelere ve diğer bakıcılara işgücüne katılma ve kazançlarını artırma fırsatları sunarak iki neslin yukarı doğru hareketliliğini kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda uzun vadede okul öncesi eğitimin, bir yandan işgücü verimliliğini artırarak diğer yandan da sağlık bakım hizmetlerinin sosyal maliyetlerini azaltarak bir ülke genelinde refah çerçevesine katkıda bulunabileceği savunulmaktadır³⁹.

Refah kavramını devlet kavramı ile ilişkilendirmekten ziyade, rejim açısından inceleme konusu yapmak daha belirgin ve net birtakım sınıflandırmalara ulaşabilmeyi sağlamaktadır. Esping-Andersen, 1990 yılında yayınladığı “Refah Kapitalizminin Üç Dünyası” adlı eserinde refah rejimini, devlet ve ekonomi arasındaki oldukça karışık olan yasal ve yönetsel özelliklerin sistematik bir şekilde ifade edilmesi olarak tanımlamaktadır⁴⁰. Öte yandan farklı refah devletleri veya rejimlerindeki eğitim yatırımları ve eğitim kurumları arasındaki ilişkiyi netleştirebilmek sosyal politika araştırmalarının daha sağlıklı sonuç verebilmesini sağlayacaktır⁴¹.

Esping-Andersen, aynı eserinde analize dâhil ettiği devletlerin 3 farklı refah rejimi halinde kümelenişini belirtmektedir. Kümelenen bu ülke gruplarından ilki liberal refah rejimi, ikincisi büyük ölçüde kıta Avrupası ülkelerinin oluşturduğu muhafazakâr/korporatist refah rejimi, diğeri ise

³⁹ UNICEF: A World Ready to Learn: Prioritizing Quality Early Childhood Education, United Nations Children’s Fund (UNICEF), New York, April 2019, ISBN: 978-92-806-5007-5, s. 11.

⁴⁰ Esping-Andersen, Gosta: The Three Worlds of Welfare Capitalism, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1990, s. 2.

⁴¹ West/Nikolai: s. 470.

İskandinav ülkelerin yer aldığı sosyal demokrat refah rejimi olarak ifade edilmiştir⁴². Andersen'in yapmış olduğu bu sınıflama pek çok bilim insanına yol göstermiş ve bilimsel çalışmalara öncülük etmiştir.

Bu çerçevede West ve Nikolai (2013), spesifik olarak eğitim-refah ilişkisine odaklanarak refah rejimlerinde eğitime ilişkin yaptıkları araştırmada seçilmiş AB ülkelerini 4 gruba ayırarak bir sınıflandırmaya gitmişlerdir. Bu sınıflandırma İskandinav (Nordic), Kıta Avrupası (Continental), Akdeniz (Mediterranean) ve İngilizce konuşan (English speaking) ülke gruplarından oluşmaktadır.

İskandinav ülkelerinde eğitim seçici olmayan, zorunlu eğitim süresinin tamamını devletin finanse ettiği kapsamlı bir okul sistemine sahiptir. West ve Nikolai'nin 14 AB ülkesi ve Amerika'yı dahil edip yaptıkları analizde, bu rejimde yer alan ülkeler farklı eğitim düzeylerine erişim açısından ilk yıllarda okullaşma ortalamasının üzerindedir. Mesleki eğitim programlarına katılım ortalamasının üzerindeyken okulu erken bırakanların yüzdesi düşüktür. Eğitimde kamunun harcama düzeyi özellikle ortaöğretim ve yükseköğretimde ortalamasının üzerindeyken özel harcamalar düşüktür. Bu grup içerisinde öncü ülke olarak İsveç örnek gösterilebilir. 3-4 yaş aralığındaki çocuklar için yarı zamanlı okul öncesi bakımın ücretsiz olduğu İsveç'te 9 yıllık kapsamlı bir zorunlu okul sistemi mevcuttur. "Bütünleştirici bir beceri rejimi" olarak mesleki eğitim tamamıyla genel eğitim içerisine entegre olmuştur. Kural olarak bütün programlar yüksek öğretime erişimi sağlamaktadır. Böylece İsveç, bütün eğitim düzeylerine erişim açısından yüksek düzeyde bir "fırsat eşitliği" sağlamaktadır⁴³. Sosyal demokrat refah rejimlerinde yüksek öğretim alanında öğrenim ücretleri düşük tutulmakta, öğrenci kredileri ve bursları açısından cömert bir sistem bulunmaktadır. Eğitimde kamu harcamaları yüksek, özel harcamaların payı düşüktür. Güçlü dayanışma ve eşitlik vurgusunun yapıldığı bu rejimde, evrensel yetkiler, güçlü standardizasyon ve düşük mesleki özgüllük ve hiyerarşi mevcuttur⁴⁴.

Kıta Avrupası grubunda okul sistemleri katmanlı bir yapıdadır ve genellikle akademik anlamda yapılacak olan tercih 10 ila 12 yaş arasında yapılmaktadır. Farklı eğitim düzeylerine erişim açısından okul öncesi kayıt ve

⁴² Esping-Andersen: s. 26-27.

⁴³ West/Nikolai: s. 481.

⁴⁴ Willemse Nienke, Beer de Paul: "Three Worlds of Educational Welfare States? A Comparative Study of Higher Education Systems Across Welfare States". Journal of European Social Policy, 22(2), 2012, 105-117, s. 110.

başlangıç zorunlu eğitim oranı 4 grup içinde en yüksek orandadır. 15 yaşından itibaren ise mesleki eğitim programlarına katılma oranı oldukça yüksektir ve okul erken bırakanların oranı ortalamanın altındadır. Kamu harcamaları, eğitimin tüm düzeylerinde ortalama seviyelerdedir. Bu gruba öncülük olması sebebiyle Almanya örnek olarak gösterilebilir. Bu grup içerisinde ilköğretim ve yükseköğretimde kamu harcamaları nispeten düşük ölçülmektedir. Almanya’da her çocuk 3 yaşından itibaren zorunlu eğitimin başlama yaşı olan 6 yaşına kadar yasal bir hak olan “Kindergarten” denilen kreşlerde günlük çocuk bakım hizmetinden yararlanmaktadır⁴⁵.

Kıta Avrupası ya da muhafazakâr olarak ifade edilen refah rejimlerinde, sosyal uyumun sürdürülmesinde geleneksel statü pozisyonları önemlidir. Bu rejimi karakterize eden özellikler, mesleki statülere dayanan faydalar, geleneksel aile yapısının desteklenmesi ve sınıf ve statü ile ilişkili haklardır. Bu rejimde yükseköğretimde öğrenim ücretleri düşüktür ve devlet nispeten yüksek harcama yapmaktadır. Genellikle aile ilk yardım eden taraf olduğundan dolayı bu rejimde öğrenci kredileri ve burslar orta düzeydedir. Korumacı statü farklılıklarının olduğu rejimde, mesleki özgüllük, standardizasyon ve hiyerarşi oldukça güçlüdür⁴⁶.

Akdeniz grubunda ise farklı eğitim düzeylerine erişim açısından okul öncesi kayıt ve katılım yüksektir. Mesleki eğitim programlarına katılım çeşitli ülkelerde farklılık göstermekle birlikte yüksek seviyede okul öncesi bırakanların oranı yine yüksektir. Eğitime yapılan kamu harcamaları ise ortalamanın çok az altındadır⁴⁷.

İngilizce konuşan ülke grubunda akademik seçim genellikle 15-16 yaşlarında gerçekleşmektedir. Farklı eğitim düzeylerine erişim açısından okul öncesi katılım değişiklik göstermektedir. Bu grupta mesleki eğitime katılım düşük, okul öncesi bırakanların oranı ise yüksektir. İlköğretimde tüm ülkelerde kamu harcamaları ortalamanın üzerindeyken, ortaöğretimde İrlanda ve Birleşik Krallık ortalamanın üzerindedir. Bu gruba örnek olarak Birleşik Krallık verilebilir. Bu rejimin güçlü temsilcisi olan Birleşik Krallık’ta ilk öğretim ve ortaöğretim düzeyindeki eğitime yapılan harcamalar ortalamanın altındadır. 3-4 yaşındaki çocuklar için yarı zamanlı ve ücretsiz olmak üzere eğitim hizmeti verilmektedir. Okul sistemi 16 yaşa kadar oldukça kapsamlıdır. Yüksek oranda devlete bağlı özel okul bulunan İngiltere’de bu okulların sayısı ortaöğretim okulları olarak

⁴⁵ West/Nikolai: s. 481-482.

⁴⁶ Willemsse/Beer: s. 110.

⁴⁷ West/Nikolai: s. 482.

hızla artmaktadır ve bu okullar gittikçe devlet tarafından finanse edilen akademiler haline dönüşmektedir. 16 yaşından sonra mesleki eğitime devam etmek isteyenlerin rotası çok da belirgin değildir. Mesleki eğitimler kurumsal olarak verilmektedir ancak çıraklığa katılım oranı düşüktür⁴⁸.

Esping-Andersen'in sınıflandırmasındaki ismiyle liberal refah rejimlerinde, gelir tespitine dayalı yardımlar ve mütevazı evrensel transferler hakimdir. Yardımlar genellikle düşük gelir gruplarına ve piyasa önceliği çerçevesinde yapılmaktadır⁴⁹. Bu refah rejiminde temel eğitimin hükümet tarafından düzenlenmesi ve karşılanması beklenmektedir. Diğer karşılık büyük ölçüde piyasaya bırakılır bu yüzden yükseköğretimde toplam harcamaların düşük olması beklenirken, özel harcamaların payı muhtemelen daha yüksek olacaktır. Öğrenim ücretleri piyasaya göre farklılaşmaktadır. Öğrenci kredileri minimaldir ve ihtiyaç testleri büyük ölçüde özel yardımlara dayalı olabilmektedir. Bu rejimde devletin üstlendiği minimal rol, yükseköğretim kurumları arasında büyük kalite farkları ile sonuçlanan düşük standardizasyona yol açmaktadır. Mesleki özgüllük düzeyi ise yüksek değildir⁵⁰.

Anglo-Sakson ülkelerinde eğitim politikası genellikle “sosyal politikanın” bir parçası olarak görülmektedir. T.H. Marshall'ın “vatandaşlık ve sosyal sınıf” denemesinin ve Beveridge reformlarının gösterdiği gibi, sosyal politika ve eğitim hakkında bütüncül bir bakış, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Birleşik Krallık refah devlet reformunun kökeninde yatmaktadır. Dahası, eğitim reformu zamanın “refah devleti” reformunu ifade etmek için dahi kullanılmıştır. 1949'daki klasik konferansında ve 1950'de “vatandaşlık ve sosyal sınıf” makalesinde Marshall, eğitim reformuna sosyal güvenlik reformundan daha fazla zaman ve yer harcamıştır⁵¹.

Almanya ile karşılaştırıldığında, Anglo-Sakson dünyasındaki ülkeler gerçekten insan sermayesi gelişimi ile daha fazla ilgilenmekte ve Almanya'nın güçlü olduğu sosyal güvenlik politikasından daha fazla eğitime yatırım yapmaktadır. Buna karşılık, İskandinav dünyası ülkeleri hem sosyal güvenlik hem de eğitim politikasına büyük yatırımlar yapmaktadırlar⁵².

⁴⁸ West/Nikolai: s. 483.

⁴⁹ Willemse/Beer: s. 110.

⁵⁰ Willemse/Beer: s. 110.

⁵¹ Allmendinger, Jutta/Leibfried, Stephan: “Education and The Welfare State: The Four Worlds of Competence Production”, Journal of European Social Policy, Vol 13 (1): 63–81; 031047, 2013, s. 63.

⁵² Allmendinger/Leibfried: s. 64.

Eğitim alanında Avrupa Birliği’nin (AB) öncelikleri incelendiğinde ise bireylerin niteliklerini yükseltme, eğitime kolay erişim, eğitimde fırsat ve olanak eşitliği, beceri ve yeterliklerin geliştirilmesi, yaşam boyu öğrenme, insan hakları eğitimi, 10-12 yıllık zorunlu eğitim gibi başlıklar ön plana çıkmaktadır⁵³.

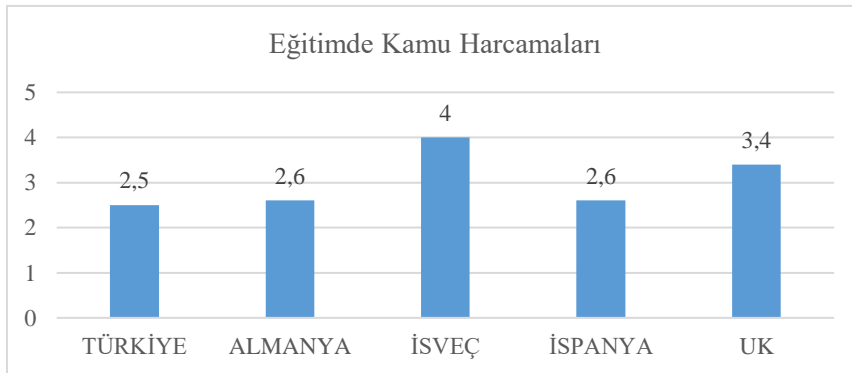
Eğitim sistemindeki eksikliklerin, bazıları için okuma yazma bilmeme ve birçoğu için resmi eğitim, mesleki eğitim ve işgücü piyasasına giriş ile normal entegrasyon süreçlerinden dışlanma gibi büyük sosyal sorunlara yol ağtığı ifade edilmektedir. Bu doğrultuda eğitimsel kazanım ve işgücü piyasası sonuçlarının birbiriyle yakından ilişkili olduğu ve eğitim sektöründeki düşük kazanım kolayca işgücü piyasasında güvencesiz pozisyonlara yol ağabileceği unutulmamalıdır⁵⁴.

2.2. Eğitim Harcamaları

Fırsat eşitliği faktörünün yanında devletlerin eğitime ayırdığı maddi büyüklük ülkedeki refahı artıran bir unsur olarak kabul edilmektedir. Bu maddi değerler direkt öğrenci için harcanabilirken aynı zamanda eğitim kurumlarına yapılan harcamaları da içerebilmektedir.

Eğitim harcamaları, “eğitim hizmetlerinin gerçekleştirilmesi ve nitel ya da nicel anlamda genişletilmesi için kamu ve özel kesimce yapılan tüm harcamalar” olarak ifade edilmektedir⁵⁵. Ülkelerin eğitim alanına ayırdıkları parasal büyüklüğün ifade edilmesinde eğitim harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) içindeki payı önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir.

şekil 1: İlköğretimden Ortaöğretime Eğitimde Kamu Harcamaları, 2019 veya ulaşılan en son yıl, % GSYİH

⁵³ Tuzcu: s. 56.

⁵⁴ Allmendinger/Leibfried: s. 63.

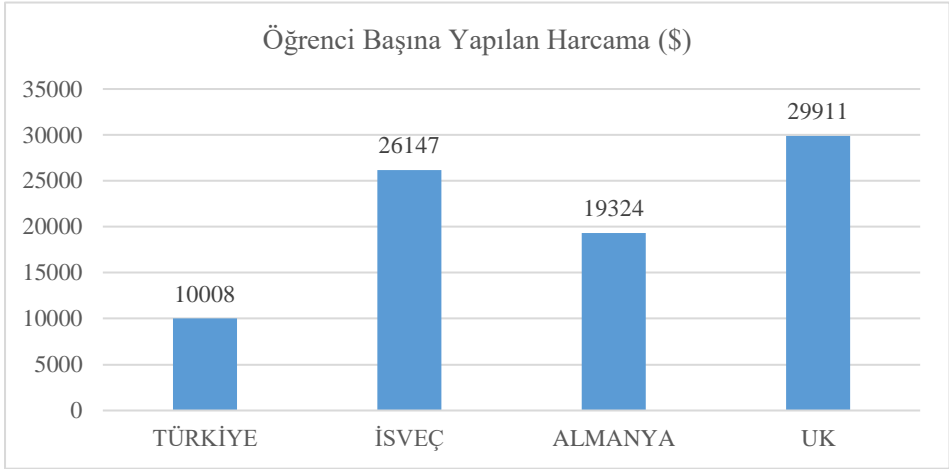
⁵⁵ Tuzcu: s. 166.

Kaynak: OECD, <https://data.oecd.org/eduresource/public-spending-on-education.htm>, Erişim: 17.02.2022.

Kamu harcamaları karşılaştırmalı sosyal politika analizlerinde belirleyici bir ölçüdür. Zira sadece karşılaştırılabilir veriler değil, aynı zamanda kamu harcamaları açıkça hükümetlerin eylemleri ile de ilişkilidir⁵⁶.

Öğrenci başına yapılan yıllık harcama miktarı, GSYİH yüzdesi olarak eğitim kurumlarına yapılan toplam harcama miktarı, eğitime yapılan toplam kamu harcamaları ve özel harcamalar gibi unsurlar uluslararası sınıflandırmalarda eğitim harcamalarının içerisinde yer almaktadır.

Şekil 2: Erken Çocukluk Eğitimi Öğrenci Başına Yapılan Harcama, 2018 veya ulaşılan en son yıl

Kaynak: OECD, <https://data.oecd.org/eduresource/education-spending.htm#indicator-chart>, Erişim: 17.02.2022.

Eğitime ilişkin uluslararası veriler incelendiğinde sosyal demokrat refah rejimi olarak ifade edebileceğimiz ve sosyal refah hizmetlerinin topluma transferinde daha cömert⁵⁷ olan İskandinav ülkelerinin toplam kamu harcamaları içerisinde eğitime daha fazla pay ayırdıkları görülmektedir. Ulaşılabilen son yıllara ilişkin dünya bankası verilerine göre⁵⁸, 2018 yılı itibariyle

⁵⁶ West/Nikolai: s. 472.

⁵⁷ Özdemir: s. 107.

⁵⁸ The World Bank: Government expenditure on education, total (% of GDP). 2022, (<https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS>, Erişim: 07.03.2022)

İsveç %7,6, Norveç % 7,6, Finlandiya ise %6.3 oranında gayrisafi yurtiçi hasıllarından eğitime pay aktarmışlardır. Liberal refah devletlerinin eğitime yaptıkları harcama ise sosyal demokrat refah rejimine göre düşük, Kıta Avrupa’sına göre yüksek durumdadır. 2018 yılı itibariyle Birleşik Krallık gayrisafi yurtiçi hasıllarının % 5.2’sini, Kanada ise 2011 yılı itibariyle %5.3’ünü eğitime ayırmıştır. Refah rejimleri arasında üçlü bir sınıflandırmaya gidildiğinde devletlerin eğitime ayırdıkları pay yakın oranlarda olsa da en düşük pay Kıta Avrupası refah devletlerinde gözükmektedir. Bu rejimin öncü ülkesi durumundaki Almanya’da toplam kamu harcamalar içerisinde devletin, gayrisafi yurtiçi hasıllarının %5.0’ini eğitime ayırdığı görünmektedir.

Refah rejimlerinde öğrencilere verilen burs ya da kredilere göre bir sınıflandırma yapıldığında yine Danimarka, Finlandiya, Norveç ve İsveç gibi ülkelerin yer aldığı sosyal demokrat refah rejimlerinin diğer iki rejime göre oldukça önde oldukları görülmektedir. 2007 yılı itibariyle sosyal demokrat refah rejiminde yer alan ülkelerin ortalaması alındığında öğrenci başı kredi/burs gayrisafi yurt içi hasıllarının %12.5’ine denk gelmektedir. Liberal refah rejimi ortalamasında bu oran % 8.4 iken muhafazakar refah rejimlerinde %5.7dir⁵⁹. Muhafazakâr devletler mesleki eğitim programlarına yatırım yapma eğiliminde iken, liberal devletler genel ortaöğretimi daha fazla destekleme eğilimindedir⁶⁰.

Esping-Andersen’in sınıflaması çerçevesinde bir analiz yapıldığında görülmektedir ki, sosyal demokrat refah rejimleri, muhafazakâr ve liberal rejime göre eğitime daha fazla yatırım yapmaktadırlar. Sosyal demokrat ve liberal rejimler toplam kamu harcamalarında, muhafazakârlara göre eğitime daha fazla pay ayırmaktadırlar.

Devletin eğitime ayırdığı pay ya da eğitime yapmış olduğu harcamalar özellikle sosyal politika disiplini açısından önem arz etmektedir. Zira bu harcamalar eğitimde fırsat eşitliğini sağlayıcı sosyal harcamalar olarak kabul görmektedir⁶¹. Böylece hükümetlerin eğitim alanına ne kadar önem verdikleri daha iyi anlaşılacaktır. Dünya Bankası verilerine göre, 2018 yılı itibariyle Türkiye’nin GSYİH’nin % 4,3’ünü eğitime harcadığı görülmektedir⁶². Eğitimin

⁵⁹ Willemsse/Beer: s. 112.

⁶⁰ West/Nikolai: s. 475.

⁶¹ Özaydın, Mehmet Merve: Sosyal Devletin Eğitim İşlevi ve Türkiye’de Eğitim Politikaları., Şimşek, Osman. (Editör). Yeni Türkiye’nin Yeni Gerçekleri, Otorite Yayınları, Ankara, 209-223, 2012, s. 214.

⁶² The World Bank, Government Expenditure on Education, 2022, (<https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS>, Erişim: 07.03.2022).

toplam kamu harcamaları içerisindeki payının da düşük olduğu göz önüne alındığında özellikle eğitim alanında gelişmiş ülkelere kıyasla geride kaldığı ve bu harcamaların planlı bir şekilde artırılması gerektiği düşünülmektedir.

Refahın ölçülmesi noktasında geçmiş yıllarda hâkim olan yaklaşım tek başına GSYİH göstergesinin yeterli olacağı şeklindeyken günümüzde bu görüş değişime uğramış ve refahın ölçülmesinde pek çok parametrenin etkili olduğu kabul edilmiştir⁶³. Bu bağlamda OECD belirlemiş olduğu dokuz refah boyutu çerçevesinde analizini gerçekleştirmiştir. Bu dokuz boyut; eğitim, sağlık, iş, çevre, gelir, güvenlik, konut (barınma), hizmetlere erişim ve sivil katılım şeklindedir.

Daha iyi yaşam endeksi daha önce vurgulandığı gibi, konuttan sağlığa kadar farklı birçok kategoriyi içerisinde barındırmaktadır. Bu çalışmada bu kategorilerden eğitim başlığına odaklanılmaktadır. Eğitim başlığı içerisinde “eğitime katılım, öğrenci becerileri ve eğitimde geçen yıl” gibi faktörler göz önünde bulundurulmakta ve analiz gerçekleştirilmektedir. Endeks OECD’ye üye 35 ülke ve Brezilya, Rusya ve Güney Afrika’yı içerisine dahil etmektedir.

Tablo 2: OECD Ülkelerinde Daha İyi Yaşam Endeksi Eğitim Göstergeleri

	Eğitime Katılım (%)	Öğrenci Becerileri	Eğitimde Geçen Yıl
Almanya	87	508	18,1
ABD	91	488	17,2
Avustralya	81	502	21
Avusturya	85	492	17
Belçika	77	503	19,3
Birleşik Krallık	81	500	17,5
Çekya	94	491	17,9

⁶³ Türe, Hasan: “OECD Ülkeleri İçin Refah Ölçümü: Gri İlişkisel Analiz Uygulaması”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21/2, 310-327, 2019, s. 312.

Bir Hak Olarak “Eğitim” ve Eğitim – Refah İlişkisi

Danimarka	81	504	19,5
Estonya	89	524	17,7
Finlandiya	88	523	19,8
Fransa	78	496	16,5
Hollanda	78	508	18,7
İrlanda	82	509	18,1
İspanya	59	491	17,9
İsrail	87	472	15,6
İsveç	83	496	19,3
İsviçre	88	506	17,5
İtalya	61	485	16,6
İzlanda	77	481	19
Japonya	-	529	16,4
Kanada	91	523	17,3
Kore	88	519	17,3
Letonya	88	487	18
Lüksemburg	77	483	15,1
Macaristan	84	474	16,4
Meksika	38	416	15,2
Norveç	82	504	18,3
Polonya	92	504	17,6
Portekiz	48	497	16,9
Slovakya	91	463	15,8
Slovenya	88	509	18,3

Şili	65	443	17,5
Türkiye	39	425	18,3
Yeni Zelanda	79	506	17,7
Yunanistan	73	458	19
OECD	78	486	17,2
Brezilya	49	395	16,2
Rusya	94	492	16,2
Güney Afrika	73	-	-

Kaynak: OECD, <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=BLI>, Erişim: 17.02.2022.

Sonuçlar incelendiğinde, literatürde benimsenmiş farklı refah rejimlerinin öncü ülkeleri ile kıyaslandığında Türkiye'nin eğitime katılım oranları ve beceri noktasında oldukça geride olduğu gözlenmektedir. Eğitimin dolaylı etkileri düşünüldüğünde bu durum bir yandan Türkiye'de yaşayan bireylerin refahları üzerinde olumsuz etki yaratırken diğer yandan da ülkenin bütünü itibarıyla sosyo-ekonomik gelişme üzerinde olumsuz etki yaratacağı ve karşılaştırmalı refah açısından gelişmiş ülkeler arasında geri planda kalınacağı düşünülmektedir.

Diğer yandan daha mikro düzeyde ve daha farklı bir refah ölçümlemesi olarak OECD tarafından bölgesel ve yerel refah analizi gerçekleştirilmiştir. Bu yaklaşımda refah ve yaşam standartlarını, politika ve ekonomik faaliyetlere yönelik yer temelli yaklaşımın merkezine koyarak tüm bölgelerin daha adil, kapsayıcı ve dayanıklı hale getirmek hedeflenmektedir. Daha iyi yaşam endeksi içerisinde yer alan boyutlar çerçevesinde 362 OECD bölgesi için bir dizi gösterge geliştirilmiştir. Bu gösterge seti, kendi refah ölçütlerini geliştirmeyi amaçlayan bölgeler için ortak bir referans görevi görebileceği düşünülmektedir. Bölgeler ve ülkeler arasında karşılaştırılabilir göstergelerin mevcudiyeti, yalnızca bir yerin görece konumunu karşılaştırmak için değil, aynı zamanda politika yapıcılar için bir katalizör olarak ve kaynakları önceliklendirmek için bir mekanizma oluşturmak için de yararlı olabileceği savunulmaktadır⁶⁴.

⁶⁴ OECD: Regional Wellbeing, (<https://www.oecd.org/cfe/regional-policy/regional-well-being-framework.htm>), Erişim: 17.02.2022).

Öte yandan eğitimle refah parametreleri arasında ilişki kurulmak istendiğinde sağlık konusu bu parametrelerin başında gelmektedir. Çünkü insanların refahı ve kaliteli bir yaşam sürebilmeleri açısından sağlık konusu her zaman öncelikli olmuştur. OECD bireylerin eğitim düzeyleri ile sağlık durumları arasında bir ilişki kurmuştur. OECD tarafından yapılan araştırmada, daha eğitilmiş yetişkinlerin obez olma ve sigara bağımlısı olma ihtimalleri daha düşük çıkmıştır. Eğitim düzeyine göre, obezite oranlarındaki azalma kadınlarda daha fazlayken sigara içme oranlarındaki azalma kadınlara kıyasla erkeklerde daha fazladır. Eğitim düzeyi ile sağlık göstergeleri arasındaki ilişkiyi yaş, cinsiyet ve gelir düzeyinin de etkilediği unutulmamalıdır⁶⁵.

3. Refah Artırıcı Unsurlar Olarak Beceri, İstihdam Edilebilirlik ve Mesleki Eğitim

Çok eski çağlardan bu yana çalışma ve buna bağlı olarak hayatını idame ettirebilme insanlar için önemli bir öğreti olmuştur. İçinde bulunduğumuz çağda da bireylerin çalışıp maddi bir kazanç elde ederek insan onuruna yaraşır bir hayat sürmeleri ve dolayısıyla belirli bir refah düzeyini yakalamaları önemli hale gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında toplumdaki bireylerin çalışmaları yani istihdam edilmeleri öncelikli bir konu haline gelmiştir. Günümüz işgücü piyasaları düşünüldüğünde bunun çok da kolay olmadığı aşikardır. Dolayısıyla günümüzde artık işgücü piyasalarında beceri, yetenek, istihdam edilebilirlik kavramları ön plana çıkmıştır.

Modern anlamıyla çalışmanın bir hak olarak ortaya çıkması sanayileşme süreci ile gerçekleşmiştir⁶⁶. Daha sonraları sosyal devlette ya da refah devletinde çalışma hakkı, yardım alma hakkından bağımsız görülen ve çalışma hayatına katılan kişilerin sahip olduğu haklardan biri olmuştur. Kişilerin ancak çalışarak maddi ve manevi olarak gelişeceği, buna bağlı olarak da insanlık onurunu koruyacağı düşüncesi çalışma hakkının gerekliliğini ortaya koymaktadır⁶⁷. Bu düşünce bağlamında günümüzde kişilerin çalışma hakkını kullanabilmesi yani istihdam edilebilmesi için çağın gerektirdiği beceri ve yeterlilikleri taşıması önemli hale gelmiştir.

Heckman and Kautz (2013) göre beceriler; insanları etkileştiren, tüm kültürlerde ve toplumlarda evrensel olarak değerli görülen özelliklerin başında

⁶⁵ OECD: Education at a Glance 2013 OECD Indicators. OECD Publishing, 2013, (http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2013_eag-2013-en, Erişim: 17.02.2022).

⁶⁶ Metin/Özaydın: s. 39.

⁶⁷ Göze: s. 219.

gelmektedir. Bu bağlamda daha yüksek beceri seviyelerinin sosyal içermeyi teşvik ederek toplumda sosyal refah yaratacağı savunulmaktadır. Bu doğrultuda Heckman and Corbin (2016) ise, becerileri toplumda refah ve gelişmenin ana kaynakları olarak görmektedir⁶⁸.

Eğitimin en önemli işlevi, toplumda yaşayan insanları günümüze en uygun değer, bilgi ve becerilerle donatmaktır⁶⁹. Kalkınmanın ihtiyacı olan davranış biçimlerini özümsemiş bireylerin yetiştirilmesi eğitim sayesinde gerçekleşir⁷⁰. Eğitim kademelerini başarıyla tamamlayan eğitim seviyesi yüksek bireylerin işgücü piyasalarına sorunsuz geçmeleriyle kendi refahlarını artırarak toplumsal refahın artırılmasına da katkı sağlayacakları düşüncesinin ön plana çıkmasıyla öncelikle temel becerilerin daha sonra da mesleki becerilerin bireylere kazandırılması önemli olmuştur.

Kısaca “işsiz kişilere uygun beceri ve teşvikler sunarak iş hayatına dönüşü sağlayan ve iş piyasalarının açıklığını”⁷¹ ifade eden istihdam edilebilirlik kavramı bireylerin mevcut işlerini korumalarını ve yeni işlere daha kolay geçebilmelerini sağlayan nitelikleri içerisinde barındırmaktadır.

Gelişmiş ülkeler eğitim politikalarını şekillendirirken mesleki eğitime daima farklı bir önem atfetmişlerdir. Zira AB ülkelerinin ortak eğitim anlayışları incelendiğinde Roma Antlaşması doğrudan eğitimle ilgili olmamakla birlikte “ulusal ekonomiler ve ortak pazarın uyumlu gelişimine yardımcı olacak ortak bir mesleki eğitim politikası oluşturulması” hususunda açık bir belge niteliği taşımaktadır⁷². 1993 yılında yeşil kitabı kabul eden AB Komisyonu, bu kitapta mesleki ve teknik eğitimin önemini vurgulayarak teknolojideki değişimlere paralel olarak uygun nitelik kazandırılmasının ve mesleki eğitimde sistemli bir yaklaşımın gerekliliği ifade edilmiştir. Bu yaklaşım içerisinde eğitim ve işgücü piyasalarının değişen eğilimleri göz önünde tutulacaktır⁷³.

⁶⁸ Murphy-Graham, Erin/Cohen, Alison K: Life Skills Education for Youth in Developing Countries: What Are They and Why Do They Matter?, (Ed.) DeJaeghere, J., Murphy-Graham, E., Life Skills Education for Youth. Switzerland: Springer Publish, 2022, s. 22.

⁶⁹ Tuzcu: s. 13.

⁷⁰ Tezcan: s. 92.

⁷¹ Özaydın, Mehmet Merve/Metin, Banu/Kurnaz, Işıl: “The Role Of Education in Labor Markets in Turkey: A Labor Demand – Side Approach”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(2), 2009, 141-170, s. 147.

⁷² Tuzcu: s. 43.

⁷³ Tuzcu: s. 50.

Yeşil kitabın devamı niteliğinde olan beyaz kitapta ise “dünya çapında bir işgücü için yatırım yapmak” başlığı altında günümüz dünyasındaki amansız rekabet ortamında fark yaratacak unsurun mesleki eğitim ve işgücünün nitelik düzeyini yükseltmek olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca gelecekte bireylerin sık sık kariyer ve işlerini değiştirecek zorunda kalmalarını göz önünde bulundurularak yeni bilgi ve niteliklere olan ihtiyacın mesleki eğitim yoluyla sağlanacağı inancı ön plana çıkmaktadır⁷⁴. Görüldüğü gibi evrensel otoriteler tarafından çalışma hayatına girişte ve çalışma hayatının sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmesinde mesleki eğitimin ne denli önemli bir noktada olduğu vurgulanmıştır.

Batı dünyasının refah toplumu oluşturma ideallerine ulaşmalarında ücretli çalışma ağırlıklı bir rol oynadığı düşünüldüğünde bireylerin toplumda geçerli bir meslek ve sosyal statüye sahip olmasında mesleki eğitimin ayrı bir öneme sahip olduğu görülmüştür. Mesleki eğitimde amaç, toplumu kalkındıracak iş ve meslek alanları için iş gücünün yetiştirilmesidir⁷⁵.

Mesleki eğitim sistemi, doğası itibarıyla bu eğitimi alan kişilere hayatlarını devam ettirmeyi sağlayacak geçerli bir meslek kazandıracığından, eğitim-refah analizlerinde refah artırıcı bir unsur olarak kabul edilmektedir.

Bir ülkede mesleki eğitim sisteminin işleyişi ve beceri düzeyi bize eğitimin o ülke kalkınması ve refahı açısından bilgi vermektedir. Kaliteli ve iyi işleyen bir mesleki eğitim beceri düzeyi yüksek nitelikli işgücünü yaratacak ve böylece hem beceri sahibi bireyler hem de toplumun bütünü kalkınacaktır. Mesleki becerilerin yanında temel becerilere sahip olan bireyler günümüzde daha fazla talep görmekte ve daha iyi istihdam şartlarında çalışmaktadırlar. Ülkemizde önde gelen yöneticiler tarafından “beceriler, günümüzün küresel para birimleri” olarak kabul edilmektedir.

Mesleki ve teknik eğitimin amacı, bu eğitim sürecine katılan bireylere iş dünyasının gereklerine uygun pratik bilgi ve beceriler vererek onların okuldan iş hayatına daha kolay bir geçiş yapmalarını sağlamaktır. Mesleki eğitim politikaları daha çok spesifik mesleklere odaklanarak öğrencilerin bu mesleklerde uzmanlaşmasını sağlamakta ve büyük ölçüde iş gücü piyasalarının istediği becerilerin kazanılmasına yardımcı olmaktadır⁷⁶. Böylece bu eğitimi alan bireyler nitelikli ve yüksek becerili bir iş gücü olarak iş gücü piyasalarına

⁷⁴ Zengingönül, Oğul: Avrupa Birliği'nde Mesleki Teknik Eğitime Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye İçin Bir Uyum Analizi. TOBB Yayın No: Genel: 342; AYDB: 159, Kozan Ofset Matbaacılık, Ankara, 1998, s. 22.

⁷⁵ Özaydın: s. 217.

⁷⁶ UNESCO: Education Policy Analysis, 2013, s. 152.

daha yumuşak bir geçiş yaparak iyi şartlarda çalışma ve dolayısıyla iyi şartlarda yaşama imkanına sahip olacaklardır.

Mesleki eğitim ile ilgili uluslararası literatür incelendiğinde genel kabul görmüş üç mesleki eğitim modeli karşımıza çıkmaktadır. Bu modeller piyasa (liberal) modeli, bürokratik (okul) modeli ve dual (ikili) mesleki eğitim modelleridir⁷⁷. Liberal modelde devlet, mesleki eğitim konusundan herhangi bir müdahalede bulunmazken bürokratik modelde mesleki eğitim süreci tamamıyla devletin kontrolündedir. Dual mesleki eğitim modeli ise taraflardan birinin devletin diğerinin de özel sektör işletmelerinin bulunduğu bir eğitim sistemini ifade etmektedir. Kıta Avrupası refah rejimi içerisinde yer alan ülkeler genellikle dual mesleki eğitim sistemini benimsemişken liberal rejimde yer alan ülkeler yine liberal mesleki eğitim sistemini oluşturmuş ve benimsemişlerdir. Bu modeller arasında ayırım yapmak refah analizi açısından çok da doğru olmayacaktır. Zira bu noktada önemli olan hangi modelde olursa olsun bireylerin çağın gereklerine uygun kaliteli bir mesleki eğitim almalarıdır.

Eğitim ve beceri bireylerin refahını etkileyen anahtar bir bileşim olarak kabul edilmektedir. Değişen çevre şartlarında gelişen becerilerin önemi bireyler için büyüktür. Eğitim bireylerin yaşam şartlarını olumlu yönde etkileyen çok güçlü bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Çünkü yüksek eğitim düzeyi yüksek bir kazanca ve daha fazla istihdam edilebilirliğe neden olacaktır. Daha eğitilmiş insanlar daha iyi sağlık şartlarına sahip olacaklardır. Diğer yandan eğitim yurttaşlık bilicini geliştirerek sivil katılımı sağlayacaktır⁷⁸. 21. yüzyılda okuma yazma becerileri, sayısal beceriler ve problem çözme becerilerini de içeren bilgi süreçli beceriler ile kişiler arası iletişim, öz yönetim ve öğrenebilme becerisi hızla değişen işgücü piyasalarında bireylere yardımcı olmaktadır⁷⁹.

Temel becerilerin edinilmesi hakkında dünyada çeşitli araştırmalar yapılmaktadır. Bunlardan biri de OECD tarafından üçer yıllık dönemler halinde, 15 yaş grubundaki öğrencilerin kazanmış oldukları bilgi ve becerileri değerlendiren bir araştırma projesi olan PISA (uluslararası öğrenci değerlendirme programı)'dır. 2018 yılı araştırma sonuçlarına göre, eğitim sisteminin kalitesi açısından bakıldığında Almanya'da öğrencilerin okuduğunu

⁷⁷ Greinert, Wolf Dietrich., Hanf, Georg: Towards a History of Vocational Education and Training (VET) in Europe in a Comparative Perspective, Avrupa Toplulukları Resmi Yayınlar Ofisi, Luxembourg, 2004, s. 21.

⁷⁸ OECD: OECD Skills Outlook 2013, First Result From the Survey Adult Skills. OECD Publishing, 2013, (http://www.oecd-ilibrary.org/education/oecd-skills-outlook-2013_9789264204256-en, Erişim: 17.02.2022), s. 52.

⁷⁹ OECD Skills Outlook: 2013, s. 46.

anlama becerisi 498, matematik 500 ve bilimdeki (fen) becerilerinin ölçülmesi sonucu 503 puan elde etmişlerdir. Sosyal demokrat refah rejiminin öncü ülkesi İsveç’in skoru okuduğunu anlamada 506, matematikte 502, fende ise 499 olarak ölçülmüştür. Liberal rejimin temsilcisi Birleşik Krallık’ın skoru ise okuduğunu anlamada 504, matematikte 502, fende ise 505 çıkmıştır. Türkiye’de ise skorlar okuduğunu anlama 466, matematikte 454, fende ise 468 olarak ölçülmüştür⁸⁰. Diğer ülkeler ile kıyaslandığında diğer Avrupa ülkelerinin birbirine yakın puanlar elde ettiği görülmekle birlikte, Türkiye’nin puanlarının tüm gruplarda oldukça geride kaldığı gözlenmektedir.

Geleceğin işlerinin büyük ölçüde çalışanların anlama (kavrama) yeteneklerine dayalı olan ve işçilerin bilgi ve talimatlara dayanarak bilinçli kararlar aldığı bir yapı şeklinde faaliyet göstereceği belirtilmektedir. Gelişen endüstrilerde işler daha yüksek düzeyde okuyan, sayılarla ilişkisi iyi olan matematik yönü ağır basan, matematik ve teknolojik okur yazarlığı iyi olan işçileri gerektirecektir. Bugün artık işverenler hem teknik hem de insan ilişkilerinde beceri düzeyi yüksek işçileri aramaktadırlar⁸¹. Bu görüşe uygun olarak OECD tarafından yapılan araştırmalar hemen hemen bütün ülkelerde yüksek beceri düzeyi ile yüksek istihdam oranlarının ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin Belçika, Almanya, Hollanda, Norveç ve İsveç gibi ülkelerde yüksek beceri düzeyine sahip kişilerin yaklaşık % 90’ı istihdam edilmektedir. Yetişkin beceri araştırması düşük beceri düzeyine sahip olan kişilerin daha fazla işsizlik ihtimali ile karşı karşıya kaldığını ortaya koymaktadır⁸².

Günümüzde çalışmanın doğası keskin bir biçimde değişmiştir. Artık iş gücünün yüksek beceri düzeyine sahip ve her işe uyarlanabilir olması beklenmektedir. İş gücünün yeterlilik gereksinimlerinin sürekli değiştiği günümüzde ve gelecekte tehlike artık işten yoksun kalmak değil, mesleki ve teknik becerilerden yoksun kalmaktır⁸³. Eğitim gelecekteki kazancın güçlü bir belirleyicisi konumundadır⁸⁴. Özellikle mesleki ve teknik eğitimciler, istihdam edilebilirlik becerilerinin kazanılmasında ve dolayısıyla refah sağlanmasında

⁸⁰ Schleicher, Andreas: PISA 2018: Insights and Interpretations. OECD, 2019, s. 6-8.

⁸¹ Zargari, Ahmad: “Vocational-Technical Education's Role in Welfare Reform: Providing Employability Skills for Welfare Recipients”. Journal of Industrial Teacher Education , 34(3), 1997, s. 86-94.

⁸² OECD: Education at a Glance Highlights. OECD Publishing, 2014, (http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2014_eag_highlights-2014-en, Erişim: 17.02.2022).

⁸³ Zargari: s.y.

⁸⁴ Beblavy/Thum/Veselkova: s. 5.

yardımcı olmak için istekli olmalıdırlar. Bugünün değişen iş yapısında çalışanın belirli bir iş performansının ötesinde sürekli gelişen becerilerin önemini öğrenebilmesi onu değerli kılmaktadır. “İstihdam becerileri” olarak ifade edilen bazı yetkinlikler iş yaşamında kalabilmenin anahtarlarıdır, çünkü çalışanların kendi değerlerini kanıtlaması bu sayede mümkündür⁸⁵.

Sonuç olarak eğitim politikaları (genel ve mesleki eğitim) ve bu politikaların doğru bir şekilde kurulması, gelecek nesillerin müreffeh bir hayat sürmesi bakımından oldukça önemlidir. Eğitime ilişkin her türlü eşitsizliğin ortadan kaldırılarak eğitimin sosyal fonksiyonu üzerinde durulması yapılması gerekenlerin başında gelmektedir⁸⁶. Bu sayede eğitime ilişkin çıktılar, devletlerin uygulayacağı sosyal refah programlarının başarılı olmasında yol gösterici olacaktır.

Sonuç

Eğitim, refah devletlerinin çok önemli bir parçası olarak kabul edilmesine rağmen literatürde eğitim refah ilişkisinin pek fazla tartışılmadığı görülmektedir. Eğitimin ülkelerin sosyo-ekonomik düzeyini etkilediği kabul edilmekle birlikte, eğitimin refah parametreleri ile ilişkilendirilmesine sıklıkla rastlanmamaktadır. Oysaki eğitim toplumda birçok faktörü etkileme şansına sahip yegâne konulardan bir tanesidir.

Eğitim sistemi her toplumun kendi özgün şartlarına bağlı olarak şekillenmiştir. Dolayısıyla günümüzde tüm ülkelerin kullandığı evrensel bir eğitim sisteminden bahsetmek mümkün değildir. Çalışmada eğitim refah ilişkisi kurulurken de genellikle Esping-Andersen’in yapmış olduğu üçlü (sosyal demokrat, muhafazakâr ve liberal) refah rejimi sınıflaması göz önünde tutulmuştur ve konuyla ilgili olarak Türkiye’nin yanında yalnızca refah rejimlerinin öncü ülkelere odaklanılmış ve Almanya, İsveç ve Birleşik Krallık’a ait çıktılar dahil edilmiştir.

Refah devletleri açısından önemli olan temel eğitime erişim, okullaşma oranları gibi unsurlar incelendiğinde büyük ölçüde İskandinav ülkelerinin oluşturduğu sosyal demokrat refah rejiminin ön planda olduğu görülmektedir. Bunun yanında eğitim harcamaları açısından yine sosyal demokrat refah rejimi diğer iki rejime kıyasla daha cömert davranmaktadır. Liberal refah rejimlerinde ise özellikle ilköğretim düzeyine yapılan harcamalar yüksek bir seviyededir.

⁸⁵ Zargari: s.y.

⁸⁶ Özaydın: s. 222.

Yapılan harcamalar rejimin ruhuna uygun olarak kamu değil daha ziyade özel harcamalar şeklindedir.

Çalışmada tüm eğitim kademelerindeki başarıyı ve hatta tahsil hayatından sonraki başarıyı ve kazancı etkilemesinden dolayı okul öncesi eğitim kısmı daha geniş tartışılmıştır. Türkiye’de okul öncesi eğitim oranları gelişmiş ülkelerin oldukça gerisindedir. Bu durum büyük ölçüde bu eğitimin ülkemizde zorunlu olmamasından ve bu eğitimin sadece annesi çalışan çocuklara bakım hizmeti sağlayıcı bir eğitim kurumu sanılmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki okul öncesi eğitim zorunlu olmasa ve ebeveynler çalışmasa da çocukların mutlaka alması gereken bir eğitimdir. Çocukların bilişsel, duygusal zekalarının ve yer yönden gelişimlerinin bu dönemde şekillendiği düşünüldüğünde bu eğitimin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Ancak bu eğitim nispeten maliyetli bir eğitim olarak görüldüğünden devletin özellikle ülkemizde bu eğitime yönelik olarak daha fazla pay ayırması ve sosyo-ekonomik yönden güçsüz olan kesimlerin çocuklarının da okul öncesi eğitimden faydalanmalarının sağlanması gerekmektedir. Bu sayede çalışmada yer verilen ve diğer birçok ülkeye göre geride olduğumuz temel becerilerin kazanılmasında bir nebze de olsa ileriye gidebilmemiz mümkün olacaktır.

Eğitimde fırsat eşitliği, sosyal adalet gibi kavramların yanında çağımızda artık eğitim-refah ilişkisinde beceri, yetenek, verimlilik, kalite, istihdam edilebilirlik gibi kavramlar ön plana çıkmış ve mesleki eğitimden beklenen rol daha da önemli hale gelmiştir. Günümüzde artık 21. yüzyıl becerileri olarak adlandırılan finansal okuryazarlık, dijital ya da teknolojik okur yazarlık, takım çalışmasına yatkınlık, iletişim kurabilme becerisi gibi genel beceriler ve bunların yanında mesleki ve teknik becerilere sahip olunması bireylerin ve toplumların geleceği için ön plana çıkmıştır. Bu durumun farkında olan uluslararası örgütler artık beceri ve yetenek kavramlarını ön plana çıkararak hem gençlere hem de yetişkinlere yönelik beceri araştırmaları yapmaya başlamışlardır. Buna göre Kıta Avrupası refah rejiminin öncü ülkesi Almanya, genç bireylerin temel becerilerinin ölçüldüğü araştırmada diğer iki öncü ülkeye göre daha başarılı çıkmıştır. Kuşaklardan beri devam eden ve çoğu ülke tarafından ithal edilen başarılı bir mesleki eğitim sistemine de sahip oldukları düşünüldüğünde, gelecekte Almanya’nın avantajlı bir konumda olacağını söylemek mümkündür.

Eğitimde temel becerilerin kazandırılması kalite göstergelerinden biri olarak ifade edilmektedir. Öğrencilerin beceri düzeyini ölçen uluslararası sınavlar öğrencilerin zekalarını değil temel becerileri ne ölçüde kazandığına ve bu becerileri hayatta kullanıp kullanmadığına bakmaktadır. Temel eğitimde edinilen bilgi ve becerilerle hayatın geri kalanındaki başarı ilişkilendirildiğinde

bu becerilerin kazanılması aynı zamanda ülkemizin her anlamda iyi yetişmiş bireyler kazanması anlamına gelecektir.

Sonuç olarak eğitimin insanların sosyo-ekonomik düzeyini etkileyerek onları daha iyi ya da daha kötü hayat şartlarında yaşamaya mecbur ettiği bir gerçektir. Dolayısıyla bireylerin ve devletlerin daha yüksek bir refah düzeyine ulaşmaları okul öncesi eğitimden yükseköğretimin sonuna kadar doğru ve kaliteli bir eğitim sistemi kurmalarından geçmektedir. Bunun için devletin eğitime yönelik bütün eşitsizlikleri ortadan kaldırması ve herkesin ulaşması gereken bir hak olarak kabul etmesi önemlidir. Diğer yandan toplumların kalkınabilmesi için eğitim beceri odaklı sürdürülmeli ve devlet bu yönde yapmış olduğu destek ve harcamaları artırmalıdır. Yapılacak sosyal refah reformu ya da projelerinde özellikle istihdam edilebilirlik becerilerine odaklanılmalı ve bu becerilerin geliştirilmesi yönünde adımlar atılmalıdır.

KAYNAKÇA

Akar, Hakan: “Farklılaşan Refah Ölçüm Yöntemleri ve Eğitim Açısından Türkiye’nin Değerlendirilmesi”, Finans Politik & Ekonomik Yorumlar, Cilt: 52 Sayı: 606, 2015, 23-40.

Aksu, A.Ömer: Gelir ve Servet Dağılımı, İstanbul Üniversitesi Yayınları Yayın No: 3698, İstanbul, 1993.

Algan, Bülent/Algan, Müberra: “Eğitim Hakkı ve Özgürlüğü Bağlamında Eğitim Hizmetlerinin Ruhsat Usulü ile Özel Kişilere Gördürülmesi.” Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: XVII, Sayı:3, 2013, 147-194.

Allmendinger, Jutta/Leibfried, Stephan: “Education and The Welfare State: The Four Worlds of Competence Production”, Journal of European Social Policy, Vol 13 (1): 63–81; 031047, 2003.

Ataman, Hakan: Eğitim Hakkı ve İnsan Hakları Eğitimi, İnsan Hakları Gündemi Derneği, İzmir, 2008.

Başal, Handan Asude: Okul Öncesi Eğitim, Morpa Kültür Yayınları Ltd. Şti., İstanbul, 2005.

Beblavy, Miroslav/Thum, Anna Elisabeth/Veselkova, Marcela: Education Policy and Welfare Regimes in OECD Countries. Ceps working document no: 357, 2011.

Binbir, Ümit/Arastaman, Gökhan: “Eğitim Hakkı: Bir Sistematik Derleme Çalışması”, OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, Cilt: 18, Yıl: 11, Eğitim Bilimleri Özel Sayısı, 5067-5098. 2021, DOI: 10.26466/opus.898503

Eğitim Reformu Girişimi: Eğitim Hakkı ve Eğitimde Haklar, Yelken Basım, İstanbul, 2009.

Esping-Andersen, Gosta: The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1990.

European Commission: Education and Training Monitor 2019. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019.

FCA: Improving Well-being Through Education. Integrating Community Based Psychosocial Support into Education in Emergencies. Helsinki, 2018.

Field, Simon/Kuczera, Malgorzata/Pont, Beatriz: No More Failuers. Summery and Policy Recommendations, OECD, 2007

Göze, Ayferi: Liberal Marxiste Faşist Nasyonal Sosyalist ve Sosyal Devlet, Yedinci Baskı, Beta Basım A.ř. İstanbul, 2013

Greinert, Wolf Dietrich/Hanf, Georg: Towards a History of Vocational Education and Training (VET) in Europe in a Comparative Perspective, Avrupa Toplulukları Resmi Yayınlar Ofisi, Luxembourg, 2004.

Gümüş, Ali Tarık: Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü. On İki Levha Yayıncılık A.ř. İstanbul, 2010.

Hega, Gunther M./Hokenmaier, Karl G.: The Welfare State And Education: A Comparison Of Social And Educational Policy In Advanced Industrial Societies, Politikfeldanalyse / German Policy Studies, Vol. 2, No. 1, 2002.

İnan, Mehmet/Demir, Murat: “Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Kamu Politikaları: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20/2, 2018, 337-359.

Kandemir, Orhan: “Türkiye’de Yükseköğretim Düzeyinde Uzaktan Eğitim Uygulamaları: Eğitimde Fırsat Eşitliği ve Ekonomik Kalkınma”, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 9/5, 2014, 1155-1176.

Karakaş, Banu/Çevik, Ömer Can: “Çocuk Refahı: Çocuk Hakları Perspektifinden Bir Değerlendirme”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 18/3, 2016, 887-906.

Kaytaş, Mehmet: Türkiye’de Okul öncesi eğitimin Fayda – Maliyet Analizi. Anne Çocuk Eğitim Vakfı, 2005.

Metin, Banu/Özaydın, Mehmet Merve: Çalışma ve Refah, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.

Murphy-Graham, Erin/Cohen, Alison K.: Life Skills Education for Youth in Developing Countries: What Are They and Why Do They Matter?, (Ed.) DeJaeghere, J., Murphy-Graham, E., Life Skills Education for Youth. Switzerland: Springer Publish, 2022.

OECD: Education at a Glance 2013 OECD Indicators. OECD Publishing. (http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2013_eag-2013-en), 2013.

OECD: OECD Skills Outlook 2013, First Result From the Survey Adult Skills. OECD Publishing. (http://www.oecd-ilibrary.org/education/oecd-skills-outlook-2013_9789264204256-en), 2013.

OECD: Education at a Glance Highlights. OECD Publishing. (http://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2014_eag_highlights-2014-en), 2014.

OECD: Education at a Glance 2020: OECD Indicators, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/69096873-en>, 2020.

Özaydın, Mehmet Merve/Metin, Banu/Kurnaz, Işıl: “The Role Of Education in Labor Markets in Turkey: A Labor Demand – Side Approach”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(2), 2009, 141-170.

Özaydın, Mehmet Merve: Sosyal Devletin Eğitim İşlevi ve Türkiye’de Eğitim Politikaları., Şimşek, Osman. (Editör). Yeni Türkiye’nin Yeni Gerçekleri. Ankara. Otorite Yayınları, 2012, s. 209-223.

Özdemir, Süleyman: “Sosyal Refah’ın Sağlanmasında Yeni Bir Anlayış: ‘Refah Karması’ ve Refah Sağlayıcı Kurumlar”, Sosyal Siyaset Konferansları, Sayı: 48, İstanbul, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, 2004, s. 98–127.

Özdemir, Süleyman: Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti, İkinci Baskı, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2007.

Özdemir, Servet/Bacanlı, Hasan/Sözer, Murat: Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Sistemi: Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Türk Eğitim Derneği. 2007.

Polat, Serdar: Türkiye’de Eğitim Politikalarının Fırsat Eşitsizliği Üzerindeki Etkileri, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009.

Schleicher, Andreas: PISA 2018: Insights and Interpretations. OECD, 2019.

Sungurtekin Özkan, Meral: “İnsan Hakkı Olarak Eğitim Hakkı ve Ülkemizde Kız Çocuklarının Durumu”, İzmir Barosu Dergisi, Eylül 2019, 119-136.

Tezcan, Mehmet: Eğitim Sosyolojisi. Zirve Ofset, Ankara, 1994.

Tuzcu, Gökhan: Avrupa Birliği’ne Giriş Süreci ve Eğitimde Vizyon, Türk Eğitim Derneği, Ankara, 2006.

Türe, Hasan: “OECD Ülkeleri İçin Refah Ölçümü: Gri İlişkisel Analiz Uygulaması”, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21/2, 2019, 310-327.

UNESCO: Education Policy Analysis, 2013.

UNICEF: A World Ready to Learn: Prioritizing Quality Early Childhood Education. New York: United Nations Children’s Fund (UNICEF), April 2019, ISBN: 978-92-806-5007-5.

West, Anne/Nikolai, Rita: Welfare Regimes and Education Regimes: Equality of Opportunity and Expenditure in the EU (and US), Journal of Social Policy, 42(3), 2013, 469-493.

Willemse Nienke/Beer de Paul: “Three Worlds of Educational Welfare States? A Comparative Study of Higher Education Systems Across Welfare States”, Journal of European Social Policy, 22(2), 2012, 105-117.

Zargari, Ahmad: “Vocational-Technical Education's Role in Welfare Reform: Providing Employability Skills for Welfare Recipients”, Journal of Industrial Teacher Education, 34(3), 1997, 86-94.

Zengingönül, Oğul: Avrupa Birliği’nde Mesleki Teknik Eğitime Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye İçin Bir Uyum Analizi, TOBB Yayın No: Genel: 342; AYDB: 159, Kozan Ofset Matbaacılık, Ankara, 1998.

İnternet Kaynakları:

OECD, Public Spending on Education: Web:

<https://data.oecd.org/eduresource/public-spending-on-education.htm>, Erişim: 17.02.2022

OECD, Education Spending: Web:

<https://data.oecd.org/eduresource/education-spending.htm#indicator-chart>, Erişim: 17.02.2022

OECD, Better Life Index: Web:

<http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=BLI>, Erişim: 17.02.2022

OECD, Framework to measure regional and local well-being: Web:

<https://www.oecd.org/cfe/regional-policy/regional-well-being-framework.htm>, Erişim: 17.02.2022

OECD, Regional Wellbeing: <https://www.oecd.org/cfe/regional-policy/regional-well-being-framework.htm>, Erişim: 17.02.2022

The World Bank: Government expenditure on education, total (% of GDP). 2022, Web: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS> Erişim: 07.03.2022